

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 2692 (महामाते)
Title भगवद्गीता १८ वेला लक्षिता
Author श्री मधुसूदन सरस्वती
Extent १४० Age ५
Subject वेदान्त शास्त्र

$$\frac{2715}{F_1 = 147}$$

पंचमाध्याय

शंकरभाष्य
आनंदगिरिटी.
श्रीधरी स्वामिकृत
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
ऊसुमवैजयंती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

५३
**अर्जुनवाच संन्यासं कर्मणां क्लृप्तं पुनर्योगं च शं
सि यच्छ्रेय एतयोरेकं तत्मेव हि सति स्थितं १**

सांकरभाष्यं

कर्मण्यकर्मणः परंपरित्यारभ्य सप्रज्ञः कृत्स्नकर्मकृतं ज्ञानाग्निदग्धं
कर्मणां शारीरं केवलं कर्म ऊर्ध्वं यदृच्छालाभसन्तुष्टं ब्रह्मार्पणं ब्रह्म ह
विः कर्म ज्ञानं विदित्वान् सर्वान् सर्वकर्मविलोपार्थं ज्ञानाग्निः सर्वकर्म
णि योगसंन्यासकर्मणामित्यंतैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवा
न् कित्ति तैर्न संशयं योगमातिष्ठेत्तन्नेन वचनेन पुनर्योगं च कर्मावृण
ल्लक्षणमनुतिष्ठेत्तु कृत्वा तयोर्भूयोऽस्य कर्मावृणानकर्मसंन्यासयोः स्थि
तिगतिवत् परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुं शक्यत्वात् कालभेदेन चावृ
णानविधाताभावादर्थदेतयोरेक्यतरकर्तव्यतायां प्राप्तौ संन्यास्यत्वं प्रशस्य
तरमेतयोः कर्मावृणानकर्मसंन्यासयोः तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं सत्यमा
नः प्रशस्यतरबुभुक्षया र्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां क्लृप्त्यादिना ननु
चात्मविदो ज्ञानयोगेन निष्प्रतिपादयिष्यन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान् स
र्वकर्मसंन्यासमवोचत्सनात्मज्ञस्यातश्च कर्मावृणानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपु
रुषविषयतादयतरस्य प्रशस्यतरबुभुक्षया प्रश्नोत्तरपन्नः सत्यमेवं त
दभिप्रायेणा प्रश्नोत्तरपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेणा पुनः प्रश्नोत्तरपन्नः यवेति
चरामः कथं पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यताया विव
क्षितेतात् प्राधान्यमंतरा च कर्तारं तस्य कर्तव्यतासंभवादनात्मविदपि
कर्तापक्षे प्राप्नोत्यत इति तदुत्तरात्मवितर्ककालमेव संन्यासस्य विवक्षित
मित्येवं सत्वानस्यार्जुनस्य कर्मावृणानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृ
कत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादयतरस्य कर्तव्य
ते प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नोत्तरप
न्नः प्रतिवचनवाक्यार्थनिर्पणोनापि प्रष्टुः स्वाभिप्रायपवमेवेति गम्यते
कथं संन्यासकर्मयोगो निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो
विशिष्यते इति प्रतिवचनमेतन्निश्चयं किमनेनात्मवितर्ककयोः संन्यासकर्म

गी.
री.
पे.

योगयोनिः श्रेयसकरं प्रयोजनमुक्ता तयोरेव कृतश्रिदिशेषात् कर्मसंन्या
सात् कर्मयोगस्य विशिष्टतमुच्यते आहोस्विदनात्मवितर्कयोः संन्यासकर्म
योगयोः तदुभयमुच्यते इति किंवातो यथात्मवितर्कयोः कर्मसंन्यासकर्म
योगयोनिः श्रेयसकरं तेषां कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टतमुच्य
ते यदिवा नात्मवितर्कयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते इति श्रु
च्यते आत्मवितर्कयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोनिः श्रेयसकरत्व
वनेतदीयाच्च संन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टताभिधानमित्येतदुभयमनुप
पन्नं यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासः तत्प्रतिकूलमकर्मनुष्ठानलक्षणाः कर्मयो
गः संभवेतां तदा तयोनिः श्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्यैव कर्मसंन्यासाद्विशि
ष्टताभिधानमित्येतदुभयमप्यप्येत आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोर
संभवात्तयोनिः श्रेयसकरताभिधाने कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विविध्यते
इति चानुपपन्नमत्राह किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आ
होस्विदत्यतरस्यासंभवः यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किंकर्मसंन्यासस्योत
कर्मयोगस्यैव संभवे कारणाच्च वक्तव्यमिति श्रुच्यते आत्मविदो निवृत्त
मिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्ज्ञानादिसर्व
विक्रियारहितत्वेन निःक्रियमात्मानमात्मत्वेन योवेति तस्यात्मविदः सम्य
ग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निःक्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणां सर्वक
र्मसंन्यासमुक्ता तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलककर्तृत्वाभिमानद्वयः सरस्य
सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्यैव ह शास्त्रे तत्र तत्रात्मस्वरूप
निरूपणाप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधरभावः प्रतिपा
द्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः ।
कर्मयोगो न संभवतीति श्रुतमुक्तं स्यात्केषु केषु च न रात्मस्वरूपनिरूपणा
प्रदेशेष्वत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्युच्यते अविनाशिततरिति
प्रकृत्यप्यनमेव हि इतत्तारं वेदाविनाशिनं नित्यमित्यादौ तत्र तत्रात्मवि
दः कर्माभाव उच्यते ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणाप्रदेशे तत्र
तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा तस्माद्युद्धस्य भारत स्वधर्ममपि चावेत्य क
र्मयोगवाधिकारमेतं इत्यादावतत्र कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासंभवः स्या

दिति अत्रोच्यते सम्यग्ज्ञानमिच्छाज्ञानतत्कार्यविरोधात् ज्ञानयोगेन संख्यातमि
 त्यनेन संख्यानामात्मतत्त्वविदा मनात्मविकर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निःक्रिया
 त्मस्वरूपावस्थानलक्षणीया ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात् कृतकृत्यत्वे
 नात्मविरः प्रयोजनान्तराभावात् तस्य कार्येन विद्यत इति कर्तव्यान्तराभावव
 चनाच्च न कर्मणा मनारंभात् संन्यासस्तु महावाहो उः ख मासु मयोगतः इत्या
 दिवचनाच्चात्मज्ञानाद्भूतेन कर्मयोगस्य विधानात् योगाख्यस्य तस्यैव प्रामः का
 रणमुच्यते इत्यनेन चोक्तस्य स्यादर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात् शारीरे केव
 लं कर्मकुर्वन्नामोति किंलिषमिति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो
 वारणात् नैव किंचित् करोमीति पुक्तो ममेतत्तत्त्वविदित्यनेन च शरीरस्थितिमा
 त्रप्रपुक्तेषु दर्शनप्रवणादिकर्मस्वात्मयायात्पविरः करोमीति प्रत्ययस्य
 समाहितचेतस्य यासरा कर्तव्यतोपदेशादात्मतत्त्वविरः सम्यग्दर्शनेन विरुद्धो
 मिच्छाज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेपिन संभावयिते शक्यते यस्मात्प्रमादना
 त्मविकर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोर्निःश्रेयसकरत्ववचने तदीयाच्च कर्मसंन्यासा
 त् सर्वोक्तात्मविकर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात् सत्ये कर्तव्यविज्ञाने कर्म
 कदेशविषयतात् यमनियमादिसहितत्वेन च उच्यते यत्तात् सकृत्तेन च क
 र्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमिमेव प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणानापि सर्वोक्तः
 प्रपुर्भिप्रायो निश्चीयते इति स्थितं न्यायसीचेत कर्मणासु इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः
 सहासंभवे यत्केयपतयोक्तत्वे ब्रह्मिणेव एष्टोः र्जुनेन भगवान् ज्ञानयोगेन सं
 ख्यातो निष्ठापुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठाप्रोक्तेति निर्णयं च कारनचसंन्यास
 मोदेन केवलात् सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनात् ज्ञानसहितस्य तस्य सिद्धिसा
 धनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात् ज्ञानरहितस्य संन्यासः श्रेयात् किंवा कर्मयो
 गः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुक्षया अर्जुन उवाच संन्यासं परित्यागं कर्मणां शा
 स्त्रे याणां अनुष्ठानविशेषाणां प्रोक्तसि प्रशंससि कथयसीत्येतत् पुनर्योगं च
 तेषामेवानुष्ठानमवप्रो कर्तव्यं प्रोक्तो मे कतरत् श्रेय इति संशयः किं कर्मा
 नुष्ठानं श्रेयः किंवा तज्ज्ञानमिति प्रशस्यतरेचा उच्यते यमतश्च यत्केयः प्रशस्यतरे
 मेतयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोरेव अनुष्ठानात् श्रेयोवा मिर्ममस्य इति मय
 मे तदेकमप्यतरेत् सहेकपुरुषानुष्ठेयता संभावान्मे ब्रह्मि सनिष्ठमभिप्रेतं
 तवेति १

ज्ञानेदगिरिस्तरीका

पूर्वोत्तराध्याययोः संबंधमभिधत्तानो ह ज्ञानवादपूर्वकमर्जनप्रश्नस्याभिप्राये प्र
 दर्शयितुं प्रक्रमते कर्मणीत्यादिन । इत्यारभ्य कर्मण्यकर्मदर्शनसंज्ञा तत्प्रशंसा
 प्रसारितेत्याह सप्रकृति ज्ञानवत्तत्सर्वाणि कर्माणि लोकसंग्रहार्थं कुर्वन्तं ज्ञानत्वं
 ततो नापि नादयः सर्वकर्माणां कर्मप्रयुक्तफलसंबन्धविपरिविवेकवन्तो वदन्ती
 ति ज्ञानवत्तत्ज्ञानफलभूतं संन्यासं विवक्षन् विविदिषोः साधनरूपमपि संन्यासे
 भगवान्विवक्षितवानित्याह ज्ञानाप्नोति निराशीरित्यारभ्य शरीरस्थितिमात्रका
 रणं कर्मशरीरस्थितावपि संगरहितः सन् समाचरन् धर्माधर्मफलभागी न भवती
 त्यपि पूर्वोत्तराध्यायमध्यायाभ्यां हि विधिसंन्यासं सूचितवानित्याह शरीरमिति यद
 छेत्यादावपि संन्यासः सूचितः तद्वर्मफलायोपदेशादित्याह यद्व्येति ज्ञानस्य
 यत्तत्संन्यासपूर्वकं प्रशंसावचनादपि कर्मसंन्यासो दर्शितो ज्ञाननिष्ठस्येत्याह
 ब्रह्मार्पणमिति ज्ञानयत्तत्संन्यासं विदितान्नानाविधान्यज्ञानन्यतेषां देहादि
 व्यापारजन्यत्ववचनेनात्मनो निर्वापारत्नविज्ञानफलभिलाषादपि यथोक्तमा
 त्मानं विविदिषोः सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारो धुनित इत्याह कर्मज्ञानिति समस्त
 स्यैवावशेषवर्जितस्य कर्मणो ज्ञाने पर्यावसानाभिधानाच्च जिज्ञासोः सर्वक
 र्मसंन्यासः सूचित इत्याह सर्वमिति तद्विद्वत्त्यादिना ज्ञानप्राप्त्याप्यं प्रणिपा
 तादिप्रदर्शनात्तेन ज्ञानेनातिशयमाहात्म्यवता सर्वकर्मणो निवृत्तिरेवेति व
 दतावज्ञानार्थिनः संन्यासेऽधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह ज्ञानाप्निरिति ज्ञानेन
 समुच्चिन्नसंशयं तस्मादेव ज्ञानात् कर्माणि संन्यास्य वा स्थितमप्रमत्तं वशीकृत
 तत्कार्यकराणं संवातवन्तं प्रातिभासिकानि कर्माणि न निवभन्ति इत्यपि द्वि
 विधः संन्यासो भगवतोक्त इत्याह योगेति कर्माणीत्यारभ्य यो न संन्यासकर्म
 णामित्यंतैरुदाहृतैर्वचनैरुक्तं संन्यासमुपसंहरति इत्यंतैरिति तर्हि कर्मसंन्यास
 स्यैव जिज्ञासुना ज्ञानवता चारणीयतात् कर्मानुष्ठानमनारेयमापन्नमित्याशं
 कोक्तमर्थोत्तरमनुवदति द्वितैरिति कर्मतत्प्राग्योरुक्तयोरेकेनैव पुरुषे
 णानुष्ठेयतासंभवानुविरोधोऽस्तीत्याशंक्यगृह्यक्रमेणानुष्ठानमिति वि
 कल्पाद्यं हृषयति उभयोश्चेति द्वितीयं प्रत्याह कालभेदेनेति उक्तयोर्द्वयोरेकेन
 पुरुषेणानुष्ठेयतासंभवे कथं कर्तव्यमिति विदित्याशंकाह अर्थदिति द्वयोर्
 कयोरेकेन पुनपुनमाभ्यां अनुष्ठानं नुपपत्तेरित्यर्थः अन्यतरस्य कर्तव्यते कतर

सेति कृतो निर्णयो द्वयोः संनिधानाविशेषादित्याशंकादयत् प्रशस्यतरमिति
 भगवता कर्मणां संन्यासयोगस्योक्तो न च तयोः समुच्चित्यानुष्ठाने तेनात्यतरस्य
 श्रेष्ठस्यानुष्ठेयते तदुभयस्य प्रश्नोपपत्तिरित्यपसंहरति इत्येवमिति नायं प्रश्नः
 भिप्रायः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्यैकत्वादेकस्मिन् पुरुषे
 प्राप्तभावादिति शंकेतेन निति चोद्यमंगीकृत्यपरिहरति सत्यमेवमिति का
 दृशस्तर्हि प्रश्नभिप्रायो येन प्रश्नप्रवृत्तिरिति शब्दतिकायमिति एकस्मिन् पुरु
 षे कर्मतत्यागयो रस्ति प्राप्तिरिति प्रश्नभिप्रायं प्रति निर्देष्टुं प्रारभते पूर्वोदाह
 रैरिति यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामो देशेन यागो विधीयते न तु तस्यै
 वाधिकारो नात्यस्येति प्रतिपाद्यते वाक्यभेदप्रसंगान्न्यानात्मविकर्ता सा
 न्यासपक्षे प्राप्तो न्यून्यतेन वात्मविकर्तृकत्वमेव संन्यासस्य नियम्यते वैराग्यमा
 त्रेणाज्ञाप्यापि संन्यासविधिदर्शनात् तस्मात्कर्मतत्यागयो रविद्वत्कर्तृकत्वम
 स्तीति मन्वानस्यार्जनस्य प्रश्नः संभवतीति भावः भवतु संन्यासस्य कर्तव्यविव
 त्ना तथापि कथं प्रशस्यतर उभयस्य प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशंकादप्राधान्यमिति त
 थापि कथमेकस्मिन् पुरुषे तयो रप्राप्तावुक्ताभिप्रायेणा प्रश्नवचनं प्रकल्पते
 तज्ज्ञातृत्वात्मा विदिति आत्मविदेविद्यासामर्थ्यात् कर्मत्यागयो रवदितरस्या
 पिसति वैराग्यतत्यागस्यावश्यकत्वात् तत्र कर्तासौ प्राप्तो ज्ञान्यते तथा च कर्म
 तत्यागयो रेकस्मिन् विदुविशामेव्यक्तता उक्ताभिप्रायेणा प्रश्नप्रवृत्तिरविरुद्धम
 र्थः संन्यासस्यात्मविकर्तृकत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशंका कर्तृतर
 पर्युदासः संन्यासविधिस्तर्पभेदे वाक्यभेदप्रसंगान्नैव सित्याह न पुनरिति इ
 ति शब्दो वाक्यभेदप्रसंगहेतुयो तनार्थः ततः किमित्याशंका फलितमाह
 पवमिति कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयो रविद्वत्कर्तृकत्वमप्यस्तीत्येवं मन्वान
 स्यार्जनस्य प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्न इति संबन्धः तयोः समुच्चि
 त्यानुष्ठानसंभवे कथं प्रशस्यतरविविदिषेत्याशंकाह पूर्वोक्तेनेति उभयोश्च
 त्परावुक्तप्रकारेण कर्मतत्यागयो र्मिश्रोविरोधान्न समुच्चित्यानुष्ठाने सावका
 शमित्यर्थः भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदुत्तरस्यानुष्ठेयत्वमिति कृतो यथोक्तभि
 प्रायेणा प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशंकाह अत्यतरस्येति उभयप्राप्तौ समुच्चित्यानुपपत्ताव
 त्यतरपरिग्रहे विशेषस्यानेष्यता उक्ताभिप्रायेणा प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । इतश्चा

विद्वत्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः कर्तृः श्रेयानिति प्रपूरभिप्रायो भातीत्या
 ह प्रतिवचनेति किंतु प्रतिवचनं कथं वा तन्निष्पत्तामिति एवमिति कथमि
 ति तत्र प्रतिवचनं दर्शयति सत्यामेति तन्निष्पत्तां कथयति एतदिति तत्र भ
 यं निःश्रेयसकरत्वं कर्मयोगस्य श्रेयसत्वं वेत्यर्थः गुणदोषविभागविवेकार्थं
 एवमिति किंचेति अतोऽस्मिन्नाद्यपदे किं रूपं अस्मिन्वादिमीयेपदे किं फ
 लमिति प्रश्नार्थः तत्र सिद्धांतो प्रथमपदे दोषमादर्शयति अत्रेत्यादिना त
 देवानुपपन्नत्वं व्यतिरेकद्वयं विहाणोति यदीत्यादिना निःश्रेयसकरत्वोक्तिरि
 त्यत्र पारम्पर्येणेति दृष्टव्यं विशिष्टताभिधानमिति प्रतियोगिनोऽसहायत्वा
 दस्य च शब्दद्वारा ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः आत्मज्ञस्य कर्मसंन्यासकर्मयोगयो
 रसंभवे दर्शयति चोदयति अत्रादेति चोदयितानिर्द्धारणार्थं विमृशति किमि
 त्यादिना अन्यतरासंभवेऽपि संदेहात् प्रश्नोक्तवतीत्याह यदाचेति यस्य कस्य
 चिदप्यतरस्यासंभवाभविष्यतीत्याशङ्क्य कारणमन्यतरासंभवाभवन्निति प्रसे
 गः स्यादिति मन्वानः संनाह असंभवं इति आत्मविदः सकारणं कर्मयोगासंभ
 वं सिद्धांतो दर्शयति अत्रेति संग्रहवाक्यं विहाणं नात्मवित्त्वं विहाणोति जन्मदी
 ति तस्य यदुक्तं निहतमिच्छाज्ञानत्वं तद्विदानीय न किं सस्य गिति विपर्ययज्ञा
 नमूलस्येत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति निःक्रियेति यथोक्तसम्यासमुक्ता ततो विपरी
 तस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति संबंधः वेपरीसंस्कारयन् कर्मयोग
 मेव विशिष्टमिच्छाज्ञानेति मिच्छाचतुर्ज्ञानं चेत्यनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं
 तन्मूलारं कर्तृत्वात् कर्तृताभिमानस्तज्ज्ञानस्येति यावत् यथोक्तं सं
 न्यासमुक्ता यथोक्तकर्मयोगस्यासंभवप्रतिपादने हेतुमाह सम्यग्ज्ञा
 नेति ऊवतदभावप्रतिपादनं तदाह उदेति उक्तहेतुं कृत्वा तस्य कर्मयो
 गासंभवे फलितमाह यस्मादिति इह शास्त्रे तत्र तत्रेत्यादावुक्तमेव व्यक्ती
 कर्तृ एवमिति केषु केषु चित्तानेव प्रदेशान् दर्शयति अत्रेति आत्मस्वरूपनि
 रूपाणां प्रदेशेषु संन्यासप्रतिपादनादात्मविदः संन्यासो विवक्षितश्चेन्न हि क
 र्मयोगोऽपि तस्य कस्मात्तत्र भवति प्रकरणाविशेषरिति शङ्कते ननु चेति । आ
 त्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमदाहरति तद्यथेति प्रकरणारात्मवि
 दोषि कर्मयोगस्य संभवे फलितमाह अतस्तेति आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकर

तापावसिद्धौ ज्ञानादुद्धृत्यायविरुद्धं कर्मकल्पयितुमशक्यमिति परिहृति
 श्रयोव्याप्यति सम्पगज्ञानमिच्छाज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च भ्रमनिवृत्तिभ्रमसद्भा
 वयोर्मिथोविरोधात् कर्तृत्वादियुक्तमूलं कर्मसम्पगज्ञानादुद्धृतं न संभवती
 त्वर्थः आत्मज्ञस्य कर्मयोगासंभवे हेतुनतरमाह ज्ञानयोगेनेति इत आत्म
 विरोज्ञानादुद्धृतं कर्मयोगो न युक्तिमानित्याह कृतकत्वत्वेनेति ज्ञानवतो ना
 स्तिकर्मस्य त्रकाराणां तस्मात् तस्येति तर्हि ज्ञानवता कर्मयोगस्य हेतुत्व
 जिज्ञासुनापि तस्य त्याज्यत्वं ज्ञानप्राप्त्या तस्यापि पुरुषार्थसिद्धेरित्याशंका
 जिज्ञासो रस्तिकर्मयोगापेक्षा इत्याह न कर्मणामिति स्वरूपोपकार्यगमं
 तरेणाद्विसृष्टानिष्ठतेर्जा नार्थिता कर्मयोगस्य शृङ्गारिद्वारा ज्ञानहेतो
 रादेयत्वमित्यर्थः तर्हि ज्ञानवतामपि ज्ञानफलोपकारित्वेन कर्मयोगो ।
 मृग्यतामित्याशंकाह योगादुद्धृत्येति उत्पन्नसम्पगज्ञानस्य कर्मभावे श
 रीरस्थितिहेतोरपि कर्मणोऽसंभवात् तस्य शरीरस्थितिस्तदस्थितौ वक्तु
 तौ जीवन्मुक्तिस्तदभावे च कस्योपदेशत्वे उपदेशभावे च कृतोऽपवादयः ता
 स्यादित्याशंकाह शरीरमिति विडोषापि शरीरस्थितिरास्थिता चेत्तन्मात्रं प्र
 युक्तेषु दर्शनप्रवणादिषु कर्तृत्वाभिमानोपितस्य स्यादित्याशंकाह नैवेति
 तत्तद्विदित्यनेन च समाहितचेतस्तया करोमीति प्रत्ययस्य सदैवाकर्तव्यत्वा
 पदेशादिति संबन्धः यत्र विडोषः शरीरस्थितिनिमित्तकर्मभ्यवसाने तस्मिन्
 कर्तृत्वाभिमानोपि स्यादिति तत्राह शरीरेति आत्मयाथात्म्यविरः तेष्वपि ना
 हं करोमीति प्रत्ययस्यैव किंचित् करोमीत्यादावकर्तृत्वोपदेशात् कर्तृ
 ताभिमानसंभावनेत्यर्थः यथोक्तोपदेशानुसंधानाभावे विडोषापि करो
 मीति स्वाभाविकप्रत्ययद्वारा कर्मयोगः स्यादित्याशंकाह आत्मतत्वेति या
 यपि विद्वान् यथोक्तस्योपदेशं कदाचिन्नानुसंधत्ते तथाति तत्र विद्याविरोधा
 निष्प्राज्ञाने तन्निमित्तं कर्मवानस्य संभावयितुमशक्यमित्यर्थः आत्मवि
 कर्तृकयोः सञ्ज्ञासकर्मयोगयोरयोगात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वमन्यतरस्य
 विशिष्टत्वमित्येतदुक्तमिति सिद्धत्वात् द्वितीयं पक्षमस्मीकरोति यस्मा
 दित्यादिना तदीयाच्च कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टताभिधानमि
 ति संबन्धः ननु कर्मयोगेन शृङ्खलबद्धः संन्यासो जायमानस्तस्मादुक्तव्यत्वे
 कथं तस्मात् कर्मयोगस्योक्तव्यत्वावोपुक्तिरुक्तेति तत्राह पूर्वोक्तेति वै

गी.
टी.
पं

५

एव

लक्षणमेव स्पष्टयति सत्यं वेति स्वाश्रमविहितप्रवर्णदौ कर्तव्यविज्ञाने स
त्येव पूर्वाश्रमोपासकर्मकदेशविषयसंन्यासात् कर्मयोगस्य प्रयत्नवचने ।
नैतादृशं बालाणां सति विनमित्यादि स्मृतिविरुद्धमित्याशंकाह यमनिय
मादिति आनृत्य संसृजमा सत्यमहिंसा रम आर्जवं प्रीतिः प्रसोदा माधुर्यम
क्रोधश्च यमादया दानमित्यातपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ व्रतोपवासौ
मौनं च स्वाने च नियमादशक्त्युक्तैर्यमनियमैरन्ये आश्रमधर्मैर्विशिष्टे तेना
नुष्ठातमशक्ता उक्तसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टलोकिर्गुक्तेत्यर्थः न
हिकस्मिदिति न्यायेन कर्मयोगस्य तरोपेक्षया स्वकर्ता च तस्य विशिष्टत
वचनं प्रिष्टमित्याह स्वकर्ते न चेति प्रतिवचनवाक्यार्थलोचनात् सिद्धि
मर्थस्य संहरति इत्येवमिति संन्यासकर्मयोगयोर्मियो विरुद्धयोः समु
च्चित्यानुष्ठातमशक्यो रत्युत्तरस्य कर्तव्यते प्रशस्यतरस्य तद्भावात् तद्भावा
स्य वा निर्द्धारितत्वात् निर्द्धारविषयः प्रश्नः स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोच
नया प्रष्टुं भिन्ना यो यथा पूर्वस्य परिहृत्य प्रतिवचनार्थ निरूपणेनापि
तस्य निमित्तत्वात् प्रश्नोपपत्तिः सिद्धेत्यर्थः ननु तृतीये यथोक्तप्रश्नस्य भग
वता निर्णीतत्वात् प्रश्नप्रतिवचनयोः सावकाशत्वमित्याशंका विस्तरे
णोक्तमेव संबध्यं नः संक्षेपेनोदशयति न्यायसीवेदिति सांख्ययोगयो
र्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वात् ननु प्रश्नयोग्यतमित्यर्थः इतोपि न
तयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह न चेति एवकारविशेषणज्ञानसहितसं
न्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवता भिमते छित्तैर्न संशययोगमातिष्ठेति च
कर्मयोगस्य विधानात् तस्यापि सिद्धिसाधनत्वमिष्टं तस्य निर्णीतत्वात् ।
प्रश्नस्तद्विषयः सिद्धीतीत्यर्थः केनाभिप्रायेणातर्दिप्रश्नः स्यादित्याशंका
ज्ञानरहितसंन्यासात् कर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्वं बुभुक्षयेत्याह ज्ञानरहि
त इति प्रष्टुं भिन्नायमेवं प्रदर्शय प्रश्नोपपत्तिमुक्त्वा प्रश्नमन्यापयति संन्या
समिति तर्हि ह्येत्ययानुष्ठेयमित्याशंका तदशंकेरुक्तत्वात् प्रशस्यतरस्या
नुष्ठानार्थं तदिरमिति निश्चित्य वक्तव्यमित्याह यद्वेय इति काम्यानां प्रति
षिद्धानां च कर्मणां परित्यागो मयोच्चातेन सर्वेषामित्याशंका कर्मण्यक
र्मत्यादौ विशेषदर्शनात्मेवमित्याह शास्त्रीयाणामिति अस्तु तर्हि शास्त्री
याणां स्वीययोरशेषयोरपि कर्मणां स्थागोनेत्याह नृतरितितर्हि कर्मत्या

गस्तयोगश्चेत्प्रभयमार्षितव्यमित्याशंकाविरोधान्मेवमित्यभिप्रेत्याह
 अत इति द्वयोरेकेनानुष्ठानायोगस्योक्तत्वात् कर्तव्यत्वेनैव संशयो जा
 येते तेनैव संशयं विप्रदयति किं कर्मेति प्रशस्यतरुभुक्त्वा किमर्थे त्यागं क
 र प्रशस्यतरं चेति तस्मैवानुष्ठेयत्वे प्रशंसावकाशतमाह अतस्तेति तदेव
 प्रशस्यतरं विशिनष्टि यदनुष्ठानादिति तदेकमन्यतरमस्मै ब्रूहीति संबन्धः
 उभयोरुक्तत्वे सति किमित्येकं वक्तव्यमिति निश्चयतेतच्चाह सदेति कर्मतया
 गयोर्मिथोविरोधादित्यर्थः १ ॥

स्वामिहृतटीका निवार्यसंशयं जितोः कर्मसंन्यासयोगोः जिते द्विष
 यतेः पंचमी मुक्ति म ३

प्रज्ञानसंभूते संशयं ज्ञानासिना कित्वा कर्मयोगमातिष्ठेत्तु तत्र पूर्वा
 परविरोधं मन्वानोर्जन उवाच संन्यासमिति यस्मात्प्रतिरेव स्यादि
 त्यादिना सर्वकर्माविलेपार्थं ज्ञान इत्यादिना च ज्ञानिनः कर्मसंन्यासं
 कथयसि ज्ञानासिना संशयं हित्वा योगमातिष्ठेति पुनर्योगं कथयसि
 न च कर्मसंन्यासः कर्मयोगश्चैकस्मैकदेव संभवतः विरुद्धस्वरूपत्वात्
 तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठाने सति मम यद्वेष्टं स विप्रितं तदे
 कं ब्रूहि १

विश्वचभाष्ये

सकलकर्मसंन्यासेन प्रामदमारि साधनाऽनुष्ठानेन तत्र त्रसजितो स
 मानस्य ब्रह्मावबोधः स्यादेव तथाममत्तो सकलकामप्रतिषिद्धक
 र्मसंन्यासेन वासुदेवाच्च ननु व्याकर्मण्यं नैवेत सत्तु देनां तर्कका
 लेन संवोधः स्यादेवेत्यभिप्रायः १ ॥

राज्ञानुनभाष्ये

चतुर्थेऽध्याये कयोगस्य ज्ञानाकारता पूर्वकस्वरूपे भेदे ज्ञानोपपन्न
 धातुमत्तं ज्ञानयोगाधिकारिणोपि कर्मयोगतात्त्वज्ञानत्वादप्र
 मादत्वात् सुकरत्वात् निरपेक्षताया यस्तत्तृतीयपदेवाक्तेरदानीं कर्मयो
 गस्य त्मप्राप्ति साधनत्वं ज्ञाननिष्ठया श्रेष्ठं कर्मयोगात्तर्गतकर्तृत्वानु
 संधानप्रकारं वप्रतिपाद्यतस्मलं ज्ञानं परिशोधते कर्मणा संन्यासं
 ज्ञानयोगं पुनः कर्मयोगं च शंसंति पतञ्जलं भवति त्रितीयेनाध्यायेन
 समुत्तोप्रथमं कयोग एव कार्यः कर्मयोगेन मृदितान्नधरा कषाय

गी.
टी.
पं

6

स्य ज्ञानयोगेनात्मदर्शने कार्यमिति प्रतिपाद्यते न सती यच्च तर्था यो ज्ञान
योगाधिकारदशामापन्नस्यापि कर्मनिष्ठैव ज्ञायसीमेव ज्ञाननिष्ठानि
पेक्षात्मप्राप्त्यैकसाधनमिति कर्मनिष्ठं प्रशंसति तत्रैव तर्था योगकर्म न
योगयोगात्मप्राप्तिसाधनभावे यदेकं सौकर्याद्धेयं च श्रेयः श्रेष्ठमिति त
त्मेव हि १॥

अग्निवत्सकृती टीका

संन्यासः प्रधानं पुनर्योग इति संशयस्य प्रज्ञः १॥

परमार्थप्रणाली टीका

अथ परस्परविरुद्धयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः सकृदपदेशात्संदिहा
नोऽर्जनः शुद्धिः संन्यासमिति । भोक्तृस्य प्रथमे कर्मसंन्याससि पुन सं
रन्तरमेव योगं शंससि उपदिशसि तर्हि पतयोर्मध्ये यद्धेयः श्रेष्ठतदेकं
सुनिश्चितं यथा भवति तथा मेव हि । अनेभ्योऽपि दृष्टमेव नैव देवेनो
द्वेतीति प्रमेभ्योऽपि दृष्टमेव नैव देवेनो १॥

वत्साली टीका

इति जीतं यच्च तर्था ज्ञानकर्मधिकारे हि सम्यक् निर्णीयमायवः सं
न्यासकर्मणां वृत्तिष्वमेकरुणानिधि । तत्र तृतीये ज्ञानानधिकृतस्य
कर्मवश्यकता तदधिकृतस्य लोकसंश्रयार्थं कर्मावधानं भवेत्तत्
तावश्यकतेऽप्युक्तं ज्ञानिनः कर्माधिकारेति श्रिते प्रारब्धवशात् कर्माव
धानं संन्यासो वेति च तर्था निर्णीतं तमेतदेवावबोधनेन ब्राह्मणाविवि
धेति यत्तेन दानेन तपसा नाशनेति श्रुतेः सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञानेन परि
समाप्यते इति भगवदुक्तेः अज्ञानार्थानि सर्वकर्माणि तथा कर्मसंन्या
सोऽपि ज्ञानार्थं श्रूयते तमेव प्रव्रजितो लोकमिच्छेत्तः प्रव्रजति श्रुतो
दांत उपरतस्ति तद्वः समाहितो भूत्वा तत्प्रेष्यते तज्जतेऽव
हितं ज्ञेयं तत्प्रत्यक् परंपरं सत्यं नृत्तं सखडः खड्गानि । लोके सं
चपरित्यज्यात्मानमविच्छेदित्यारो तत्रैकमेवाज्ञे जिज्ञासं प्रति ज्ञा
नार्थत्वेन कर्मतर्था योगो विधानात्तयोऽविरुद्धयोर्गुणयदनृणां सं
भवात् समा किमिदानीं मनुष्येयमिति संदिह्यते नोऽर्जनः शुद्धिः सं
न्यासमिति हेतुसमसदानंदविप्रदभक्तपापकर्षणोति वापकं मां प्रति

7

मनुस्मृत्यटीका

अध्यायाभ्यां कृतौ ह्यभ्यां निर्णयः कर्मवोधयोः कर्मतज्ज्ञागयोर्ह्यभ्यां निर्णयः
क्रियते पुनः ततो ये ध्यायेज्यायसी चेत्तर्कमगास्त इत्यादिनाः ज्ञेनेन एष्टा
भगवान् ज्ञानकर्मणोर्विकल्पसमुच्चयसंभवेनाधिकारिभेदव्यवस्थया लो
केस्मिन् द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामेवेत्यादिना निर्णयं कृतवान् तथा च
ज्ञापिकारिकं कर्म तज्ज्ञानेन सह समुच्चयते तेजस्मिन् रपोरिव पुगपदसं
भवात् कर्माधिकारहेतुभेदबुद्ध्यपेक्षकत्वेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् नापि
विकल्पते एकार्यताभावात् ज्ञानकार्यस्याज्ञाननाशस्य कर्मणा कर्तम
शक्यत्वात् तमेव विदित्वा तिसृमेतिनाः त्र्यपेक्षा विद्यते यनायेति श्रुतेः
ज्ञाने ज्ञाते तत्कार्येनापेक्षत एवेत्युक्तं यावानर्थ उदपान इत्यत्र तथा च
ज्ञातः कर्मानधिकारे निश्चिते प्रत्यक्षकर्मवशाद् दृष्ट्या चेष्टा रूपेणा तदत
ष्टानं वा सर्वकर्मसंन्यासो वेति निर्विवादं चतुर्थे निर्णीते अज्ञेन ततः क
णाशु द्विद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्माण्यनुष्ठेयानि तमेतदेवा उवचनेन ब्राह्म
णा विविदिषंति यत्तेन रानेन तपसानाशकेनेति श्रुतिः सर्वकर्मावि
लेपार्थं ज्ञाने परिसमाप्यत इति भगवद्ब्रुवताच्च एवं सर्वकर्माणि ज्ञाना
र्णानि तथा सर्वकर्मसंन्यासोपि ज्ञानार्थः श्रूयते एतमेव प्रव्रजितो लोक
मिच्छतः प्रव्रजेति श्रोतोदांत उपरतस्मिन्नित्यः समाहितो भूतात्मन्येवात्मा
नपश्येत् त्यजते ब्रह्म ज्ञेयं त्यक्तः प्रत्यक्षपरंपदं सत्यानृते सुखदुःखे वेदा
तिमं लोकमसंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्पादो तत्र कर्म तज्ज्ञागयोरा
रा उपकारकसन्निपत्योपकारकयोः प्रयाजावज्ञातयोरिव समुच्चयो न
संभवति विरुद्धत्वेन यौगयथाभावात् नापि कर्म तज्ज्ञागयोरात्मा ज्ञान
मात्रफलत्वेनैकार्यत्वादतिराजार्थयोः षोडशिशिप्रदृष्टाग्रदृष्टा योरिव वि
कल्पः स्याद्भारभेदेन कार्यताभावात् कर्मणो हि पापक्षयरूपमदृष्टमे
वद्वारं संन्यासस्य तसर्वविक्षेपाभावेन विचारवसरदानरूपं दृष्टमेव द्वा

रंनियमा ^ह एवं तं समवायित्वा दवचातादाविवनप्रयोजकं तथा वाट्ट ^{थदृष्ट}
 र्थयोगात् उपकारकं सति पत्योपकारकयोरेकप्रधानार्थत्वेपिविकल्पेना
 त्येव प्रयाजावचातादीनामपितत्प्रसंगात्तस्मात्क्रमेणोभयमप्यनुष्ठेयं
 तत्रापिसंन्यासानंतरं कर्मानुष्ठाने चेत्तदापरित्यक्तपूर्वाश्रमसीकाराणां
 कृपतितत्वात् कर्मानधिकारित्वं प्राक्तनसंन्यासवैयर्थ्यं च तस्यादृष्टार्थः
 ताभावात् प्रथमकृतसंन्यासेनैव तानाधिकारलाभेतदुत्तरकाले कर्मानु
 स्थानवैयर्थ्यं च तस्मादादौ भगवदुपाधुधानिष्कामकर्मानुष्ठानादंतःक
 राणां शुद्धौ तीव्रेणावैराग्येणाविविदिषायां हृदयां सर्वकर्मसंन्यासः प्रवणा
 मननादिरूपेवेदंतवाकविचारयकर्तव्य इति भगवतो मतं तथा चोक्तं
 न कर्मणा मत्तारं भात्रैकस्यं पुरुषोक्त इति वक्ष्यते च आरुरुक्षोर्मुने
 र्योगं कर्म कारणा उच्यते योगादृष्टं तस्येव शमः कारणा मच्यते इति योगो
 वतीव वैराग्यपूर्विकाविविदिषातदुक्तं वार्तिककारैः प्रत्यविविदिषासि
 दौ वेदाववचनादयः ब्रह्मावाप्त्यै नुतत्यागं स्पृशतीति कृतं तैवलादिति स्मृ
 तिस्रकषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमागतिः कषाये कर्मभिः पक्ते त
 तो ज्ञानं प्रवर्तते मोक्षार्थमेव कषायं पाचयित्वा च प्रेणी स्थानेषु च विषु प्र
 जनेषु परे स्थानेषु परिचाय्य मनुतमं भावितैः करणैश्चायं ब्रह्मसंसारयोनि
 शु आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमो तमासायतमुक्तस्य दृष्टा
 र्थस्य विपश्चितः विद्या प्रमेयको न्वर्थो भवेत्परमभीष्टतः इति मोक्षं वै
 राग्येतेन कर्माक्रमसंन्यासोद्भावपि दर्शितौ तथा च कृतिः ब्रह्मचर्यं
 समाप्य शरीरे नृणां द्वावनादाय दहरेव विरेजे नृदहरेव प्रव्रजेदिति त
 स्मादज्ञस्याविरक्ततादशायां कर्मानुष्ठानमेव तस्येव विरक्ततादशायां
 संन्यासः प्रवणायवसरदातेन ज्ञानार्थ इति दशाभेदेनात्तमधिकृत्यैव कर्म
 तत्यागो व्याप्यते पंचमषष्टाध्यायाचारभ्येते विद्वत्संन्यासस्तत्तानवल्लार्यसि
 द्यपदेति संरेहाभावात् त्रिविचार्यते तत्रैकमेव जिज्ञासु मज्ञं प्रतिज्ञानार्थेन
 कर्मतत्यागयोर्विधानात्तयोश्च विरुद्धयोर्गुणपदनुष्ठानासंभवात्तया नि
 ज्ञासना किमिदानीमनुष्ठेयमिति संरेहातो हेतुस्तदा नंदरूपभक्तदः श्व
 कर्षणोति वा कर्मणां यावज्जीवारि कृतिविहितानां नित्यानां नैमित्तिका

स्य

क

भवद्गुरुहर्षना
 ३३३३ यदि वेतर
 ३३३३ यदि वेतर

जैन उवाच

नां च सत्यासंत्पागं जिज्ञासुमस्तं प्रतिकथयसि वेदसु विन पुनस्तद्विरुद्धं यो
गं च कर्मानुष्ठानं रूपं सति एतमेव प्रवृत्तिनो लोकमिच्छंतः प्रवृत्तिं न
मेतदेतानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषंति यज्ञेत्यादिवाक्यद्वयेन निगमि-
र्यतवितात्मा तत्कर्म सर्वपरिग्रहः शरीरे केवलं कर्म ऊर्ध्वं प्राप्नोति किलिषं
क्षित्तेन संशययोगमातिशेतिष्ठ भारतीति गीतावाक्यद्वयेन वा तत्रैकम-
स्तं प्रतिकर्म तस्यागयो विधानादगपदभयानुष्ठानासंभवात् एतयोः क-
र्म तस्यागयोर्मध्ये यदेकं श्रेयः प्रशस्यतरे मत्पसे कर्म वा तस्यागो वा तन्मेव
हिसु निश्चितं तव मनमनुष्ठानाय ॥ ~~द्वयं नैव नैव नैव नैव~~ ॥

रुद्रनेदीरीका

ओं श्रियो वासं हे दावन कृतनिवासं प्रतिपदे कलावासा वासं सखरनरसु-
खा वासजलपि महोक्ता सोला संसृजत रुद्रिवासं गुणानि पि प्रतिश्रुता संवे-
दे निरवधि विलासं मधुरिषं ॥ ग्रथायाभ्यां कृतोद्वाभ्यां निर्णयः कर्मवो-
थयोः कर्म तस्यागयोर्द्वाभ्यां निर्णयः क्रियते धना २ ततो यश्चिरेतो ध्यायेति
भागः कर्मवोथयोः श्रुताधिकारिकं कर्म न समुच्चीयते धिया ३ परस्य
रविरुद्धता तेजसि मिरयोरिव पेकायी भावतो नापि कर्मयोगो विकल्पते
धो कार्या ज्ञानवाधो दिकर्तेश्चोक्तं कर्मणा नापेक्षते समुत्पन्ने ज्ञाने क-
र्म फलं मनाक ४ तथा च ज्ञानिनः कर्मानधिकारे विनिश्चिते शारव्यव-
शातस्तस्य कर्मानुष्ठानमस्तु वा ५ कर्म तस्यागोस्तु वेत्येवं चतुर्थे निर्णयं क-
तः वित्तशुद्धात्मविज्ञानप्राप्तये ज्ञानिनः सदा ६ अनुष्ठेयानि कर्माणि न
तस्यागः प्रशस्यते सर्वकर्मपरित्यागो ज्ञानार्थः श्रूयते तथा ७ एवमेवेति वा-
क्यादौ संन्यासोऽपि प्रशस्यते तज्ज्ञेनैव दित्तुं येन तत्तुः प्रत्यक्षं पदे ८ प्रया-
जादिबदे वेदे कर्माणां उपकारकं अवधानवत्तस्यागः सन्निपत्योपकारकः
तयोः समुच्चयो नास्ति विरुद्धत्वेन सर्वथा न वा तयोर्विकल्पो ज्ञानमात्र-
फलतः ९ द्वारभेदेन वैकार्याभावात् सच निरूप्यते कर्मणो च दयादृष्ट-
मेव द्वारं विनिश्चितं १० संन्यासस्य तु विलेपाभावदेतत्तयामतो दृष्टद्वारं
मेवास्ति विकल्पो नास्ति तस्योः ११ तस्माद्वयं कर्मणो तत्संन्यासोऽपि मादरा-
त् संन्यासानंतरं कर्मानुष्ठानं नैव संभवि १२ तत्तस्य पुनरादाने श्राद्धयः

तितो भवेत् आह को नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रचावते पुनः २५ प्रायश्चित्तेन
 पश्यामो येन शुद्धोत्तमात्मज्ञं तस्मादादावनुष्ठानात्कर्मणा मीश्वरार्पणा
 त २६ वित्तशुद्धात्सतीव्रवैराग्येण विवेकिनः जिज्ञासायां दृढायोतसं
 न्यासः सर्वकर्मणां २७ अवगाथात्सवेदांतविचारयविधीयते इत्येवेति
 सितं भाति श्रीमद्भगवतो मतं ऊतो विनिश्चितं सेवं श्राव वेदविदां गिरः प्र
 त्यागिविदिषा सिद्धे वेदानुवचनादयः ब्रह्मावाप्त्यै तत्तत्प्रागर्शंतीति श्रु
 तेर्वलात् इत्युक्तं संप्रदायज्ञैर्वार्तिके श्रीसुरेश्वरैः २८ कथायात्प्राचयिता च
 श्रेणीस्थातेषु च विषु प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमं २९ भाषितैः क
 रणैश्चायं वद्भसंसारयोनिषु आसादयति शुद्धात्मा मोक्षे वा प्रथमाश्रमे
 तमासायतसक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः विद्याश्रमेऽप्येकोन्यथो भवेत्प्राप्त
 भीसिते ३० इत्येवं मोक्षधर्मं श्रीयासेनोक्तं मरुविणा तस्माद्देवगणपयंते
 कर्मानुष्ठानमुच्यते ३१ विरक्ततादृशायां तसंन्यासो ज्ञानसाधनं ततो ज्ञ
 मधिकृत्यैव कर्मतत्प्रागयोर्विधिः ३२ सम्पत्कृतविदो नास्ति चोदना कापि वै
 दिवी लौकिकी वा यतस्तत्प्राप्तकृत्यतया हरिः कृत्याभावं स्वयं पूर्वमा
 वदन्निगमावधि विदुस्तस्यासंश्रुतसिद्धयवार्थतो यतः संदेहाभावत
 तस्मात्सचनान्नविचार्यते तत्रैकमेव जिज्ञासुमत्तं प्रत्यात्मलब्धये ३३ क
 र्मतत्प्रागयोः शास्त्रे विधानात्तत्रैवार्जनः विरुद्धयोरनुष्ठानेऽप्युपपन्नैवमे
 भवेत् ३४ मया जिज्ञासते दान्ती किमनुष्ठेयमादरात् इति संशयवानेव मुवा
 च श्रीहरिं प्रति ३५ यावज्जीवादिवेदोक्तकर्मणां त्यागमिमांसा जिज्ञासं क
 ययस्य सं प्रतिवेदगिरा स्वयं ३६ तद्विरुद्धं पुनः कर्मानुष्ठानं च प्रशंसति प
 तमेवेति वेदेन निराशीरिति च स्वयं ३७ तमेतमिति वेदेन ऊरु कर्मनिचस्व
 यं तयोरेकेन पुण्यपत्करणां दृष्टे दयोः ३८ कर्मतत्प्रागयोर्मध्ये यदेकं सम
 सेवरे तन्मां निश्चितं मृदिस्वनुष्ठानाय ते मतं ३९ सदानंदसंरूपोऽसि
 क्लृप्तमभक्तार्तिकर्षणं संस्तुत्य संशयार्तिमेति जानं देन यस्त्वमो ३४ २ ॥

२२

नीलकोटरीका

तृतीयेऽप्याये लोकेऽस्मिन् द्विविधानिष्टेति विभिन्नाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्रा
 क्तमनकर्मणां मतारंभानैकस्य पुरुषोऽयु तस्यादिन कर्मनिष्ठायाः ज्ञा
 ननिष्ठागत्वेन भयसा निवर्धेता नष्टे यत्तत्तु कर्मणोऽधिकारस्तस्या

तितोभवेत् आरुहोनेष्टिकं धर्मं यस्तु प्रचावते पुनः ॥ प्रायश्चित्तेन
 पश्यामो येन सुतेन स्यात्तर्ह तस्मादादावनुष्ठानात्कर्मणा मीश्वरार्पणा
 त ॥ वित्तमुद्राससतीव्रवैराग्येण विवेकिनः जिज्ञासायां दृढायोतसो
 न्यासः सर्वकर्मणा ॥ अवगाथात्सवेदोतविचारयविधीयते इत्येवेति
 श्रिते भाति श्रीमद्भगवतो मतं ऊतो विनिश्चितं ये वंशुषवेदविदां गिरः प्र
 त्यागिविदिषासिद्धे वेदानुवचनादयः ब्रह्मावाप्तैतत्तन्मागर्हं मतीति श्रु
 तेर्वलात् इत्युक्तं संप्रदायजैर्वार्तिके श्रीसुरेश्वरैः ॥ कथायात्याचयिताच
 श्रेणीस्थातेषु च विषु प्रव्रजे च परं स्थाने पारिव्राज्यमनुत्तमं ॥ भाषितैः क
 रणौष्मायेंवद्भसंसारयोनिषु आसादयति मुद्रात्मा मोक्षे वा प्रथमाश्रमे
 तमासायतसक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः विद्याश्रमेषु को न्यर्थो भवेत्परम
 भीक्षिते ॥ इत्येवं मोक्षधर्मं श्रीयासेनोक्तं मरुविणा तस्माद्देवगणपय्यंते
 कर्मानुष्ठानमुच्यते ॥ विरक्ततादशायोतसंन्यासो ज्ञानसाधनं ततो ज्ञ
 मधिकृत्यैव कर्मतत्प्रागयोर्विधिः ॥ सम्पत्कृतविदो नास्ति चोदनाकापि वै
 दिवी लौकिकी वायतस्तस्य कृतकृत्यतया हरिः कृत्याभावे स्वये पूर्वमा
 वदन्निगमावधि विदुस्तं न्यासश्चात्मज्ञेसिद्धयवार्थतोयतः संदेहाभावत
 तस्मात्सचनान्नविचार्यते तत्रैकमेव जिज्ञासुमत्तंप्रत्यात्मलब्धये ॥ क
 र्मतत्प्रागयोः शास्त्रे विधानात्तत्रैवार्जनः विरुद्धयोरनुष्ठाने पुण्यपन्नैवमे
 भवेत् ॥ मया जिज्ञासते दानीकिमनुष्ठेयमादरात् इति संशयवानेव मुवा
 च श्रीहरिं प्रति ॥ यावज्जीवादिवेदोक्तकर्मणां त्यागमिमांसा जिज्ञासं क
 ययस्य सं प्रतिवेदगिरास्यं ॥ तद्विरुद्धं पुनः कर्मानुष्ठानं च प्रशंसति प
 तमेवेति वेदेन निराशीरिति च स्वयं ॥ तमेतमिति वेदेन ऊरु कर्मनिचस्व
 यं तयोरेकेन पुण्यपत्कराणं दृष्टं दयोः ॥ कर्मतत्प्रागयोर्मध्ये यदेकं सम
 सेवरे तत्तानि निश्चितं मृदिसुनुष्ठानायते मतं ॥ सदानंदसंज्ञासि
 क्तसमभक्तार्तिकर्षण संस्तुत्य संशयार्तिमेति ज्ञानेन येन यस्वमो ॥ ११ ॥

२२

तीर्थलोके टीका

तृतीयेषां येलोके स्मिन्निदिविधानिष्टेति विभिन्नाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्र
 त्तस्य न कर्मणा मनारंभानैकस्य प्रकृष्योषु तस्यादिन कर्मनिष्ठायाः ज्ञा
 ननिष्ठागत्वेन भयसातिवधेनानुष्ठेयतमत्तं कर्मणोपवाधिकारस्तस्या

गी.
हो.
ये.

१.

दिना चतुर्थे तत्त्वसम्यग्दर्शनैः कृतमपि कर्माकृतमेव भवति ज्ञानेन क
र्तृत्वादिविधातुः अतस्ते ह्येवावक्तुं कर्मवाक्यं संन्यासावाक्यं इत्यना
स्यया प्रोक्तं अथेदानीं च मध्वपुराणां ज्ञानिना ज्ञानार्थिना वैराग्योत्पत्तेः प्रा
क्तमैवानुष्ठेयं संपन्ते तदेव गण्यते इति ह्येतत्पुनरुक्तं कर्मसंन्यासं कृतात्ता
नोत्पत्त्येव योगो नुष्ठेय इत्युच्यते तत्र चतुर्थे तत्त्वसम्यग्दर्शनसंन्यासः यो
गमातिष्ठेति कर्मयोगश्चैकं सांप्रति विहितः न चैतयोः स्थितिगतिव्युत्पत्तिः
येदकेन मयानुष्ठाने कर्तव्यं शक्यते परस्परविरुद्धत्वादिति मन्वानोऽर्जुन उवा
च संन्यासमिति हेतुलपापकर्मणा मेमं ज्ञानार्थिने संन्यासं कर्मयोगं वे
ति ह्यं परस्परविरुद्धं कथं शंससि कथं सि पुनरित्यनेन प्रागपि तया वेद
करीं देहं विहितमस्तीति गम्यते तथा च श्रुतिस्मृतीभ्यः पतमेव प्र
व्रजितो लोकमिच्छंतः प्रव्रजतेति संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारदित्तया प्र
व्रजेत्युक्तो ह्यहं परं वैराग्यमास्थितारतिव तथा ते मे ते वेदानुवचनेन वा
स्मृता विविदिषंति यजेत सनेन तपसानाशकेनेति मन्वा यज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्रा
ह्मीयं क्रियते तन्नुरिति च ब्राह्मी ब्रह्मदर्शनयोग्या अतः पतयोः श्रुतिविहित
त्वेन प्रशस्तयोर्मध्ये कंश्रेयः प्रशस्ततरं यत्तत्तेन निश्चितं ब्रूहीति प्रश्नः १

अनन्दी टीका

अथैवं सांख्ययोगयोः पूवाध्यायद्वये तार्थेव धारितेपि फलसद्विना
ज्ञानेन समुत्पत्तिं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन प्रेयस्माथनं यदपदिष्टं
स्पष्टितवृत्तिनिरोधं विना उक्तं तत्तदुपायभूतस्याभ्यन्तरस्य संन्यास
योगस्य समनन्तराध्यायान्ते तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि वि
न्दतीति भगवता यउदेशकृतसूत्रयोगसम्यक्तर्माणां ज्ञानसंश्लिप्तसंश
यमिति पुनरपि समुपदिष्टयोर्योगसंन्यासशब्दयोस्तात्पर्यान्वधानात्
दत्तमाश्रयानुष्ठानसंशयात्मा विनश्यतीति समुत्पन्नब्रह्मसोऽतिश्रयार्थम
र्जुन उवाच योगसंन्यासकर्मणामित्युक्ता पुनर्योगमातिष्ठेति नैमित्तिक
सि तदेतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्मध्येऽप्येयानेकसंन्यासनिश्चितं
पूर्वनिश्चितमपि पुनरुपदेशेन संशयितस्य मेव स एतिसुखी कृत्यवृत्तिः १

गमकादी टीका

ॐ अथ द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तौ बुद्धिप्रशंसावाक्यानि प्राक् कर्मयोग
 वचनानि श्रुत्वा तेषां च परस्परविरोधत्वे मन्मानेनार्जुने न न्यायसी चेत्त
 ममास्ते मता बुद्धिर्जनार्दनेत्यादिना प्रश्नो यः कृतो भूत् समग्रवता यद्यपि
 निर्णीतपवत् तृतीये तथापि चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तौ योगसम्यक्तकर्मणां
 ज्ञानसंक्षिप्तसंशयमिति अत्र योगसम्यासशब्दोऽनुज्ञासम्यासं त्यागं मन्माना
 नः पुनरुत्पन्नसंशयोर्जुन उवाच ॥ हे कृष्ण कर्मणां त्यागं प्रशंससि स्तोत्रि
 नस्तेषां मेव योगमनुष्ठानेन स्वीकारं स्तोत्रि तदेतयोर्विरुद्धयोः कर्मत्याग
 स्वीकारयोः संन्यासयोगशब्देनोक्तयोर्द्योगपद्येनानुष्ठानतावन्न संभवति
 अतो ह्येवमप्यादेकं संन्यासो वा योगो वा य एवं श्रेयाश्च शस्यतरस्तस्मै निः
 सन्देहतया बुद्धिः ~~ननु तदेव नान्यथा ननु तदेव नान्यथा ननु तदेव नान्यथा~~
 ननु ॥

तासिकी चतुर्थी टीका

एवं यस्मात्परतिरेव स्यादित्यादिना पूर्वोक्तं कर्मणो नावश्यकत्वं संन्या
 सशब्दार्थमन्वानः तथा योगसंन्यसेति तमेवानुसन्धानेन योगमाति
 ऐति कर्मयोगवक्तृत्वात्तदेतयोरेकानुष्ठातृविषययोः संन्यासकर्म
 योगयोः परस्परविरोधं मन्मानोऽतपवसन्निगधेता अर्जुन उवाच संन्यासेति
 हे कृष्ण कर्मणां संन्यासं त्यागं यस्मात्परतिरेव स्यादित्यादिना च पु
 नस्तेषां योगमनुष्ठानेन स्वीकारं च योगमाति ऐत्यादिना कथयसि तदे
 तयोः कर्मसंन्यासयोगयोः विरुद्धत्वभावयोरेकस्य योगपद्येनानुष्ठा
 ना संभवः अतपतयोर्मप्याद्येदेवानुष्ठेयतया श्रेयः प्रशस्यतरं तथा सु
 निश्चितं तवाभिप्रेतं तन्मे ब्रूयुषादिश यस्तुलजात्मबोधमात्रस्तस्य ज्ञानथा
 राधिरोदसि ह्ये यावद्विकल्पसंभवं कर्मयोगावश्यानुष्ठेयः सपवपुनर्ता
 तथापि रूढः ~~ननु तदेव नान्यथा ननु तदेव नान्यथा ननु तदेव नान्यथा~~
 ननु चरेत्तेन ननु चरेत्तेन ननु चरेत्तेन ननु चरेत्तेन ॥ १ ॥

पंचोली टीका

कर्मण्य कर्मयः पश्ये ज्ञाता गिरय कर्मणां शरीरं केवलं कर्मय
 ट्कालाभसंत एव दायगां ब्रह्मद्विरित्यादिवचनैः सर्वकर्मसंन्या

गी.
पं.
टी.

समुज्जाकितैर्नेमेशयंयोगमातिष्ठेत्येतेनवचनेनकर्मयोगमवो
चत् उभयोश्चास्थितिगतिवत् परस्परविरुद्धयोः एकेनपुण्यदनु-
ष्टातमाशक्यतात्कालभेदेनानुष्ठानविधानाभावारिति अन्य-
तरकर्तव्यताप्रामोपकस्यप्रशस्यतरस्यबुभुक्षतयाअर्जनउवाच
संन्यासमितिहेतुकसकर्मणांसंन्यासंशास्त्रीयारण्यकर्मणोत्यागं
पुनःयोगंतेषांकर्मणांइत्यर्थकर्तव्यतेषांसमिकथयसिपतयो
यदेकंश्रेयः तन्नेममसनिश्चितंनवाभिप्रेतंब्रूहि । ~~स्वामिना~~
~~नवरातेनिरुद्धंनवीनंनवरातेन~~ १ ॥

१०
~~स्तवीर~~समिद्धाधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनायनमः ॥ अथयोगसंन्यस्तकर्मणमित्यत्र
प्राप्त्याख्यातार्थानुसारेणविदितनिषिद्धत्वप्रकारद्वयभिन्नकर्म
प्रतियोगिकौ योगसंन्यासशब्दोभगवतोतोऽश्रुत्वाततोत्ययैवत
त्यतिपत्तेरेकेषामेवतेषांपरस्परविरुद्धत्वापुण्यतदसंभवंमत्वा
संजातसंशयोर्जनउवाच संन्यासमिति हेतुकसकर्मणांप्राशम्यमा-
णानांसंन्यासंत्यागंपुनश्चतेषांमेवयोगमनुष्ठानेनस्वीकारंशंससि-
स्त्वतिपूर्वकंवदसि नचैतौपुण्यतसंभवतः परस्परविरुद्धत्वात्
ततश्चैतयोःसंन्यासयोगाभिधेययोस्यागस्वीकारयोर्मध्याघदेकं
त्यागलक्षणंस्वीकारलक्षणंवाश्रेयः प्रप्राप्त्यतरंकल्याणासाध-
नंनभवत् तदेवंसनिश्चितंनिःसंदेहतयामेमसंब्रूहि ॥

~~ननु~~भाष्य

तृतीयाध्यायोक्तमेवकर्मयोगंप्रपंचयत्यनेनाध्यायेन य
दृच्छालाभसंतुष्ट्यादिनासंन्यासंऊरुकर्मैवेत्यादिना
कर्मयोगंच नियमनादिनासकललोककषणात्कृत्स्नः त
सोक्तं यतः कर्षसिदेवेष्टानियम्यसकलंनगतं अतोवदे-
तिसुनयः कृत्स्नत्वाव्रजवादिन इतिमहाकर्म संन्यासप्राप्त्य

र्थमगवानेववक्ष्यति अयंप्रश्नाशयः यदिसत्यासः प्रे
योधिकः स्यात्तर्हि संन्यासस्येवद्विरोधिपुढमिति नायं
संन्यासोयत्याश्रमः इदं ह्यगात्तसंन्यास्यात्मन्नेव
गरीयसीतिवचनात् तानिवायतान्यवराणि तेषां सि
न्यासपवात्परेवयदिति च संन्यासस्तुतरीयो यो निश्चि
याव्यः सधर्मकः नतस्मात्तमो धर्मा लोके कश्चन वि
द्यते तद्भक्तोपिदियद्भक्तेतद्भुदस्योनयामिकः मद्भक्ति
श्चविरक्तिस्तदधिकारोनिर्गुण्यते यदाधिकारोभवतिब्र
ह्मचार्यपितृभजेत इतिनारदीये ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेयद
दरेवविरजेदिति च संन्यासेतुतरीयेवैप्रीतिर्ममगरीयसी
येषामश्रमधिकारो नतेषां कर्मतिनिश्चय इत्यादेशव्राह्मे ॥
अतोनाशश्रमः संन्यासउक्तः संन्यासप्राह्यमाह ॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring.]

भाषा अनुवाद

कर्मयोग औसंन्यास योगमे अर्जन कीसंशय निवारन करिके अब जि
 तेंदियों कीमोक्षपरताश्रीभगवान श्रीमद्भगवद्गीता के पंचमे अध्याय
 मे कहेंगे अज्ञान से उत्पन्न भई जो संशय तिस को ज्ञान खड्ग से
 छेदन करिके निष्कास कर्मयोग करो यह जो भगवान ने पुनर्वा
 कर्म करने को कहा तो पूर्वापर करे आरू पीछू जो कर्मन्याग औ
 कर्म करने को भगवानकी आज्ञा तिस को विचारतेहुये अर्जन क
 हते हैं कि हे कृष्ण ३ अध्याय के १७ श्लोक मे जो आपने कहा कि
 यस्तान्तरतिरेव स्यात् और ४ अध्याय के ३३ श्लोकारिसे कहा कि
 सर्वं कर्माखिले पार्थ ज्ञानं परिसमाप्यते यह तत्त्वज्ञानी को सर्व क
 र्म का त्यागरूप संन्यास ही कहा और ४ अध्याय के ४२ श्लोक मे ।
 तस्मादज्ञानसंभूतं इत्यादि ज्ञानरूप अग्नि से संशय छेदन करिके उठा
 और पुष्ट करो यह कहि फेरि कर्मयोग की आज्ञा देते हैं परन्तु ये
 दोनो परस्पर विरुद्ध हैं अर्थात् कर्म का करना और छोड़ना यह ए
 क पुरुष को एक ही काल मे असंभव है सो हे कृष्ण संन्यास अथ
 वा कर्मयोग इन दोनो मे जो करने सेहम कृतार्थ होय सोएक प्र
 कार निश्चय करिके कहो और कभी संन्यास कभे कर्मयोग कहि
 कहि हमें सन्देह मे बार बार न डालो ।

टीका

कर्मन्याग संन्यास अरु कहे कृष्ण फिर योग दोनो मे जो सुभ
 द मोहि निश्चय कहो सुभोग १॥

श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चेयस
कदाबुभौ तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशि
ष्यते २ ॥

शंकरभाष्ये

स्वाभिप्रायमात्रत्वागो निर्गम्याय श्रीभगवानुवाच संन्यास इति संन्यासः
कर्मपरित्यागः कर्मयोगश्चेतेषामनुष्ठाने तादुभावपि निःश्रेयसकरो
निःश्रेयसं मोक्षं कर्वाते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभोयप्यपि निःश्रेयसकरो
तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेतोः कर्मसंन्यासात् केवलात् कर्मयोगो
विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तोति २ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

प्रश्नमेव सत्याप्य प्रतिवचनमुत्थापयति स्वाभिप्रायमिति निर्गम्याय न
द्वारेणापरस्य संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः एवं प्रश्ने प्रवृत्ते कर्मयोगस्य सौक
र्यमभिप्रेत्य प्रश्नात्तरत्वं मभिधित्वं भगवान् प्रतिवचने किमुक्तवानित्या
शंकाद संन्यास इति उभयोरपि तुल्यत्वं शंकां वारयति तयोस्तु किति कथं त
र्हि ज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वं विवक्ष्यते तत्राह ज्ञानोत्पत्तीति तर्हि द्वयोरपि प्रश्न
स्य त्वमप्रश्नस्य त्वं वा त्वमित्याशंकाद उभाविति ज्ञानसहायस्य कर्मसं
न्यासस्य कर्मयोगापेक्षया विशिष्टतद्विवक्षया विशिनष्टि केवलं इति २

स्वामिकृतटीका

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच संन्यास इति श्रुत्येभावः न हि वेदांतवेद्यात्मन
तद्विदं प्रतिकर्मयोगमहं ब्रवीमि यतः पूर्वोक्तं संन्यासेन विरोधः स्यात्
अपि तदेहात्माभिमानित्वं च धुवधारिति मित्तणो कर्मोद्धारिकृतमेनेम
श्रुत्येदेहात्मविवेकज्ञानाभिनाद्धितापरमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगः
सातिष्ठेति ब्रवीमि कर्मयोगेन शुद्धचित्तस्य वात्मतत्त्वज्ञाने ताते सति तस्य
रिपाकार्यं ज्ञाननिष्ठांगत्वेन संन्यासः पूर्वमुक्तः एवं सत्संगप्रधानयोर्वि
कल्पायोगात् संन्यासः कर्मयोगश्चेते तादुभावपि भूमिकोभेदेन ससु
विज्ञावेव निःश्रेयसं साधयतः तथापि तयोर्मध्ये कर्मसंन्यासात् काशात्
कर्मयोगो विशिष्यते इति भवति २ ॥

गी.
री.
पे

13

पिशाचभाष्यं

भगवानर्जुनस्याभिप्राये विदितवानुवाच संन्यासः कर्मयोगः श्रेया
न कर्मणां ज्ञानफलकत्वेन विस्पष्टं विधानात्स कर्माणां तमभ्यर्च्य सिद्धिं वि
दति मानव इति २ ॥

रामानुजभाष्यं

संन्यासः ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च ज्ञानयोगश्च कृत्वा पुनर्भोतिरपेक्षो निश्चे
य सकरोत योऽसु कर्मसंन्यासात् ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विशिष्यते २

अभिनवगुप्तकृतरी

नानैकोभिहितोऽपि तर्ह्यसंमिलितोतिः श्रेयसं दत्तः योगेन विना संन्या
सो न संभवतीति योगस्य विशेषः २ ॥

अत्राभयारपि एकं श्रेयसं एकं श्रेयं परमार्थप्रपाटी. यो ब्रूहीति प्रज्ञे भगवानाह संन्यास इति

संन्यासं कर्मयोगश्चेतावुभावपि कारिभेदेन विः श्रेयसकरो भवतः न हो कं
प्रत्यभयोपदेशः प्रतीयते न सात्मतत्तत्प्रतिकर्मयोगोपदेशः किं तदेहा
त्माभिमानिने भवादृशेव धनिमित्तं शोकाकुले प्रतियोगमातिष्ठेति ब्रवी
मि कर्मयोगेन पुहवित्तस्यात्मतत्तत्ताने सति कर्मसंन्यासः संभवति एव
मुभावपि भूमिको भेदेन विः श्रेयससाधनसमुचितवेव तथापि ते याम
प्यप्रस्तुत कर्मसर्वासात्सकाशात् कर्मयोगो विशिष्यते विशिष्टो भवति २

वनमालीरीका

संन्यासः कर्मयोगश्चेतुर्भौमाक्षरयतिः श्रेयसकरो एकैर्नैवावस्थाभेदे
नानुष्ठेयो तयोः कर्मसंन्यासादपक्वज्ञानेन प्ररुषणा कृतात्फलेच्छा विद्या
य कर्मयोगो विशिष्यते २ ॥

कुरुमवैजयन्ती

एवमर्जुनेन एष्टः सर्वज्ञो देवको नंदनो भगवांस्तदुत्तरमुवाच संन्यासः
ति संन्यासः कर्मत्यागो ज्ञानयोग इत्यर्थः च पुनः कर्मयोगः उभौ ज्ञानक
र्मयोगौ ज्ञानयोगातिष्ठस्यापि समुत्तोरितिः श्रेयसकरो मोक्षकरो भवतः
पयपोवं तथापि तयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये कर्मसंन्यासात् ज्ञानयोगात् कर्म
योगः कर्मकरणा मेव विशिष्यते विशेषो भवति तद्वेन पयपि प्राप्तात्मया
यात्पज्ञानस्य समुत्तोः कर्मकरणा मप्रयोजकं तस्य पूर्वमेवात्र करणा पुहे
तात्तथापि ज्ञानराज्यं चित्तरोषनिवारणार्थं च फलावसंधानरहितं ज्ञा

नगर्भकंसदाशयनलक्षणोऽस्यवर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्त्यादिकं कर्म
कर्तव्यमेव एवंभूतस्य कर्मणास्तेनस्तिमिरादिवज्ञानविज्ञाभावात्तत्त
रस्यज्ञानसहायतमेवस्यादिति धनितम् २॥

+ एवंमर्जनस्य प्रश्नेन उत्तरं ॥

सधुसीदनीटीका

निश्चयसकरो ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मात्तोपयोगिनो तयोस्तु कर्मसंन्या
सादनपिकारि कृता कर्मयोगो विशिष्यते श्रेयानपिकारसंपादकत्वेन २

सदानेदीयीका

एवंप्रश्नेन स्याद्भगवानुत्तरवचः निःश्रेयसकरो कर्मसंन्यासोऽप्रति
संमतो १ मात्तोपयोगिनो ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया तु भो तयोस्तु कर्मसं
न्यासादसुदृष्टोक्तकर्तृकात् २ अदिसंपादकत्वेन कर्मयोगो विशिष्यते

नीलकंठीयीका

अस्योत्तरं भगवानुवाच संन्यास इति निःश्रेयसकरो ज्ञानोत्पत्तिहेतु
तया तथापि कर्मसंन्यासात् अविश्रुतकृता कर्मयोग एव विशिष्यते चित्त
शुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् २॥

आनेदीयीका

यद्यपि न कर्मणा न प्रजयायनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमाप्त्युरित्यादिप्र
त्ययानुसारं केवलज्ञानाभिः कर्मसंन्यासो निःश्रेयसकरः प्रोक्तः तमे
तमात्मानं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषन्ति यत्तेन दानेन तपसा
नाशकेनेति कर्मयोग एव केवलकर्मिष्टेति निःश्रेयसकरः प्रोक्तः
तु पुनर्विचार्यमाणो कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते कर्मणां सत्या
मेदिकेवलज्ञानमनुष्ठेयं तस्मै ततोभूयसा वतेतमाये विद्यायां रता इति
प्रत्यवायप्रवणान्निविष्टम् विद्यां चाविद्यां च यस्तु हेदोभयमिति श्रुति
सिद्धादभयोऽस्य सुश्रयात् कर्मयोगो विशेषस्मिद्ध एव २॥

अथशब्दस्य विशेषमात्रजनितं संशयं रामकंठीयीका मर्जनस्य परिहर्तुं भगवानुवाच ॥

सत्यं द्वावप्येतौ कर्मणां संन्यासयोगो त्यागस्वीकरो भिन्नानुष्ठायप्रवृत्तौ
एवमात्मापदगलदाणां भुदयसंसारको भवतः यतः केवलज्ञानवादिनः
सर्वकृता कर्मणां त्यागेनापदगमिच्छन्ति समस्तयवादिनस्तु कर्मणा
मत्यागेनानुष्ठानेनेति द्वयोरपि फलश्रुतिरस्ति किंतु तयोः संन्यासयोगो

गी
सि.चं. 14

संन्याससंन्यासात्प्रागात्रमपेक्षकर्मयोगोविहितकर्मचरांविशिष्यते
उक्तवत्प्रागात्रहेतुपर्यालोचनयाप्रकृत्यते ॥

+ कर्ममूलभूतविकल्पतयेणस्य लासिकी ~~संन्यास~~ सीरीका यमेवसंन्यासाधिकारमनयासेनोपगत

शयेनउत्तरेष्टी
वाउवाच+

नेण

वःसंन्याससंन्यासःकर्मणासावश्यकतयाननुष्ठानं कर्मयोगश्चकर्म
णांयोगःस्वस्वरूपप्रत्यवमर्शाविनाभावेनावृष्टानम् पतानुभावयिनिः
श्रेयसकरौक्यमात्रसाधकौ तद्यतिरेके किंतुतयोर्मध्येकर्मसंन्यासात्म
काशाकर्मयोगोविशिष्यते योगेनविनसंन्यासोनभवतीति वत्प्रागात्र
योपपत्त्याश्रेष्टोभवति ॥

॥ ॥

+ स्वाभिप्रायमाचक्ष्णोतिर्ण्यायश्रीभगवानुवाच

पंचोलीरीका

+ संन्यासः इति संन्यासः कर्मणां त्यागः च पुनः कर्मयोगस्तेषां कर्म
णामनुष्ठानमभौनिः श्रेयसकरौक्यमात्रसाधकौ तदुपनस्तयोः कर्मसं
न्यासात्केवलज्ञानरहितात्कर्मत्यागात्कर्मयोग ईश्वराद्यैकर्मविशिष्य
तेउक्तुंभवति ॥

रणावीरसमिद्धोधिनी ॥

अत्र निश्चयं भगवानुवाच संन्यास इति अयमभिप्रायः एककर्मप्र
तियोगिकावेककालीनैव संन्यासयोगोनमयोक्तौ किंतुप्रारभ्यमा
णगुहादिकर्मप्रतिरोधककथंभीष्ममहंसंख्येइत्यादिदृष्टानिषिद्धमा
नसिककर्मप्रतियोगिकः संन्यासोनिश्चयप्रयोजितप्रारंभसर्वकाली
नः प्रारभ्यमानस्वधर्मभूतगुहादिविहितकर्मप्रतियोगिकोयोगश्चतत्
समनंतरकालीनपवेतिभिन्नप्रतियोगिकत्वात्सर्वोत्तरलक्षणाभावि
ताश्चतयोः संभवेसिद्धेहावप्येतौ श्रेयसकरौ किंतु तयोस्त्यागस्वीकारयोः
केवलयोर्मध्यात्कर्मणांप्राप्तानांप्रावभ्यमाराविहितकर्मतरायभू
तानांमनःसंकल्पात्मकानां निषिद्धानां संन्यासस्त्यागस्तस्माद्वैतोरनंत
रंवा यः कर्मयोगोविहितसमस्तकर्मानुष्ठानलक्षणाः सविशिष्यतेप्र
प्राप्त्यतरोभवति भाविसमाप्तिमत्वात् उक्तलक्षणासंन्यासरहिनेनदिप्रा
रब्धकर्मनसमाप्यते स्रष्टादिनाततोनिवृत्तेः सद्योभावित्वादिति एतेनच
प्राक्कृतितद्वारासर्वकर्मतिविहृतं ॥

२११

मधुमाष्य॥

15

भाषा अनुवाद

अर्जुन को इस प्रश्न का उत्तर श्रीभगवान् कहते हैं कि हे अर्जुन हम वेदान्ती तत्त्वज्ञानी के प्रति कर्मयोग करना नहीं कहते हैं क्योंकि तत्त्वज्ञानी को कर्मत्याग के उपदेश से विरोध पड़ेगा परन्तु देह आदि में आत्मअभिमानों तम को जो बन्धवध निमित्तक शोक मोह से उत्पन्न संशय तिस को स्थूल शरीर और आत्मा का विवेक रूप ज्ञान खड्ग से छेदनके अनन्तर तत्त्वज्ञान उत्पन्न होने का उपाय रूप जो निष्काम कर्मयोग सोई अनुष्ठान करने को कहा है देखो निष्काम कर्म करने से चित्तशुद्ध होके तत्त्वज्ञान उत्पन्न होने पर ज्ञान के परिपाकार्य ज्ञान निष्ठा का अङ्ग भूत कर्मके त्याग को मैंने कहा है परन्तु ज्ञानमार्ग में आरुढ़ पुरुष को कर्मका त्याग और अतारुढ़ पुरुष को भगवद्ग्राथन निःकाम कर्मयोग कहा सोई कहते हैं कि संन्यास और कर्मयोग ये दोनों निःश्रेयस मुक्ति के करने वाले हैं परन्तु दोनोंके बीच संन्याससे कर्मयोग ही अधिक है जिस हेतु कर्मयोग से ज्ञान प्राप्त होके तब संन्यास अर्थात् कर्मका त्याग विहित है और पहिले नहीं २॥

दोहा

संन्यासअरु कर्मयोग जो है सुभदायक दोय तामे कर्मसंन्यास ते श्रेष्ठ कर्मयोग है सोय २॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न देहि न कांक्षति निर्द्वन्द्वः ।
हिमदावाहोसखे वंधात्प्रमुच्यते ३ ॥

शांकरभाष्यं

कस्मादित्याह ज्ञेयो ज्ञातव्यः सकर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न देहि किंचि
न कांक्षति ३ः खसखे तत्साधने चैवं विधेयः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्य
संन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः निर्द्वन्द्वो द्वंद्ववर्जितो हि यस्मात्सदावाहोसखे वंधा
दनायासेन प्रमुच्यते ३ ॥

आनेदीरक्तटीका

कर्मदिवंधकारणो प्रसिद्धतत् कथं निश्चेय सकर्मयोगीति शङ्कते कस्मादिति
अकर्तात्मविज्ञानात् प्रागपि सर्वदा सौ संन्यासी ज्ञेयो योगागदेवौ क्वचिदपि
न करोतीत्याह इत्याहेति यथानुष्ठीयमानानि कर्माणि संन्यासिने न निव
धंति कृतानि च वैराग्येन्द्रियसंयमादीनि फलाभिसंधिरहितानि तथैवानभि
संहितफलानि नित्यनैमित्तिकानि योगिनमपि न निवधंति निवर्तयंति च सं
विते इवितमित्यभिप्रेत्याह निर्द्वन्द्वोऽस्तीति कर्मयोगिनो नित्यसंन्यासितज्ञान
मन्यथाज्ञानत्वात्तस्याज्ञानमित्याशङ्क्याह एवंविध इति कर्मिणोऽपि रागद्वे
षाभावेन संन्यासितं ज्ञातुं वितमित्यर्थः रागद्वेषरहितस्यानायासेन वं
धप्रधंसिद्धेऽप्रमुक्तस्य संन्यासितमित्याह निर्द्वन्द्व इति ३ ॥

स्वामिकृतटीका

ऊत इत्यपेक्षायां संन्यासिने न कर्मयोगिनेऽनुबन्धतस्य प्रेष्टृत्वं दर्शयति ज्ञे
यः स नित्येति रागद्वेषादित्येन परमेश्वरार्थकर्मयोगी यो न तिष्ठति स नित्य
कर्मवृत्तानकालेऽपि संन्यासीत्येव ज्ञेयः तत्र हेतुः निर्द्वन्द्वो रागद्वेषादिद्वंद्व
नो हि शुद्धचित्तो ज्ञानदा रासखमनायासेन वंधात् संसारात्प्रमुच्यते ३

पिशुनभाष्यं

कथं ज्ञेयानिति चेत् ज्ञेय इति ज्ञेया बोद्धव्यः स नित्यसंन्यासी यो न देहि न कां
क्षति कथमिति चेत् कामक्रोधादयो द्वंद्वदास्तद्विद्वतो निर्द्वन्द्वः हि यस्मात्सदा
वाहोसखमलेशेन वंधात् संसारात्प्रमुच्यते स तत्राभवति कर्मयोगी कृतस
कलकर्मसंन्यासयवेत्यभिप्रायः रागद्वेषवियोगात् ३ ॥

समानुजभाष्यं

ऊतश्च तत्राह ज्ञेय इति यः कर्मयोगीतरेतर्गतात्मानुभवत्तन्मत्तमिति वि
क्तं किमपि न कात्यति तत एव किमपि न हेतुत एव हेतु सहस्रमनित्यसंसा
सीतित्यज्ञानतिष्ठेति ज्ञेयः सहस्रकरकर्मयोगीतिष्ठयासुखेवंधात्मस
व्यते ३॥

अभिनवप्रसक्तरीका

अतस्त्वस्यैव सार्वकालिकः संन्यासी येन मनसोभिलाषप्रदेवो संन्यस्तो ।
यतोऽस्य हेतुः प्रीतिर्मेहादिभ्यो निष्क्रान्तापीः ससखं सव्यत एव ३॥

परमार्थप्रका

अथ कर्मजशालसोभयोरप्यनुष्ठानसहैव भवतीत्याह ज्ञेय इति स पुरुषः
कर्मजं नृपि नित्यसंन्यासी ज्ञेयः सकं यो न हेतुत कात्यति रागद्वेषराहित्यो
नक्तः कर्मयोगः स एव कर्मसंन्यासो भवितुमर्हति दियस्मात्कारणात्
हेतुः निर्गतानि हेतुनि रागद्वेषसखः एव जययराजयादीनियस्मात्तथा
विधः सखं यथा भवति तथा वेधादिसुख्यते यथा प्रस्तुते तात्रथ मे शत्रु हेतु
गारात्पलोभेन वा प्रवृत्तस्य वेधो भवति तदतिरिक्तस्य वेधाभावः तथा च स
तपत संन्यासं परिणतो भवतीत्यर्थः ३॥

वनमाली

संन्यासस्य मोक्षसाधनत्वमुपपादयितुं संन्यासप्रार्थनं स्मारयति ज्ञेय
इति स एव नित्यं संन्यासी ज्ञेयः को सो यो भगवदर्थं शत्रुयाक्रियमाणं क
र्मनिःफलत्वं कथं न हेतुसर्गादिकं च न कात्यति निर्हेतो रागद्वेषराहित्यो
दियतः संसारवेधात्सखमनायो मनज्ञानभक्तिप्रसादेन वा प्रमुच्यते
त्यर्थः ३॥

ऊसमवेजयंती

ज्ञानयोगात्कर्मयोगः कस्मादेतोर्विशेष इत्यपेक्षायामाह ज्ञेय इति सः
शुद्धोत्तराज्ञानगर्भमदाय नृपि नित्यकामकर्मनिष्ठः कर्मयोगी नित्यसं
न्यासी नित्यमेव ज्ञानयोगीतिष्ठया ज्ञेयो ज्ञातव्यः सकः यः स सख्यानुभा
वानेदासुतविन्नः कर्मयोगोऽसख्यपावलो कनादतिरिक्तं किंचिदपि न का
त्यतिनेच्छति आत्मप्राप्त्यन्यसाधनकर्तारं च न हेतुनेष्यति ऊतो यतो निर्हे
तुः हेतुसखिः हेतुसखी वा हेतुज्ञाननुभवेन न सामर्थ्येनोत्तममिति
स्येन सख्यते विनैव वेधात्सारात्मकात्मसुख्यते सुको भवति ३॥

नमेवकर्मयोगप्रलोकितिविभिः मधुसूदनी
 सकर्मणिप्रवृत्तोपिनित्यसंन्यासीतिज्ञेयः कोसोयोनदेष्टिभगवदप
 र्णवृत्ताक्रियमाणकर्मनिष्फलतशंकयानकातिसर्गादिकं तिर्हं
 होरागद्देशरहितोद्विग्नस्मात्सत्त्वमनायासेन हेमहावाहोवंधादतः कर
 णाः शुद्धिर्यातज्ञानप्रतिबंधात्सम्यक्तेनित्यातिसवस्तुविवेकारिप्र
 कर्षणामक्तोभवति ३

सदानंदीटीका

कर्मयोगतमेवेशः सौतिलोकप्रवृत्तये सकर्मणिप्रवृत्तोपिकर्मयोग
 नदेकृतिः ज्ञानयोगनित्यसंन्यासीयोनदेष्टियदिश्रमे ईश्वरायनैर्जुर्व
 कर्मनैष्कल्याशंकया २ नसर्गादिफलेकिंवित्कोलतिर्हद्वर्जितः यतो
 नायासतश्चिताशुश्राव्यप्रतिबंधतः ३ विवेकारिप्रकर्षणामक्तोभवति
 शुद्धधीः ४३ ॥

नीलकंठरीका

ननुप्रत्यक्षः कर्मयोगिनोविशेषः संन्यासिनोतसनासीतिकथमव्यते
 कर्मयोगाविशिष्यतश्चाशंकाह ज्ञेय इति योगागद्देशरहितः सकर्मसु
 स्वरूपतस्तत्त्वैक्यतत्त्वैक्यवृत्तित्वं संन्यासेव यतेनसाधनभूतयोः सांख्ययो
 गेयाः रागद्देशराहित्यकृतसाम्यसक्तं फलभूतयोस्तुसर्वविकल्पराहित्य
 रूपसाम्यमनंतरश्चोकाभासम्यक्ते तथापि विनखाभाव्याक्तदावित्तं न्या
 सिनोरागादेयपाताशंकास्तिनेतरस्येतिपुत्रप्रेयानितिभावः यद्यप्येवे स
 तथापि हिप्रसिद्धं तिर्हं होहं हंसत्यानृतयोरात्मानात्मनोर्मिषुने यर
 स्यात्प्राप्तस्तुर्हंतः सांख्योरागाशुदयहेतोर्ज्ञानस्यात्यंतोच्छेदान्
 सखिकर्मकरणायासंविनापिबंधात्संसारकेवलज्ञानेनैवमव्यतेन
 कर्मोपपद्यते यद्वानिर्हं होहं हं वैमिषुनेतस्माद्द्वान्मिषुनेप्रजायते
 इतिश्रुतेर्हं हं स्त्रीपुंसयोर्मिषुनेतद्रहितः स्यादित्यागी संन्यासी अना
 यासेनमव्यते रागादिजयस्योभयव्रतत्यातात् अत्रचक्रुडं वभरणवे
 द्यग्राभावात्सखिमव्यत इत्यर्थः ३ ॥

आनंदीटीका

इदमत्रतात्पर्यं येनइह ह्येदोसंसारेपाशभूतौरागद्देशौप्रोक्तयुक्त्या

गी
री. पं

छिन्नोसकुर्वन्नपिकर्माणि नित्यसंन्यासी ज्ञेयः यस्तमेवाकर्मणि न
कारागदेषोच्छेतेन शक्नोति सकथं मुच्यते इति ॥

यथाविशिष्यते तथा ह ॥

रामकंठीटीका

समुच्चयानुष्ठाता कुर्वन्नपिकर्माणि नित्यसंन्यासी सदा त्यक्तकर्मबोद्धव्यः
कोसौ यः न किंचिद्देष्टुं किंचिद्विनाशयति कस्मात्स नित्यसंन्यासीत्याह य
स्मान्निर्देहः देवाकांक्षशब्दप्रतिपादिता देवरागलक्षणादन्धान्निष्क्रान्तः
कर्माण्यपि कुर्वन् सख मज्जे शब्दवत्प्राप्तं सारलक्षणात् उर्गन्मुच्यते स्व
यमेव मोक्षमाप्नोति तदिदमत्र तात्पर्यं संसारकाराजहृत्स्थानिरागो देवा
वेव उरुच्छेदौवन्यनपाशो तावेव यथोक्ता तन्मत्तानासिनायेन छिन्नो तस्य
क्रियमाणान्यपि कर्माणि अकृतकल्याणीत्यसौ नित्यसंन्यासीत्युक्तः य
स्तु परिहरन्नपिकर्माणि रागोदेषोच्छेतेन प्रभवति स संन्यासकर्मण्यपि क
र्मरुदेवतकृतस्य तत्फलस्य वन्धस्याविगमात् यथा च सर्वकर्मणां परि
त्यागानुपपत्तिः केषांचन वात्यागे वन्धकर्मणां भूतरागदेषानुपरमस्त
था प्रागेव भूयोभूयः प्रतिपादितम् प्रतिपादयिष्यते च इत्थं च समुच्चिते ज्ञा
नकर्मणां प्राक्साध्ययोगशब्दाभ्यां प्रतिपादितं तत्पदसंन्यासयोगश
ब्दभ्यामक्ते ॥

तत्र तावन्ती एविकल्पसंन्यास

लामिकीयसंन्यासीटीका

धिकारिणः स्वरूपमाह ॥

स योगी कर्मन्वियैः कर्म कुर्वन्नपि नित्यसंन्यासी सावकालिकत्यक्तक
र्मबोद्धव्यः कोसौ यो दुःखतत्साधनेन हेष्टि तथा सखतत्साधनेन कांक्षति
सर्वदा स्वस्वरूपप्रतिष्ठितप्रज्ञतया निर्विकल्पात्तत् द्वियस्मात् हेमदावाहो
निर्हन्तृ सप्रवृत्तः त्वरागदेषादिहन्तृ सङ्कल्पान्निष्क्रान्तो योगी सखमना
यासेन वन्धात्संसारलक्षणात्प्रमुच्यते स्वयमेव मोक्षमाप्नोति एतद्वति
रिक्तो यः कश्चित्कर्मपरिहारेणात्मनः संन्यासितमभिमन्यमानो रागादि
हान्द्वानुच्छेदात्पूर्वोक्तोपपत्त्या कर्मरुदेव तदुक्तं प्रमादिनो वहिःसिन्नाः
पिण्डनाः कलशोत्सवाः संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसन्निविताः प्राय इति ॥

नमेवकर्मयोगं प्रलोकितमिति सिद्धिः मधुसूदनी
 सकर्मणि प्रवृत्तौ पितृसंन्यासीति ज्ञेयः को सौ यो न देहि भगवदप
 र्णं बुद्ध्या क्रियमाणं कर्म निष्फलं तं शोकयानं कांक्षति स्वर्गादिकं निर्देह
 होरागदेष्वरहितो हियस्मात्सखमनायासेन हेमहावाहो बंधादंतः कर
 गाः शुद्धिदयात् ज्ञानप्रतिबंधात् सच्यते नित्या नित्यवस्तुविवेकादिप्र
 कर्षणमज्ञो भवति ३

सदानंदीटीका

कर्मयोगो तमेवेशः लोकोति लोकप्रवृत्तये सकर्मणि प्रवृत्तौ पितृसंन्यासीति ज्ञेयः
 न देहकृतिः ज्ञानयोगो नित्यसंन्यासी यो न देहि पितृसंन्यासीति ज्ञेयः ईश्वराय नैकं
 कर्म नैष्कल्या शोकया २ न स्वर्गादि फले किं विक्तो लति देहवर्जितः यतो
 नाया सतश्चिन्ता शुद्धाया प्रतिबंधतः ३ विवेकादिप्रकर्षणमज्ञो भवति
 शुद्धधीः ४ ३ ॥

नीलकंठरीका

ननु प्रत्यक्षः कर्मयोगिनां विक्षेपः संन्यासिनो तस्य नास्तीति कथमच्यते
 कर्मयोगो विशिष्यत इत्याशंकाह ज्ञेय इति योगागदेष्वरहितः सकर्मसु
 स्वयत्तस्य केश्यत्वे प्रवृत्तित्वं संन्यास्येव यत्नेन साधनभूतयोः सांख्येया
 गेयोः रागदेष्वरहितो कृतसाम्यसुक्ते फलभूतयोस्तु सर्वविकल्पराहित्य
 रूपसाम्यमनंतरश्चोकाभासच्यते तथापि चित्तस्वाभाव्या कदाचित् संन्या
 सिनो रागोदये पाताशंकास्ति नेतरस्येति एव प्रेयानिति भावः यद्यप्येवं स
 तथापि हि प्रसिद्धं निर्देहो देहं देहं सत्यानृतयोरात्मानात्मनो मिश्रुने यत्
 स्वराधासस्तु इदं तः सांख्येया रागादुदये तो रज्ञानस्यात्यंतोच्छेदात्
 स्वयं कर्म करणया संविनापि वंधात्संसारकेवलज्ञानेनैव सच्यते न
 कर्माण्यप्येतत् यद्वा निर्देहो देहं देहं वै मिश्रुने तस्माद्देहान्मिश्रुने प्रजायते
 इति श्रुतेर्देहं स्त्रीपुंसयोर्मिश्रुने तद्रहितः स्यादित्यागी संन्यासी अना
 यासेन सच्यते रागादिजयस्योभयव्रतत्यत्वात् अत्र च ऊर्ध्वभरणवे
 द्यग्राभावात्सखं सच्यत इत्यर्थः ३ ॥

आनंदीटीका

इदमत्र तात्पर्यं येन इह संसारोपाशभूतौ रागदेष्वोप्रोक्तप्रवृत्तयोः

गी
री पं

छिन्नोसकुर्वन्नपिकर्माणि नित्यसंन्यासी ज्ञेयः यस्तमेवाकर्माणि न
कारागदेषोच्छेतेन शक्नोति सकथं मुच्यते इति ॥

18

यथाविशिष्यते तथाह ॥

रामकंठरीका

समञ्जयानुष्ठाता कुर्वन्नपिकर्माणि नित्यसंन्यासी सदात्यक्तकर्मा बोद्धव्यः
कोसौ यः न किंचिद्देष्टुं किंचिद्विनाशयति कस्मात्स नित्यसंन्यासीत्याह य
स्मान्निर्द्वन्द्वः द्वेषाकांक्षशत्रुप्रतिपादितो द्वेषरागललगादन्धान्निष्क्रांतः
कर्माण्यपि कुर्वन् सखि मज्जे शब्दवन्मात्संसारललाटात् उर्गन्मुच्यते ख
यमेव मोक्षमाप्नोति तदिदमत्र तात्पर्यं संसारकाराजहंरूपानिरागद्वेषा
वेव उरुच्छेदौ वन्त्यनपाशो तावेव यथोक्ता तमज्ञानासिना येन छिन्नो तस्य
क्रियमाणान्यपि कर्माणि अकृतकल्याणीत्यसौ नित्यसंन्यासीत्युक्तः य
स्तु परिहरन्नपिकर्माणि रागद्वेषोच्छेतेन प्रभवति संन्यासकर्मण्यपि क
र्मरुदेव तत्कृतस्य तत्फलस्य वन्त्यस्या विरागात् यथा च सर्वकर्मणां परि
त्यागानुपपत्तिः केषां च न वात्यागे वन्त्यर्कराभूतरागद्वेषानुपरमसा
या प्रागेव भूयाभ्यः प्रतिपादितम् प्रतिपादयिष्यते च इत्येव समञ्जिते ज्ञा
नकर्मणां प्राक्साध्ययोगशब्दांशो ये प्रतिपादिते त एव संन्यासयोगशा
स्त्रमामर्के ॥

तत्र तावन्ती एविकल्पसंन्यासात्मिकी च स उक्तीरीका

धिकारिणः स्वरूपमाह ॥

स योगी कर्मन्दिषेः कर्म कुर्वन्नपि नित्यसंन्यासी सार्वकालिकत्यक्तक
र्मा बोद्धव्यः कोसौ यो दुःखतत्साधनेन हेष्टि तथा सखतत्साधनेन कांक्षति
सर्वदा स्वस्वरूपप्रतिष्ठितप्रज्ञतया निर्विकल्पात्वात् हियस्मात् हेमहावाहो
निर्हतदुःखवदुःखरागद्वेषादिद्वन्द्वसङ्कल्पा निष्क्रांतो योगी सखमना
यासेन वन्मात्संसारललाटात् मुच्यते खयमेव मोक्षमाप्नोति एतद्वति
रिक्तो यः कश्चित्कर्मपरिहारेणात्मनः संन्यासितमभिमन्यमानो रागादि
द्वान्द्वानुच्छेदात् पूर्वीकोपपत्त्या कर्मरुदेव तदुक्तं प्रमादिनो वहिषिक्ताः
पिप्पुनाः कलहोत्सवाः संन्यासिनोऽपि दृष्टं ते देव सन्ध्वितापूया इति ॥

पतेन श्लोकेन पुरुषमुदिश्य संन्यासयोगस्य लक्षणमुक्तमिति ज्ञानेयो
गेन विना योगोपितेन विना न संभवति एतौ द्वेनित्यसंदेहाविति श्वो
क्तमेव स्मारयति ३ ॥

पंचोलीरीका

ज्ञानरहितकेवलसंन्यासकर्मयोगशक्तिहेतुोर्मध्यकर्मयोगेविशि
ष्टतत्त्वज्ञानतत्रहेतुमाह ज्ञेयशक्ति सपदेविधःकर्मयोगीनित्यसंन्यासी
यः सखेसखहेतौनकोत्ततिउःखेउःखहेतौनहेतिनिर्द्वंद्वःशीतोष्ण
सखउःखादिद्वंद्वेसमःद्विपस्मानहेमहाबाहोसखंसखेनवंपात्यस
च्यते ३ ॥

ररावीरसमिद्धायिनी॥

ननु कथं स संन्यासः सिद्धे दिव्यपेक्षायां तत्सिद्धावुपायं वदन्कर्मयो
गिनमेव स्मोति ज्ञेय इति सकर्मयोगी नित्यसंन्यासी सातव्यः यः सम
रविषये न द्वेष्टि सर्वेषां बंधादीनां विच्छेदको यं पुद्गलमार्गः कथं हितः
स्यादित्येवं रूपं द्वेषं न करोति न च कांक्षति पुत्र मित्रादिविषयं स्नेहं च
न करोतीति राग द्वेषत्यागे नैव हि निषिद्धकर्मसंन्यासः सिद्धतीति भा
वः दियतः निर्हृदो राग द्वेषरूपं हं हान्निष्क्रान्तो तपवचकर्मद्रियाणि
प्रसन्नादौ विषये व्यापारयन् सुखं यथा स्यात्तथा बंधात्परकीयव्यूहा
दिमध्यप्रवेशो न जातादपुनर्निर्गमनलक्षणात्पाया संगलक्षणा
हा प्रमुख्यते हेमहावाहो अर्जुन यद्वा ववयो रेका हा हा होष्यर्थं अ
हो प्राह्व प्राश्न्यर्थं तथा च महामः शिवश्चंद्रमा वेथामा चलक्ष्मीर्निग
द्यते इत्येकाक्षरकोशात् मो वेथा सं ब्राह्मणं हंतीति महो ब्रह्मवात
कोपि सुखं यथा स्यात्तथा बंधाद्ब्रह्मदत्ता कृतात्सुखप्रतिरोधान्मुक्तो
भवतीत्यर्थः कार्यः प्रोक्तलक्षणरागद्वेषरादित्येन ब्रह्मारा मय्या
ततायिनं वृन्दत्रियो ब्रह्मदत्तयापिन रुध्यते किमुत प्रसन्ना जीवा
न्ब्राह्मणान्दात्रियादींश्च दिसन्गुरुपितृ मित्राभिदोदाभियापेरु
ध्यते इति ३॥

सुप्रभाष॥

जेय इति संन्यासस्य निष्प्रेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छ्रुत्वा
 रयति जेय इति संन्यासो दिज्ञानांतरंगत्वेनोक्तो न तस्य तत्त्वप्र
 दहणायेत्यादौ अतः कथं सो वम इत्यत आह ३॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

भाषा अनुवाद

जो संन्यास से कर्म योग को विशेष कहा सोई अब कर्मयोग की प्र
संशा करते कहते हैं कि जो कर्म करता हुआ भीन किसी से वैर क
रता और न ऊँछ वाहता है तथा सब सब हानि लाभ हर्ष भाव
से रहित है सोई नित्य संन्यासी है और संसार बन्धन से छुट जाता है
अथवा संन्यासी के ऐसे आचरण करता हुआ जो राग द्वेष रहित
कर्म करता है सो नित्य संन्यासी कहे निश्चय संन्यासी और संन्यासी
तो संन्यासी ही हैं क्यों कि कर्म संन्यास श्रेष्ठ है इहो एक संन्यासी पत्
थपर है ३ ॥

दोहा

सो नित्य संन्यासी जानीय आसाथ रें न द्वेष हं ह विना नर सुख ल
दे बंधन काट विशेष ३॥

संख्ययोगोऽथवालाः प्रवदन्ति न पंडिताः एकम
प्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलं च ॥

शांकरभाष्य

ननु संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नप्रकृत्ययोर्विरुद्धयोः फलैपि विरो
धोऽप्युक्तो न तत्र भयोर्भिः श्रेयसकरतमेवेति प्राप्त इदमर्थं संख्ययोगाविति
संख्ययोगोऽथ क्व विरुद्धभिन्नफलोवालाः प्रवदन्ति न पंडिताः पंडिताश्च
ज्ञाविनपकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति कथमेकमपि संख्ययोगयोः सम्यग्
स्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः उभयोर्विन्दते फलमभयोर्न देवहि निश्चे
य संफलमतो न फले विरोधोक्ति ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुतसंख्य
योगशब्दयोः फलैकत्वं कथमिहा प्रकृतं ब्रवीति नैष दोषः यद्यप्यर्जुनेन सं
न्यासकर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव
स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दोत्तरावाच्यतया प्रतिवचने इदं संख्ययोगा
विति तावेव संन्यासकर्मयोगो ज्ञानतत्त्वाय समनुदितादिसंयुक्तो संख्य
योगशब्दाच्चाविति भगवतो मतमूतो नाप्रकृतप्रक्रियेति च ॥

आनंदगिरिटीका

कर्मयोगश्चेत्यादिना तथैव प्रतिवचनेनैव कथं संख्ययोगयोरेकफलतम
प्रकृतं न भवतीत्युच्यते तत्राह यद्यपीति प्रतिवचनमपि तद्वचनमेव भ
गवता निरूपितमिति विशेषानुपपन्निरित्याशंकाह भगवांस्त्विति तदपरि
त्यागेनेत्यत्र तत्पदेन प्रष्टुं प्रतितिर्दिष्टौ कर्मसंन्यासकर्मयोगाबुध्येते संख्य
योगाविति शब्दोत्तरावाच्यतया तयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरेत्यागेन स्वाभिप्रे
तं च विशेषं संयोज्य भगवान् प्रतिवचने संन्यासवित्तियोजना यदुक्तं स्वाभिप्रे
तं च विशेषं संयोज्येति तदेव वाक्तीकरोति तावेवेति समनुदितादीत्यादिशब्दे
न ज्ञानोपायभूतः शमादिगदीयते प्रकृतयोरेव संन्यासकर्मयोगयोर्गुणायते
फलितमाह अत इति संख्ययोगावित्यादिश्लोकव्याख्यानसमाप्तिरिति शब्दार्थ
स्वामिकृतटीका

यस्मादेवमंगप्रधानं तिन उभयोरवस्थाभेदेन क्रमसमसुचयः अतो विकल्प
संगीकृतयोभयोरेकः श्रेष्ठ इति प्रज्ञाज्ञानिनामेवावितो न विवेकिनामित्या

ह सांख्ययोगाविति सांख्यशब्देन ज्ञानविषयाविनाशतदंगं संन्यासं लक्ष-
यति संन्यासकर्मयोगावेकफलैः संतोषश्च कस्य तेन विवितात्सांख्य-
वप्रवर्तितं न पंडिताः तत्र हेतुः अनयोरेकमपि सम्यगास्थितः सत्तु ३५
योरपि फलप्राप्तिरिति यादिकर्मयोगं सम्यगनुतिष्ठतु बुद्धितः सत्तु ज्ञान-
द्वारा यदुभयोः फलकैवल्यं तद्विदति संन्यासं सम्यगास्थितापि पूर्वमनु-
ष्ठितस्य कर्मयोगस्यापि परंपरया ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलकैवल्यं तद्विद-
तीति न पृथक् मनयोरित्यर्थः ५

विशावभाष्यं

इदानीं योगस्य संन्यासयोगज्ञात्वरूपैकोनफलैकोदर्शयितुमाह सांख्य-
योगौ पृथगाभिन्नौ बालाः संन्यासप्रवर्तितं न पंडिताः बुद्धिमेतः यस्मादेकमप्या-
स्थितः सेवमानस्य कया वदुभयोः सांख्ययोगयोः फलं विंदते लभते ५ ॥

रामानुजभाष्यं

ज्ञानयोगकर्मयोगयोरानुप्राप्तिसाधनभावे न्योत्येतेरपेक्षमाह सांख्य-
योगाविति ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ प्रवर्तिते बालाः अ-
निष्टात्रज्ञानाः न पंडिताः न तत्कृतत्तविदः कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधय-
ति ज्ञानयोगस्यात्मावलोकने साधयति तयोः फलभेदपृथक्त्वं वदंतो न पंडि-
तैरित्यर्थः उभयोरात्मावलोकनैकफलयोरेकफलत्वेनैकमप्यास्थितस्त-
देव फलं लभते ५ ॥

अभिनवगुप्तकतटीका उपनिषत् ५ स्पष्टार्थं

परमार्थप्रण

अथ पूर्वप्रश्नस्तज्ञानकृत इति दर्शयति सांख्ययोगाविति ५ सांख्ययोगौ पृ-
थगिति बालाः वदंतं न पंडिताः सांख्यशब्देन ज्ञानविषयावीकर्मसंन्यासः यो-
गस्य कर्मयोगः तौ पृथक् कस्य तेन फलाविति बालाश्चाप्यवर्तितं न पंडिताः
ज्ञातारित्यर्थः तत्राह अनयोरेकमपि सम्यगास्थितवान् उभयोः फलं प्राप्नोति
अनासक्त्या कर्मयोगमनुतिष्ठतु बुद्धितः सत्तु ज्ञानद्वारा यदुभयोः फलं कौवल्यमेव
फलं न पृथक् फलत्वमित्यर्थः ५ ॥

वनमाली

ननु कर्मावस्थाता कथं संन्यासीत्यागानुष्ठानयोर्धृगपद्विरोधादित्यत आह

सांख्येति सांख्यसम्पगात्मबुद्धिस्तान्तिष्ठादपतीति सांख्यः संन्यासः यो
गः कर्मनृणां तौ एथकफलोवालाः शास्त्रार्थविवेकज्ञानशून्याः प्रव
दन्ति न पंडिताः एकमपि संन्यासः कर्मणोर्मध्ये सम्पगावस्थितः स्वाधिका
रात्तु रूपेण सम्पकयथाशास्त्रं कृतवान् सनुभयोः फलं ज्ञानायुततिद्वारा
विंदते ५ ॥

ऊसमवैजयंती

आत्मप्राप्त्युपायभूतयोः कर्मज्ञानयोः सात्त्विकसाधनत्वे परस्परपेक्षा
रहितत्वमाह सांख्ययोगावितिये सांख्ययोगौ ज्ञानयोगकर्मयोगौ फल
भेदात्तु यथावितिप्रवदन्ति सकर्षेण वादे कर्तव्येति ते वात्सामूखान् तदपे
क्षाततत्त्वरूपविदः कर्मज्ञानस्य साधनं ज्ञानमात्मदर्शनस्य साधनमि
त्येवं फलभेदात्तयोः स्वरूपभेदे वदन्ति न तत्तत्स्वरूपनिर्णयं कर्तव्यतो मू
र्खान् इत्यर्थः पंडितास्तपकमपि ज्ञानं कर्मवाग्रास्थितः आसमंतादिश्चास
पूर्वकं स्थितः पुरुषः उभयोर्ज्ञानकर्मणोः सम्पकसमं फलमात्मदर्शनं
पं फलं मोक्षं वा विंदते लभते इत्येवं वदन्ति आत्मावलोकनस्योभेदात् ज्ञान
कर्मणोः निरपेक्षसाधनं भवत इत्यर्थः ५ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु यः कर्मणि प्रवृत्तः सकथं संन्यासीति ज्ञातव्यः कर्मतत्यागयोः स्वरूप
विरोधात् फलैक्यात्तथेति चेन्न स्वरूपतौ विरुद्धयोः फलेपि विरोधस्यैव वि
त्त्यात् तथावतिः श्रेयसकरावुभावित्युपपन्नमित्याशंकाह ॥ सांख्य
सम्पगात्मबुद्धिस्तान्तिष्ठादपतीति ज्ञानांतरंगसाधनतया सांख्यः संन्यासः योगः
पूर्वोक्तः कर्मयोगः तौ एथकफलोवालाः शास्त्रार्थविवेकज्ञानशून्याः
प्रवदन्ति न पंडिताः किं तर्हि पंडितानां मतमच्यते एकमपि संन्यासकर्मणोर्म
ध्ये सम्पगावस्थितः स्वाधिकारात्तु रूपेण सम्पकयथाशास्त्रं कृतवान् सनुभयोर्वि
ंदते फलं ज्ञानं वा तद्विद्वारेणानिः श्रेयसमेकमेव ५ ॥

सदानंदीटीका

ननु यः कर्मणां कर्ता संन्यासी कथं भवेत् कर्मतत्यागयोर्न साद्विरोधोक्ति
स्वरूपतः ॥ फलतोपि विरुद्धत्वं स्वरूपेण विरुद्धयोः निः श्रेयसकरत्वं वा न पप

नमिद्वेतिचेत् १ सम्पगात्ममतिः संख्यातोवहत्यात्मबोधने ज्ञानोत्तरेगदे
तत्तात्साव्यः संन्यासउच्यते ३ कर्मयोगस्य पूर्वोक्तश्रितशुद्धेककारणं सं
न्यासयोगोशास्त्रार्थविवेकज्ञानवर्जिताः ४ तौविरुद्धफलोवालाः प्रवर्त
तितपेडिताः पंडितानांमतेतर्हि किंस्फारितुच्यतेपुनः ५ संन्यासकर्मणो
मंधेस्त्रापिकारानुरूपतः कृतवात्सल्यथाशास्त्रमेकमप्यादरात्सुधीः ६ ।
ज्ञानोत्पत्तिमखेतैवमेकैः श्रेयसंफलं ३ भयोर्विदतेतस्मान्नविरोधफलेतयोः ७ ४

नीलकंठीटीका

नत्वेकत्रयाताशोकापकत्रकर्मप्रसक्तद्वयोः पयोः कतरः श्रेयानित्या
शोकाद्वयोरपिफलतः साम्यमित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यसमित्येकी
भावेद्वितियास्कः पक्षीभावेनात्मानत्यतेनत्यायतेप्रकाशयतेवस्तुस्वरूप
मनयेति संख्यास्यलसत्सकारणा प्रपंचस्यतिर्विकल्पप्रत्यगात्मनिप्रवि
लापनेनउदितचेतोहतिः तत्सायनभूतायेंसांख्यः संन्यासः सचरादि
३ बुध्यंतानांपदार्थानामात्मनेकीभावेनत्यसनेत्यागः प्रविलापने त
थायोगोपपिहोत्रसंथोपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यंतमनुष्ठाने तत्र
स्वस्ययोगस्यलक्षणयोगश्रितवृत्तिविरोधश्चि हतयश्चप्रमाणाविपर्ययः
यविकल्पनिद्रास्मृतयश्चित्ते च तत्रप्रत्यक्षानमानागमाः प्रमाणाति ते
प्रत्यक्षमिद्रियंतज्ञावृत्तिः शक्तादिविषयंयाथार्थेनज्ञानं विपर्ययस्तत
त्रैवरजतादिविषयंभ्रान्तिरूपज्ञानं संशयोपिश्यंशक्तिर्वीरजतंवेतिश्रुतिः
धारितात्यतरकोटिकंज्ञानं सविपर्ययपवातर्भवति विकल्पस्तशब्दज्ञाना
नुपातीवस्तुशून्यः यथाप्रकृत्यस्यैतत्संवेध्याप्रवृत्ति नदिप्रकृत्यैतत्सत
त्संवेध्यात्तद्व्यक्तमस्ति कित्तुचैतत्समेवहिशब्दत्रयेणोच्यते नापिवेध्यास
तस्यस्वरूपमस्ति अथापिशब्देनाभिलापनेसोयंविकल्पः शब्दज्ञानानुपा
तीवस्तुशून्यः पक्षस्मिन्नेकबुद्धिरसतिचसुद्धिरिति निद्रास्मृतीलोकाप्र
सिद्धे पतासांनिरोधेपिनिर्विकल्पः प्रत्यगात्मैवावशिष्यते तावेतौफलभू
तौसांख्ययोगोसाधनभूतौतावेवसंन्यासकर्मयोगाख्यौ तज्ज्ञानयोः साम्यं
ज्ञेयः सनित्यसंन्यासीत्यनेनसूचितं आद्ययोस्तैकामत्रोच्यते आस्थितः अत
तिष्ठन् फलेतिर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिर्ह्यम् ४ ॥

आनन्दीटीका

तदिष्टं प्रायुक्ता भ्यां सांख्ययोगशब्दा आनंदी टीका भ्यां सांख्यसंन्यासिनोधिकारः कर्मणि
 नृहृद्यो ति यत्तु संशयस्य नालीत्याह ॥
 बालाविमर्शशून्या जनाः सांख्ययोगोऽप्याभिन्नार्थकोभिन्नपुरुषानु
 ष्ठेयो प्रवदंति पणिरताविमर्शकालेवंत प्रवदंति तेऽप्येकमेव तिष्ठं
 भिन्नेन प्रकारेण ह्येतन्माध्यामप्येकेन पुरुषेणानुष्ठेयमाहुः यतए
 कमपि सांख्ययोगं सम्यक् पूर्वोक्तक्रमेणास्थितो ह्येव योऽपि सांख्यो
 ग्योः फलमेकं रूपमेव विंदति उक्तं पूर्वाचार्यकृतिः आवश्यकं कर्म
 ऊर्वतामपि सांख्यानां यथोक्तात्मज्ञानसमाधौ तकोपि प्रतिबंधः स
 त्वलभ्येव श्रेयः प्राप्तिः कर्माकरणोत्पत्त्यवायः कृतावृत्तपव तथैव ज्ञा
 नापरित्यागेन विहितं कर्म ऊर्वतामेव सर्वेषां वर्णाश्रमिणां श्रेयः सुलभ
 मेव ज्ञानं विना तवत्यति ॥ तदेवं ज्ञानिनां कर्माविनाभावात् कर्मिणां
 वज्ञानाविनाभावो ह्येवोक्तस्तत्त्वपव फललाभः ॥ ॥

ततः किं ते संशयकारणमित्याह ॥ रामकंठोटीका
 सांख्ये यथा प्रतिपादितात्मतत्त्वज्ञाने योगस्तद्विरहविधानविहितवत्
 सामर्थ्यानां विहितानां कर्मणामनुष्ठानेनैतौ नित्यमन्यावियोगप्रतिल
 भ्यसंस्पर्शाखरूपत्वारभिन्नो बालास्तत्त्वज्ञानव्यवहारव्युत्पत्तिरहितत्वाद्वा
 लिङ्गाः पृथक् भिन्नपुरुषानुष्ठेयतया विविक्तावस्थानौ प्रवदंति व्याचक्षते
 नतु पंडिताः परमार्थविदः यतएकमपि सांख्ययोगं वा सम्यग्पुण्या प्रतिपा
 दितेन रूपेणास्थितः समाश्रितः प्रमानुभयोर्ह्येव योऽपि सांख्ययोग्योः फ
 लं केवलं लक्षणं विन्दते लभते किमूक्तं भवति यथोक्तसांख्यापरसंज्ञविज्ञा
 नसमाश्रयाणां प्रवत्यप्रतिपादिनं पद्यत्यायथा विहितं कर्मानुष्ठानरूपयोग
 संतरेण यथोक्तफलपर्यवसायिन भवत्येव योगोपि सांख्यरहितस्तथैवेति

॥ ॥ लामिकी
 वेसंजीटीका
 सांख्यं कर्मणि क्रियमाणोपि देहात्मविवेकं न म् योगशास्त्रप्रमत्त
 तया कर्मानुष्ठानम् पतौ बालास्तत्त्वज्ञानव्युत्पत्तिशून्याः पृथग्भिन्नप
 रुषानुष्ठेयतया विविक्तावस्थानौ कथयन्ति नतु पणिरतास्तत्त्ववि

गी.
री. पं

२: यतोऽस्योरेकमन्यतममपिसम्यगाश्रितः प्रमादद्वयोरपि फले
कैवल्यलभते ॥ ५ ॥

पंचोलीरीका

२३
कर्मयोगकर्मसंन्यासयोगः श्रेष्ठप्रधानत्वेन व्यवस्थाभेदेक्रमसमु
च्चये अभिहिते तत्त्वविकल्पमंगीकृत्य उभयोः कः श्रेष्ठः इति प्रश्नोक्त
निनामेव उचितः न विवेकिनामित्याह सांख्येति बालाग्रजाः सांख्य
योगोक्तान् सहितः कर्मणा त्यागः सांख्येति श्रुत्यर्थं कर्मानुष्ठाने योग
सौष्टव्यकलौ वदन्ति न पंडिताः ज्ञानिनः किं तर्हि पंडितानां मतस्य
यते एकमपिसम्यगाश्रित एकस्य सम्यगनुष्ठानात् न उभयोः
फले मोक्षस्य सानोत्पत्तिद्वयोः विदते प्राप्नोति ॥ ५ ॥

रागादीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ लोके सिद्धि विधानिष्टेत्यत्र निर्णीतमर्थं विस्मृतं ततस्तत्पदं
न्यासयोगशब्दमात्रश्रवणेनैव कटित्वेव संजातसंशयमर्जुनं सम्यक्
देहाय नुत्तयेत मे वार्थं स्मारयन्त्याकूत्रितमेवं विवृणोति सांख्ययोग
विति सांख्यं पुद्गलप्रवृत्ताः सांख्यास्तथा मिदं सांख्यं निश्चयात्मकं ज्ञा
नं ज्ञानयोगेन सांख्यानामित्युक्तेः योगस्तदनेतरं स्वोचितं कर्मानुष्ठा
नलक्षणं कर्मकौशलं तौ बालास्तत्स्वरूपज्ञानरहिता बालिषाः पृथ
क्पृथक् कलौ प्रवदन्ति पंडितास्तु नैवं कथयन्ति यत उभयोरनयोर्मध्ये
एकमपि सांख्ययोगं वा सम्यगाश्रितः समाश्रितः क्षत्रियप्रवृत्त उभयोः
फलं राज्यभोगादिलक्षणं विन्दते लभते फलमित्येकवचनेनैकमे
व फलं द्वयोर्भवतीति धनंति कर्मसु प्रवृत्तिलक्षणा योगस्य निश्चया
त्मकज्ञानलक्षणा सांख्येन विना तस्य ते विना सिद्धेरेकफलवेव सां
ख्ययोगाविति भावः ॥ ४ ॥

मुमुक्षुः ॥

सांख्ययोगाविति उभयोरप्यंतरंगत्वेन विरोधः प्रप्रिसृग्यो

द्वेधस्य तांतः स्वलोकं न प्रतिजानाति भावः पदव्यपि
तस्मादाश्रिताया यज्ञशालाधुमवर्त्मनामित्यादिकास्य
कर्मविषयमिति भावः येन न्यथावदंति ते बालाः एक
मपीत्यस्यापि प्रायमाह ४॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद

जिस हेतु संन्यास श्री कर्मयोग दोनो प्रधान अङ्गरूप अवस्था में
 दमे पाये जाते हैं इस से इन में कौन श्रेष्ठ श्रेया पूरता अज्ञानी
 को तो उचित होस कता है पर ज्ञानी को तो नहीं यही कहते
 हैं कि ज्ञान निष्ठा जो सांख्य श्री उसी का अङ्गरूप संन्यास तथा सं
 न्यास से ललित कर्मयोग भी संन्यास है इन दोनो का फल एक ही ।
 है तो भी दोनो भिन्न हैं यह केवल अज्ञानी कहते हैं श्री पण्डित
 श्रेया नहीं कहते हैं देखो इनमें से एक बलका आश्रय लेने वाला
 पुरुष दोनो के फल को प्राप्त होता है जैसे लोग निःकाम कर्म कर
 ते सुदृष्ट होय तत्त्वज्ञान प्राप्तिके द्वारा उन दोनो का फल जो
 केवल सो लाभ करते हैं श्रेया ही सब कर्मत्याग रूप संन्यासधारी
 लोग भी पूर्वकृत कर्मयोग की परम्परा रूप जो केवल सो पावते
 हैं तो अलवता दोनो का फल एक ही है सोई कहा कि सांख्य
 श्रीयोग को बालक कहे अज्ञान भिन्न कहते और पण्डित नहीं
 कहते हैं एक में भी अच्छी तरह से स्थित होके फल दोनो का भी ।
 पावता है इससे दोनो एक है ध ॥

दीर्घ

सांख्ययोग भिन्न बालक हैं पण्डित कहिते नाही जो एक ही प्राप्ति
 भिन्न भलें दो फल मिल तादि ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तयोर्गौरपि गम्यते एकं सां
ख्यं न योगश्च यः पश्यति स पश्यति ५ ॥

शांकरभाष्ये

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथमभयोः फलं विंदत इत्युच्यते यदिति य
त्सांख्यैर्ज्ञातमिति हैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तयोर्गौरपि ज्ञानप्रा
प्त्याप्यते तेनैव समर्प्य कर्माणि आत्मनः फलमनभिसंन्यायानुतिष्ठंति
ये ते योगिनः तैरपि परमार्थज्ञानसम्प्राप्त्या मिहोरेणागम्यत इत्यभिप्रायो भूत
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति फलैकत्वात् सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ५

आतंदगिरिकृतटीका

प्रश्नपूर्वकं श्लोकोत्तरमवतारयति एकस्यापीति केचिदेव तयोरेकफलत्वं
पश्यंतीत्याशंकतेषामेव सम्यग्दर्शनं नेतरेषां भित्त्याह एकमिति तिष्ठत्यस्मि
न्नचावते प्रवरितिव्युत्पत्तिमाश्रित्याह मोक्षाख्यमिति योगशास्त्रार्थमाह ज्ञान
प्राप्तीति ये हि निज्ञासवः सर्वाण्यकर्माणि भगवत्प्रीत्यर्थं तेन तेषां फलाभि
लाषमकृता ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिबुद्धिद्वारेणाप्यते तानुतिष्ठंति ते च योगं विव
क्षन्ते अक्षप्रसयस्य सत्यं त्वं गृहीतोक्तं योगिन इति सर्वोपि हैतप्रयंचो न व
स्तुभूतो मायाविलासत्वादात्मा तव क्रियोऽदितीयो वस्तु सन्निति प्रयोजकत्वा
त् न परमार्थज्ञाने तत्पूर्वकं संन्यासद्वारेण कर्मिभिरपि तदेव स्थानं प्राप्य मि
त्येकफलत्वं सम्प्राप्तकर्मयोगयोरविरुद्धमित्याह तैरपीति फलैकत्वे फलि
तमाह अत इति ५ ॥

स्वामिकृतटीका

एतदेव स्पष्टयति यत्सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्यत्स्थानं मो
क्षाख्यं प्रकर्षेण साक्षादाप्यते योगैरित्यत्राशं दितेन सत्तेयं यो च प्रत्ययो
दृष्टव्यः कर्मयोगिभिरपि तदेव ज्ञानद्वारेणागम्यत इत्यर्थः अतः
सांख्ये च योगं चैकफलत्वेनैकं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति ५ ॥

विशाखभाष्ये

यत्सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तयोर्गैः कर्मभिरपि गम्यते
अतएव अभिज्ञं सांख्ययोगं च यः पश्यति स सम्यक् दर्शनीत्यर्थः ५ ॥

रामानुजभाष्ये

एतदेव विदुर्गोति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैर्गदात्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते त

देकर्मयोगनिष्ठोऽपि प्राप्यते एवमेकफलतेनैकैकैकस्मिन्सांख्ययोगे
चयः पश्यतिसपश्यतिसपवपरित इत्यर्थः ५॥

अभिनौगसक्तटीका

इदं सांख्यज्ञानमयं च योगः इति न भेदः एतौ हि नित्यसेवद्वौ ज्ञानेन यो
गेन विना योगेऽपि तेन विना अतएकतमनयोः ५॥

परमार्थप्रपाटीका

यत्सांख्येति सांख्येर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः यत्स्यानेकैवत्वे प्रकर्ष
णसाक्षादप्यते तदेव योगैः कर्मयोगैर्ज्ञानद्वारा प्राप्यते अतः सांख्ययो
गे च एकमेकफलतेन यः पश्यतिसपवपश्यति परमार्थदृष्टान्ताः ५

वचमालीटीका

कथं तत्राह पदिति सांख्येर्भगवत्ज्ञानाभ्यासपरैरिह जन्मनि जन्मान्तरे वा
कृतकर्मभिः शोषितोतः करणैः संन्यासिभिः अवगादिपूर्वकज्ञाननि
ष्टाभगवत्प्रसादद्वारा यत्स्यानेकैकैवत्वे मोक्षरूपं स्वस्वरूपानेदावि
र्भावरूपे प्राप्यते योगैरपि भगवद्वर्णापि याफलेच्छादिनेन कृतानि
कर्मणि स्वेचितानि योगास्ते विद्येते ये वा ते योगाश्चादितात्मवशी
यो च प्रत्ययः तैः संन्यासश्चावगादिकं प्राप्यततस्यानेकगम्यते अतएव फ
लतात्सांख्ययोगे चयः एकं पश्यतिसपवसम्यकपश्यति ५॥

ऊसमवैजयन्ती

एतदेव स्फटयति यदिति सांख्यैः सांख्यमात्मज्ञाने विद्यते ये वा ते सांख्याः
अर्श्यादिस्वादचप्रत्ययः तैरात्मज्ञानिभिर्मुमुक्षुभिः प्रकुर्येयं आत्मा
वलोकनरूपं स्यानेकमुमुक्षुः तिष्ठंतस्मिन्ति स्थाने फलरूपे पतः कदावि
दपि न च वंते इत्यर्थः प्राप्यते प्रतिपद्यते योगैरप्यत्राप्यचप्रत्ययः ज्ञानग
र्भकनिकामकर्मकर्तृभिरपि कर्मयोगिमिसूत्रस्थाने गम्यते प्राप्यते
यो मुमुक्षुः सांख्यज्ञानयोगयोगे च कर्मयोगमेकमुभयोः स्वरूपमित्र
तेपि फलस्यैकत्वादेकमेव पश्यति ज्ञानातिसपश्यतिस एव वेति सपव
ज्ञानलोचनवाक्येति त इत्यर्थः ५॥

एकस्यानुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विंदते न मधुरदनीटीका ज्ञाह ॥

सांख्येर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्दैहिककर्मानुष्ठानशून्यतेपि प्राग्भवीय

कर्मभिरेव संस्कृतोतः करणैः श्रवणादिष्विकया ज्ञाननिष्ठया
 तद्विदुष्या नतिष्ठते वा ॥ मित्रतु कदापि चावत इति युक्त्या मोक्षं
 प्राप्यते श्रवणाभावमात्रेण लभ्यते ॥ वनित्यप्राप्तत्वात् योगैरपि
 भगवदर्थेणावुद्या फलाभिसंघिराहितेन कृतानि कर्माणि शास्त्री
 याणि योगस्तेषां सन्ति ते पियोगाः ॥ अर्शदितात्मनर्थी यो च प्रत्य
 यः तैर्योगिभिरपि सत्तु ज्ञा संन्यासपूर्वक श्रवणादिपरः ॥ सरयाज्ञा
 ननिष्ठया वर्तमाने भविष्यति वा ज्ञानाति संयत्तसमानया तत्तत्स्थाने
 यम्यते अतएव फलत्वात् एकसंख्येययोगे च यः पश्यति स एव स
 म्यक् पश्यति नात्यः ॥ अयं भावः येषां संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा दृश्यते
 तेषां तथैव लिङ्गेन प्राक् जन्मसु भगवदर्थित कर्मनिष्ठा तु मीयते का
 रणसंतरेण कार्योत्पत्त्ययोगात् ॥ तदुक्तं याज्ञिकेनानिजत्मा तिते पुन
 न कृतं भवेत् यत्कृत्यं पुरुषो ह नान्यथा ब्रह्मणि स्थिति रिति पदेये
 षां भगवदर्थित कर्मनिष्ठा दृश्यते तेषां तथैव लिङ्गेन भाविनि संन्यास
 पूर्वक ज्ञाननिष्ठा तु मीयते सामग्याः कार्यावधिचारित्वात् तस्माद
 ज्ञेन मसु क्षणोऽतः करणश्रुदये प्रथमं कर्मयोगो नृष्टे यो न तसंसा
 सः सतु वैराग्यतो ब्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति ५ ॥

आ ५

सपश्यति ५

सदानंदीटीका

कथमेकस्य करणा उभयोर्विदते फलं शृणु संन्यासिभिः पुण्यैः पूर्व
 जन्मस्वनुष्ठितैः ॥ शुद्धांतः करणैः सम्यग्वेदांत श्रवणादिभिः श्रवणा
 त्मावबोधेयं मोक्षं प्राप्यते फलं ॥ ईशार्पणधिया योगाः शास्त्रीया
 णि कृतानि च कर्माणि सन्ति येषां ते योगास्तैरपि योगिभिः सत्तु ज्ञा
 च संन्यासपूर्वका ज्ञाननिष्ठया तत्स्थानं गम्यते वर्तमाने भाविनि वा भ
 वे ॥ अतएव फलत्वाच्चः पश्यत्येकं विमुक्ष्यतीति ॥ सांख्ययोगे स एव ह सम्य
 क पश्यति नाप्यः ५ दृश्यते ज्ञाननिष्ठे येषां संन्यासपूर्विका तेषां तर्हि
 गतः पूर्वजन्मस्वीष्टा समर्पितं ॥ कर्मात्तद्वानमप्यस्तीत्येवमज्ञानमीय
 ते न विना कारणां कार्या त्विति दृश्यते पवदि ॥ याज्ञिकेनानिजत्मा
 नितेषु नृनं कृतं भवेत् यत्कृत्यं पुरुषो ह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिः ८

27

नीलकंठेटीका

ग्रानदीदीका सहाय्य ५

रामकेहीरीवा

वह ळयिव माह सांख्येन ज्ञानेन समस्तदाः पुरुषालक्षणाया साध्य इत्युक्ताः तद्व्योगसं
बन्धायोगस्तरेवावयैः सांख्येयं योक्तृज्ञानवद्विर्यत्स्यानं विश्रान्तिपदं प्रा
प्यतेति रुद्रोपेयतया समाश्रीयते तदेव योगैव नुगम्यते पञ्चात्काल
यास्वीक्रियते ज्ञानपूर्वत्वादनुष्ठानस्य सांख्यैः प्राप्यते तद्योगैव नुगम्यते
इत्युक्तं न पुनः कैवल्यलक्षणाकफलसंपादने तत्परेतत्वात्तयोर्भेदोक्तिः ।
ततः सांख्ययोगं चैकमेव यः पश्यति ज्ञानातिमश्वपश्यति तस्मैव मत्ता
नात्मिकादर्शनशक्तिः न तु ज्ञानेन यो केवलेनैव मोक्षः कर्मयोगेन
सर्वेणापि बह इति पश्यति ॥

लासिकी
दीर्घा

५ तदेवद्वयितमाह ॥

सांख्येय्योक्तज्ञानवद्विर्यत्स्यानेविश्रान्तिपदेयोगभूमिकाधिरोगेहा
प्राप्यते तदेवयोगैरपिस्वस्वभावावहिततयाकर्मावृष्टाभिर्गम्यतेवा
प्यते अतःसांख्ययोगैकफलत्वेनैकंयः पश्यति सपवेत्मीलिततत्त्व
दृष्टिःसम्यक्पश्यति नात्यः योगैरित्यत्रार्थश्रुदित्वात्मतर्थायोगेव
तत्त्वज्ञानेनैवविद्यमानेति तदेवविदितमाह ५ ॥

पंचोलीदीर्घा

एकस्यावृष्टानात्कथमुभयोःफलंविदतेतत्राह यदितिसांख्यैर्ज्ञाननि
ष्टैः संन्यासिभिः यत्स्यानेमोक्षाख्यं प्राप्यते ईश्वरार्थं कर्मकारिभिः यो
गैस्तदेव प्राप्यते तदेवज्ञानप्राप्तिद्वारेण मोक्षाख्यंयः सांख्ययोगैकफल
तत्त्वादेकमेवपश्यतिसः पश्यतिसम्यक्जानाति ५ ॥

रणावीरसमिद्धोधिनी ॥

एतदेवदृढयति यत्सांख्येविति सांख्येर्दुःसर्जैर्यत्स्यानेस्वर्गादित
क्षणांप्राप्यते योगो विद्यते येषां ते योगा योगिनः अर्चयन्तु तैः क
र्मयोगिभिरपितप्राप्यते अतोयः सांख्ययोगैकमेकफलमेवप
श्यति सपवसम्यग्दर्शीतिभावः एतः प्रज्ञानयोगेन सांख्यानामि
त्यत्रव्याख्यातं ततएवावधार्य ५ ॥

मधुभाष्य ॥

यत्सांख्येविति योगिभिरपिज्ञानद्वाराज्ञानफलंप्राप्यतइत्यर्थः
इतश्चसंन्यासायोगोवरइत्याह ५ ॥

भाषा अनुवाद

सांख्य और योग दोनोंमें से एकके सम्पन्न अनुष्ठान करने से
दोनों का फल किस तरह पावता है इस शंकापर सांख्य और यो
गका एक फलत्व प्रकाश करने द्रुपे कहते हैं कि सांख्यकहे
ज्ञाननिष्ठ संन्यासी जो मोक्षपद पावते हैं सोई पद योग शब्द वाच्य
कर्म योगी भी ज्ञानके द्वारा प्राप्त होते हैं इस से एकही फलके
हेतुतुल्य संन्यास और योग को जो एक रूप देखते हैं सोई सम्पन्न
दर्शी हैं सोई कहा कि जो पद सांख्य लोग पावते सोई योग पुरु
षों को मिलता है और सांख्य योग को जो एक देखते सो देखते
हैं बाकी सूरदास है या जो कोई विरले ऐसे देखते हैं सब नहीं
से देखते हैं ५॥

टीका

जो सांख्यी को पद प्राप्त है योगीति पद पाय एक ही सांख्य प्र
रु योग को देखें सो ही दिषाय ५॥

संन्यासस्तस्य महावाहोऽऽत्मसंयोगतः योगशुक्तो
मनिर्ब्रह्मनविरेणाधिगच्छति ६ ॥

पारंगभाष्य

पवेतर्हियोगात् संन्यासएव विशिष्यते कथं तर्हि एवमक्ते तयोक्तकर्मासं
न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते इति श्रुत्वा तत्रकारणं तथा एहं केवलं कर्मा
संन्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयो रन्यतरः कः श्रेयानिति तदनुश्रुते प्रतिवच
ने मयोक्तं कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनयेत् ज्ञानापो
लस्तु संन्यासः सांख्यमिति मयाभिप्रेतः परमार्थयोगस्तस्यैव यस्तु कर्मयो
गो वैदिकः सच तादर्थ्या योगः संन्यासः इति बोधवर्ष्यते कथं तादर्थ्यामित्युच्यते
संन्यास इति संन्यासस्तु पारमार्थिको दे महावाहोऽऽत्मसंयोगतः योगे
न विना योगशुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितश्रेणा फलनिरेपेतेना
तेन शुक्तो मुनिर्मननादीश्वररूपस्य मनिर्ब्रह्म परमात्मज्ञानविशालतया ता
त् प्रकृतः संन्यासो ब्रह्मोच्यते न्यास इति ब्रह्मब्रह्महिपर इति श्रुतेः ब्रह्मपरमा
र्थं संन्यासं परमात्मज्ञाने निष्कलक्षणा न विरेणातिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नो
त्यतो मयोक्तं कर्मयोगो विशिष्यते इति ६ ॥

आनेदगिरिरीका

यदियथोक्तज्ञानपूर्वकसंन्यासद्वारा कर्मिणा मपि श्रेयोवाप्तिरिष्टा तर्हि
संन्यासस्यैव श्रेयस्तप्राप्तमिति बोधयति पवेतर्हीति संन्यासस्य श्रेयते कर्म
योगस्य प्रशस्यत्ववचनमनुवितमित्याह कथं तर्हीति पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं
स्मारयन् परिहरति शृण्विति कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचने तत्रेति परास्मृष्टे
तदेव कारणं कथयति त्वयेत्यादिना केवलं विज्ञानरहितमिति यावत् त
यो रन्यतरः कः श्रेयानिति इति शब्दोऽग्रथादत्तव्यः तदीयं प्रश्नमनुसृत्य तद
नुशासं प्रतिवचने ज्ञानमनयेत् तद्विज्ञात केवलादेव संन्यासात् योगस्य
विशिष्टत्वमिति यथोक्तमित्याह तदनुश्रुयमिति ज्ञानापेक्षः संन्यासस्तर्हि
कीदृशित्याशंक्याह ज्ञानेति तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः संन्यासशब्दो
वा प्रयुज्यते तत्राह यास्त्विति तादर्थ्यात् परमार्थज्ञानशेषतादितियावत्
तदेव तादर्थ्यं प्रश्नपूर्वकं प्रसाधयति कथमित्यादिना कर्मानुष्ठानाभावेन
दिशद्भावात् परमार्थसंन्यासस्य सम्यग्ज्ञानात्मनो न प्राप्तिरिति व्यति

गी.
टी.
पं.

30

रेकस्यपत्यस्यात्वयस्यपत्यस्यति योगेति परमार्थिकः सम्पत्तात्मात्मकः ।
सामग्र्यभावेकार्यप्राप्तिरुक्तेति मन्वाह उवमिति योगयुक्तत्वे व्याचष्टे वैदि
केनेति ईश्वरस्वरूपस्य सविशेषस्येति शेषः ब्रह्मेति व्याख्येयं पदमप्युदाय
व्याचष्टे प्रकृत इति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह परमात्मेति लक्षणशब्दे ।
गमकविषयः संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे तैत्तिरीयकश्रुतिं प्रमाणा यतिन्यास
इति कथं संन्यासि हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दं प्रयुज्यते ह्योरपि परत्वाविशेषो
षादित्याह ब्रह्महीति ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे फलितं वाक्यार्थमाह
ब्रह्मेत्यादिना नद्याः स्रोतांसीव तिनं प्रवणानि कर्मभिरतितरां परिपक्वकषा
यस्य करणानि सर्वतो व्याप्तानि निरस्ता शेषकृत्स्य प्रत्यगात्मा त्वेषणा प्रव
णानि भवेतीति कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासप्राप्तुपायत्वे फलितमाह अत इति

स्वामिहृतटीका

यदि कर्मयोगितो यो ततः संन्यासे नैव ज्ञाननिष्ठा तर्हि आदित एव संन्यासः
कर्तव्य इति मन्वाने प्रत्याह संन्यास इति अयोगतः कर्मयोगाविना संन्या
सः प्राप्तुं दुःखं दुःखदेत रशक इत्यर्थः विज्ञां अभावेन ज्ञाननिष्ठाया अ
संभवात् योगयुक्तस्तु ह्यविज्ञतया मतिः संन्यासी भूत्वा विरेणो व ब्रह्मा
धिगच्छति अपरोक्षं ज्ञानाति अतश्चिन्तयेः प्राक्कर्मयोग एव संन्यासादि
शिष्यते इति पूर्वोक्तं सिद्धं तदुक्तं वार्तिककृद्भिः प्रमादितो वदि शिज्ञापि ना
कलहोत्सवाः संन्यासिनो पितृप्रपेतै देवसं हविता प्राया इति ५ ॥

पिशान्तभाष्यं

योगतः संन्यासः उक्तं प्राप्यः

कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्ट इत्युक्तं कथं विशिष्टयते अतः कर्मयोगो
विशिष्यत इत्युक्तं यतः योगयुक्ता मतिः ज्ञानी ब्रह्मा विरेणाधिगच्छति प्राप्नो
ति ५ ॥

समानुजभाष्यं

न भवति

ज्ञानयोगस्तु योगतो कर्मयोगे संन्यासे वेदान्तविशेष इत्याह ज्ञानयोगा
स्तु योगादते प्राप्तुमशक्यः योगयुक्तः स्वयमेव मुनिरात्मा मननशील
तिस्रवेन कर्मयोगं साधयित्वा विरेणो वा रूपकालनैव ब्रह्माधिगच्छत्या
त्मानं प्राप्नोति ज्ञानयोगयुक्तः क्षमहता उः खेन ज्ञानयोगेन साधयति
उः खे प्राप्यतादात्मानं विरेणा प्राप्नोतीत्यर्थः ५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

रेकस्यपत्यस्यान्वयस्यपत्यस्यति योगेति परमार्थिकः सम्पत्तात्मात्मकः ।
सामग्र्यभावे कार्यप्राप्तिरुक्तेति मन्वाह इवमिति योगयुक्तं व्याचष्टे वैदि
केनेति ईश्वरस्वरूपस्य सविशेषस्येति शेषः ब्रह्मेति आख्येयं पदमपादाय
व्याचष्टे प्रकृत इति तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह परमात्मेति लक्षणाशये ।
गमकविषयः संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगेति तीरीयकश्रुतिं प्रमाणायति न्यास
इति कथं संन्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दप्रयुज्यते द्वयोरपि परतया विशेष
सादित्याह ब्रह्महीति ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे फलितं वाकार्यमाह
ब्रह्मेत्यादिना नद्याः स्त्रोतांसीव निनप्रवर्णानिकर्मभिरतितरो परिपक्वकषा
यस्य करणानि सर्वतो व्याप्तानि निरस्ता शेषकृतस्य प्रत्यगात्मान्वेषणाप्रव
णानि भवेतीति कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासप्राप्तुपायत्वे फलितमाह अत इति

स्वामि कृत टीका

यदि कर्मयोगिनोऽप्येततः संन्यासे नैव ज्ञाननिष्ठा तर्हि सादितपव संन्यासः
कर्तव्य इति मन्वाने प्रत्याह संन्यास इति अयोगतः कर्मयोगं विना संन्या
सः प्राप्तुं दुःखं दुःखहेतु रशक इत्यर्थः विना अभावेन ज्ञाननिष्ठाया अ
संभवात् योगयुक्तस्तु दुर्चित्ततया मनिः संन्यासी भूत्वा विरेणो व ब्रह्मा
धिगच्छति अयोगे ज्ञानाति अतश्चित्तशुद्धेः प्राक् कर्मयोगपव संन्यासादि
शिष्यते इति एवोक्तं सिद्धं तदुक्तं वार्तिककृद्भिः प्रमादितो वहि शिज्ञापि ना
कलहोत्सवाः संन्यासिनोऽपि दृष्टयेतै देवसं हविताशया इति ५ ॥

पिशवभाष्यं

योगतः संन्यासः दुःखं प्राप्यः

कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्ट इत्युक्तं कथं विशिष्टयते अतः कर्मयोगो
विशिष्यत इत्युक्तं यतः योगयुक्तो मनिः ज्ञानी ब्रह्मा विरेणाधिगच्छति प्राप्नो
ति ६ ॥

रामानुजभाष्यं

न भवति ज्ञानयोगस्तु योगतो कर्मयोगे संन्यासे वेदान्तविशेष इत्याह ज्ञानयोगा
स्तु योगादृते प्राप्तुमशक्यः योगयुक्तः स्वयमेव मनिरात्मा मननशील
तिस्रैवेन कर्मयोगं साधयित्वा विरेणो बाल्यकालनैव ब्रह्माधिगच्छत्या
त्मानं प्राप्नोति ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन ज्ञानयोगेन साधयति
दुःखप्राप्यत्वात् आत्मानं विरेणाप्राप्नोतीत्यर्थः ६ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका

तथाहोवधारोभिन्नक्रमः योगरहितस्य संन्यासमासुंडः खमेव प्राप्ती ३
त्याकर्ममांडः संन्यासतात् योगिभिस्तुल्यमेवैतदित्युक्ते प्राक् ५ ॥

परमार्थप्रण

यदि कर्मयोगिनोप्यततः संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा निर्दिष्टादित एव संन्यासः
कलं युक्त इत्याह संन्यास इति ५ भोमहावाहोऽप्युगतः कर्मयोगं विना
संन्यासः प्राप्तेऽः खमेवैतरेकाः युतो योगयुक्तः संन्यनिर्मननशीलः न विरे
णाशी च मेव ब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षं जानाति तत्तद्विभुरः ६ ॥

वनमालीरीका

ननु प्रथमं संन्यासः एवमुक्तत्वात् कृतो न कियते ज्ञाननिष्ठा हेतुतेन तः
स्यावश्यकत्वादत आह संन्यास इति अयोगतः योगो मदारथात्तत्प ॥
मंतः करणाशोपकंतिः कामकर्मवृत्तानंतदि तादरादेव कृतोयः संन्या
सः सतुंडः खमासुमेव भवति अमुद्धंतः करणातेन तत्फलज्ञाननिष्ठा
या असंभवात् ज्ञानकर्मोभयभ्रष्टं स्यादित्यर्थः कर्मयोगयुक्तस्तुद्धंतः
तः करणातया मननशीलो मुनिः संन्यासी भूता ब्रह्मवद्भुगं हिरमादिर्
तद्वद्भुगाहः सा विभूतवद्भुगाकं स्वस्वरूपं वनविरेणाशी च मेव सात्ता
त्करोति प्रामोति च ५ ॥

ऊरुमवैजयंती

कर्मयोगं विना केवलं ज्ञानयोगोऽः खमेवैतरेव स्यात् कर्मयोगस्तु सख
कर इत्याह संन्यास इति हेमहावाहो हेमासुद्रिकलक्षणवत्सरुषत शब्दोः
वधारो संन्यासो ज्ञानयोगोऽप्युगतः कर्मयोगं विनाऽः खमासुं केवलं
डः खमास एव भवति तत्सख प्राप्तये योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तो मुनिर्म
ननशीलं संन्यसुत्तर्न विरेणा लिप्रमेव ब्रह्मात्मानमधिगच्छति प्रामो
ति आत्मनो ब्रह्मात्मकताद्वत्त्वाधेयता ॥ इत्युवाच पातात ब्रह्माधीनस्थि
तिप्रवृत्ति कताद्वत्त्वाप्यथ कस्य रूपता च ब्रह्मरूपमात्मानमधिगच्छतीत्यर्थः ६

मधुसूदनीरीका

अमुद्धान्त्करणेनापि संन्यास एव प्रथमं कृतो
ज्ञाननिष्ठा हेतुतेन
कत्वादिति चेन्न

उपानमं

अयोगतः योगमंतः करणाशोपकं शास्त्रीयं कर्म तरेणाह रादेवयः कृतः
संन्यासः सतुंडः खमासुमेव भवति अमुद्धंतः करणातेन तत्फलस्य ज्ञाना
निष्ठायाः असंभवात् शोपकेच कर्मण्यतपि कारात् कर्मब्रह्मोभयभ्रष्ट
तेन परमसंकटापत्तेः कर्मयोगयुक्तस्तुद्धंतः करणात्मा मुनिर्मननशी
लः संन्यासी भूता ब्रह्मसत्यज्ञानादिलक्षणमात्मानं न विरेणाशी च मेव

गी.
टी.
पं. क.

31

धिगच्छति साक्षात् करोति प्रतिबंधकार्भवात् पतवोक्तं प्रागेव न कर्मणां
मनारंभात् नैकस्य पुरुषोऽश्रुते न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति अ
तएकफलत्वेपि कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इति यत्प्राशस्त्यं तदप
पन्नं ॥ ६॥

सदानन्दी टीका

किमर्थं कर्मसंन्यासो नादौ कार्यः शृणु स्फुटं धीशोथकमृते कर्मसंन्यासो
यो ह्युक्तः सङ्ख्यमात्रमवाप्ति उद्दिश्य देवभावतः ज्ञानस्यासंभवात्
मन्यागादुद्योगितो भवेत् । कर्मानुष्ठानशक्तस्तु ह्युद्दिष्टयामुनिः सत्यं
ज्ञानमनंतात्मात्मानं ब्रह्मरूपं हन्ते । शीघ्रमप्रतिबंधेन सम्पक्ता साक्षात्
रोत्यसौ अतएकफलत्वेपि संन्यासात् ज्ञानवर्जितात् ५ श्रेयान् कर्मयोगो
स्ति धीशु ज्ञात्तन कारणां न कर्मणां मनारंभादित्यत्र हरिणा स्फुटं ५ धी
शुद्धिहेतुं कर्मन त्याज्यमित्यदाहते चित्तशुद्धि मृतेत्यागो यः करोति स्वक
र्मणां ६ संशयात्तापरित्यागी पतत्येव न संशयः कृतिस्मृती ममैवात्तेते उ
द्येच्य प्रवर्तते ७ आत्ताभंगी मम हेतुर्धर्म इत्युक्तोऽपि न वै सवः इति स्मृतौ हरे
राज्ञावश्यकार्यतयोरिति ८ ॥

नीलकण्ठे टीका

नन्वेवंति विविकल्पस्यानप्राप्तये द्वौ मार्गौ उक्तौ स्यातां तच्च नान्यः पंथा विद्य
ते यतो येति श्रुतिविरुद्धमित्याशंकाह संन्याससिद्धिं संन्यासो नैकस्य श्रेया
गतो योगो विनाश्रवा मुंडः खेदे महाबाहो अयमर्थः तिर्विकल्पकसमाधि
रपि तत्तमसीत्येतद्वाकार्यप्रतिपत्त्या यभूतपवनस्वतः पुरुषार्थ इति दि
तीयमार्गस्याभावाद्वादोदाहृतश्रुतिविरोधः शान्तोदात्त उपरतसिद्धिः स
माहितो भूतात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुत्यैव शमादिवत्समाधेरप्यात्मदर्श
नार्थतत्परं दर्शितत्वात् तथा च समाहितपदं वार्तिककारेणाख्याते स्वातंत्र्ये
शुकर्तः स्यात्करणकरणं प्रति तात्वेव तन्निविहानिकर्माणि ह शमादिभिः
शमादिश्रुत्या अस्वातंत्र्यं तेषु स्यात्करणाकरणं प्रति समाहितो ज्ञायेरा
नीतविरोधो विधीते अस्वातंत्र्यं गुरूपदेशायेतत्ते येषु मानमेय व्यवहारतिरो
धेषु पिंडीकृत्येन्द्रियग्रामं बुद्धावा रोप्यति अलं विषयास्तस्मिन् स्फुटान्तिहे
चिद्वरोधतः पक्षाभ्युपायः सर्वत्र वेदांतेषु प्रतिष्ठितः तत्तमस्यादिवाकार्य
ज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरादिति एवं व्यातिरेकसंज्ञात्वयमाह योगशुक्त इति मुनिः

संन्यासीनविरेणशीचमेवब्रह्माधिगच्छतिवाक्यप्रवणमात्रेण नत
केवलसंन्यासी यथाकृतंनवसंन्यासनादेवसिद्धिसमधिगच्छतीति ६

हेमदावाहो संन्यासस्तत्त्वं ^{ग्रानंदीटीका} भावितंनैष्कर्म्यमयोगजः प्रो
क्तो ज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिर्विनाडः खमासुडः खमार्गप्रापकएव नत
निःश्रेयसकरः योगयुक्तो ज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तो मुनिर्भूतनशीः
लो ज्ञानीनविरेणब्रह्माधिगच्छति तथाचायोगतोष्टंगयोगाभ्यासेविना
संन्यासः कर्मसंन्यासः कर्मफलसंन्यासोवाडः खमासुडः खप्राप्तयेएव
भवति यस्तुयोगेनाभ्यतरेण ध्यानधारणासमाधिभिस्संयमेनवत्पमा
एनयुक्तस्त्रह्यनविरेणा ^{रामकंदीटीका} धिगच्छति ॥

नदाह - अयोगतोयोगायथोक्तनीत्याकर्मानुष्ठानसमाधानादिनासंन्यासः ७
नर्वन्धसंबन्धाभावफलः कर्मत्यागः प्राप्तमासाधयितुं डः खेकच्छेनाप्य
तत्पर्यः यस्माद्योगयुक्तः योगेकर्मसमाधौयुक्तोयथोक्तज्ञानैकतानत
यानित्यसंबन्धः सन्मुनिर्भूत्वाशीचमेवब्रह्मपरमात्मलक्षणंपरंतत्त्वमधि
गच्छति आत्मतयासमासादयति किमक्तंभवतिसातनिष्टत्वेनस्वकर्मानु
ष्ठानंमुनित्वकारणं ब्रह्मप्राप्तिलक्ष्यफलस्याब्रह्माविसंवाक्यपाय
त भूताति ॥

यडक्तं कर्मयोगोविशिष्यतेइति ^{लासिकी} टीका तमेवविशेषमाह ॥
तुरवधारणाहेमदावाहो अयोगत उक्तरीत्याकर्मानुष्ठानसमाधानादि
नासंन्यासोविकल्पास्फुरोक्तकर्मत्यागः प्राप्तुं डः खमेवाशक्तमेवाता
प्यतेइत्यर्थः सर्वसंकल्पदाहकज्ञानधाराधिराहंविनाप्राप्तीत्या कर्म
गांडः संन्यासत्वात् अतोयोगेकर्मसमाधानेयुक्तः संबंधो मुनिर्भूतन
शीलः सदाप्रमत्तोब्रह्मनिरुपाधिकं परंतत्त्वंनविरेणशीचमेवाधिगच्छ
ति आत्मतयासमासादयति अतः कर्मयोगोविशिष्यते प्रथमोपायभूत
त्वात् ॥

पंचोलीटीका

तर्हिआदितपवसंन्यासः कर्तव्यंइति मन्वानेप्रत्याह संन्यासइति
हेमदावाहोतपः संन्यासः सर्वकर्मणोत्यागः अयोगतः ईश्वरार्थः

सि
पं.
दी.

फलनिरपेक्षकर्मविनाशः खेप्राप्तेः खेषभवतियोगयुक्तः सतिः
ब्रह्मवित्प्रविरेणालिप्रसुनिर्मननशीलः संन्यासी भूत्वा ब्रह्मसत्य
ज्ञानादित्यक्षरमात्मानं शीघ्रमेवाधिगच्छति त्विप्रमेव ब्रह्मपरमार्थ
ज्ञानहेतुसंन्यासेवाधिगच्छति प्राप्नोति ५॥

32

ररावीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु कर्मयोगस्य कर्मसंन्यासे विनास्ये वा सिद्धिरुक्त निरर्णयेन त
उत्तरक्षणाभावित्वात् कर्मसंन्यासस्य त्वप्रागेवाप्यतेः कथमित
रे विना सिद्धिरित्यर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य केवलस्य निषिद्धकर्मसं
न्यासस्य न प्रवृत्तिनिमित्तीभूतप्रयोजनवत्त्वं विदितकर्मानाचरणे
योगतिलक्षणाप्रत्यवायदर्शनादित्यभिप्रायेणोत्तरयति संन्यासस्ति
ति हेमद्ववाद्ये अर्जुन प्रयोगतो विदितकर्मयोगं विना संन्यास उक्त
लक्षणाः स्ववर्णाश्रमं प्रति निषिद्धानां वर्णांतरोचितानां तपस्याह
विवाणिज्यादीनां कर्मणां धर्मधर्मत्वप्रकाशात्मकानां मानसिकव्या
पाराणां वत्यागः सः खेप्राप्त्यभ्युपगमादीनां दितक्षणा मैदिकं नरका
दितक्षणां पारिकं च प्रापयितुं तेषां शेषः अंतर्भावितरण्यार्थो ज्ञा
यिः अतश्च संन्यासो विदितकर्मप्रवृत्तिलक्षणायोगनिष्पत्तिफल
को योगश्चोभयलोकप्राप्तिफलक इति साक्षात्परं परापातयोरे
कफलत्वमेवेति तयोरेकैकान्तिकत्वमिति भावः तदेतदाद्य योग
युक्त इति सुनिर्गुणप्राप्तवाक्ये मन्ता कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादि
प्रकारपर्यंतयोगेषु जोषमास्थितश्चट्टक निश्चयः क्षत्रियवीरः यो
गयुक्तः कर्मसंप्रवृत्तिमान् न ब्रह्मयन्तुर्वेदसाध्यं राज्यसुखं भय
लोकभोगद्वयं परमेश्वराख्यतत्त्वसायुज्यलक्षणापवर्गद्वयं च
फलं शीघ्रमेवाधिगच्छति ६॥

मधुभाष्य

संन्यासस्ति योगाभावमोक्षादिफलं न भवति अतः कामज
यादिः खेप्राप्त्यभ्युपगमादीनां दितक्षणा मैदिकं नरका
दितक्षणां पारिकं च प्रापयितुं तेषां शेषः अंतर्भावितरण्यार्थो ज्ञा
यिः अतश्च संन्यासो विदितकर्मप्रवृत्तिलक्षणायोगनिष्पत्तिफल
को योगश्चोभयलोकप्राप्तिफलक इति साक्षात्परं परापातयोरे
कफलत्वमेवेति तयोरेकैकान्तिकत्वमिति भावः तदेतदाद्य योग
युक्त इति सुनिर्गुणप्राप्तवाक्ये मन्ता कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादि
प्रकारपर्यंतयोगेषु जोषमास्थितश्चट्टक निश्चयः क्षत्रियवीरः यो
गयुक्तः कर्मसंप्रवृत्तिमान् न ब्रह्मयन्तुर्वेदसाध्यं राज्यसुखं भय
लोकभोगद्वयं परमेश्वराख्यतत्त्वसायुज्यलक्षणापवर्गद्वयं च
फलं शीघ्रमेवाधिगच्छति ६॥

फलमेवेत्याशयः तच्चोक्तं विनामोक्षफलं यत्तु न तत्फल
लमुदीर्यत इति पात्रे यत्तु महाफलयोग्यतया तत्फल
मेव न भवति यथा पद्मरागस्य तदुलमुष्टिः महाफलस्य
योगयुक्तस्यैतान्यास इत्याह ६ ॥

33

भाषा अनुवाद

जो ऐसा है कि योगी लोगों को भी शेष में संन्यास ही से ज्ञाननिष्ठा होती और ज्ञान के द्वारा मोक्षपद पावते तो फिर संन्यास से कर्मयोग को अधिक क्यों पीछे कहा उचित है कि प्रथम ही से संन्यास करे इस संशय युक्त अर्जुन के प्रति भगवान् कहते हैं कि प्रथम कर्मयोग के किये बिना हेमहा बाहो अर्जुन संन्यास का अभ्यास करना अति कठिन और अवकाशमूलक है क्योंकि चित्तशुद्ध भये बिना ज्ञान होना असंभव है परन्तु कर्म के अनुष्ठान करने वाले मनु लोग चित्तशुद्धि के द्वारा संन्यासी होय अर्थात् कर्म छोड़कर अविगत करे शीघ्र ही ब्रह्मपद को प्राप्त होते हैं याने ब्रह्म रूप हो जाते हैं इससे चित्तशुद्धि के पहले निष्काम कर्म करना ही संन्यास से श्रेष्ठ होता है ६॥

दोहा॥

विना योग संन्यास नर उदय से प्रापत दोष जो मुनियोग द्वि युक्त
दे सीध ब्रह्म दोष सोय ६॥

1856

तद्विषयमिति चेन्न तद्विषयमिति चेन्न तद्विषयमिति चेन्न
 तद्विषयमिति चेन्न तद्विषयमिति चेन्न तद्विषयमिति चेन्न

योगयुक्तोविशुद्धात्माविजितात्मानितेंद्रियः सर्व
भूतात्मभूतात्माऋर्वन्नपिनलियते ७ ॥

शांकरभाष्य

यदापुनरयेसम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायतेन योगेति योगेनयुक्तोविशुद्धात्मावि
शुद्धवितोविजितात्माविजितदेहेजितेंद्रियश्चसर्वभूतात्मभूतात्मासर्वेषां
ह्लादीनांस्तवपर्यंतानोभूतानात्मात्मभूतआत्माप्रत्येकचेतनोयस्यसर्व
भूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः सततैववर्तमानो लोकसंग्रहायकर्मऋ
र्वन्नपि नलियते योगयुक्तो न कर्मभिर्वध्यतइत्यर्थः ७ ॥

आनेदगिरिटीका

मनुष्यादिजात्येपरिहृत्यश्रवणादिसाधनमसकृदनुतिष्ठतो लब्धसम्यगवोप
स्थापि यथापूर्वकर्मण्यप्यलभंते तानिचवन्त्यहेतुनिभविष्यंतीत्याशंका ।
श्लोकांतरमवतारयतियदापुनरिति सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायतेनयदापुनरयं
पुरुषोयोगयुक्ततादिविशेषणाःसम्यग्दर्शी सम्यग्यते तदाप्राप्तिभासिकी ।
प्रवृत्तिमनुसृत्यऋर्वन्नपिनलियते इतियोजनायोगेन नित्यनैमित्तिकक
र्मावृत्तानेनेतियावत् आदौनित्यायनुष्ठानवतोरजस्तमोमलाभ्यामकल
वितेसतेसिद्धतीत्याह विशुद्धेति बुद्धिशब्दोकार्यकारणासंवातस्यापि स्थायी
नतंभवतीत्याह विजितेति तस्य यथाक्तविशेषणावतोजायतेसम्यग्दर्शित
मित्याह सर्वभूतेति सम्यग्दर्शितस्तर्हि कर्मावृत्तानेऋर्वन्न तदनुष्ठानेवाङ्का
नोवंधविश्लेषसिद्धिरित्याशंकाह सततैवेति सम्यग्दर्शनं सम्यर्थः ७ ॥

स्वामिकृतटीका

कर्मयोगादिक्रमेणाब्रह्माधिगमसत्यपितउपरितनेनकर्मणाबंधःस्या
देवेत्याशंकाह योगयुक्तइति योगेनयुक्तः अतोविशुद्धः आत्माविज्ञेयस्य
अतएवविजितआत्माशरीरेयस्य अतएवविजितानोंद्रियाणि येन न
तस्यसर्वेषांभूतानांमात्मभूतआत्मायस्यसः लोकसंग्रहार्थं स्वाभावि
कंवाकर्मऋर्वन्नपिनलियतेनेववध्यतइत्यर्थः ७ ॥

पिशचभाष्यटीका

अतो योगयुक्तोविशुद्धात्माप्राप्तसतबुद्धिः विजितात्मा रागादेषाभ्याम
नारुण्यमाणाः जितेंद्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मासर्वेषुभूतेष्वेतैकतरदर्शी
कर्माणिऋर्वन्नपितत्फलैर्नलियतेनसंबध्यते ७ ॥

रामानुजभाष्य

गी
री
पे

35

योगयुक्त इति योगयुक्तस्तु शास्त्रीयपरमपुरुषाराधनरूपे विष्णुहर्म
णि वर्तमानमनस्त्वेन विष्णुहर्मन विजितात्मा स्वाभ्युक्ते कर्मणि व्याप्तमन
स्त्वेन सुखेन विजितमनास्तत्पव विजितेन्द्रियश्चाकर्तृरात्मनो याथात्म्यं न
संयानतिष्ठतया सर्वभूतात्मा सर्वेषां देवदिभूतानामात्मभूत आत्मा यस्य
सौ सर्वभूतात्मभूतात्मा आत्मयाथात्म्यमनुसंधानस्य हि देवादीनो स्वस्य
वैकाकारत्वादेवादिदेहानां प्रकृतिपरिणामविशेष इत्यतयात्माकारत्वा
भवात् प्रकृतिविष्णुसर्वत्र देवादिदेहेषु ज्ञानैकाकारतया समानाकार इति
निर्दोषे हि समं ब्रह्मेत्यनेन संबध्यते स एव भूतः कर्मजं वन्नपि न तात्मात्मा
भिमानं न लिप्यते अतो न विरेणात्मानमाप्नोतीत्यर्थः अतः सौकार्यं क्लेशा
च्च कर्मयोगपदवशेनान् ॥

अभिनवगुणकृतरीका उपक्रमे ७ स्पष्टार्थम्
परमार्थप्रणारीका

अथोक्तप्रमेये ट्ठी ऊर्ध्वन कर्मलोपाभावकममाह योग युक्त इति योगे
न कर्मयोगेन युज्यते निष्पद्यते योगयुक्तः तत्पव विष्णुहर्मावित्तं यस्य
अतपवतदशवती विष्णुहर्मात्मा देहो येन युतपवतत्संज्ञा निजितान्दीदि
पारिषेन सज्याभूतः सर्वभूतानामात्मभूत आत्मा यस्य सर्वेषु भूतेषु समं
दर्शनादृशः प्रमानकर्मजं वन्नपि न लिप्यते न वध्यते ॥

वनमालीरीका

ननु कर्मणा व्यंजितरितिकर्मवंधकत्वप्रवणात्कथं ततो मोक्षोत्त आह यो
गेति फलेन आश्रयतया मदाशयन रूपकर्मयोगेन युक्तो विष्णुहर्मा रजस्तमो
भ्यामकलषितमना अतपवजितवात्स्यं तरेन्द्रियतात्संन्यासयोगयुक्तोपि
तादृशस्य तत्तज्ज्ञानमवश्यं भवतीत्याह सर्वेति सर्वभूतानामात्मभूते मयि
रे सर्वतर्क्यामिणि आत्मा मनो यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा पवत आत्मोत्त
यो मम मृत इति श्रुतेः अंतर्क्यामिणा एवकारि पितृत्वस्य स्वतो कर्तृत्वस्य च तात
तात्कर्मफललेपाभावादेतः करणाश्रया संन्यासस्तत्तत्तज्ज्ञानमिति भावः
मुमुक्षादृशायां साधनत्वेन जीवन्मुक्तिदृशायां प्रारब्धकर्मवशौ किं माणा य
त्पितृकर्मणि न लिप्यते सस्य स्वतो कर्तृत्वानुसंधानादिति भावः ॥

ऊसमवेजयन्ती

यदि दृशः स्यात्सर्वभूतानां प्रियतर इत्याह योगयुक्त इति योगे फलानुसंधान
रहिते मदाशयनलक्षण कर्मयोगे युक्तो विरतप्रीति युक्तः कृतपतत्पतो वि

शुद्धात्माविशेषेणाशुद्धोविषयवासनारहितः आत्मासतोयस्यसः भगवदा
 राधतत्र येणकर्मणानिर्मलीकृतात्र करण इत्यर्थः तदेवजुतोविजितात्मा
 विशेषेणानितः स्ववशीकृतः आत्मासतोयेनसः अतएवजितेन्द्रियः जिता
 निस्वाधीनकृतान्द्रियाणिवाप्यानिद्रेश्चन्द्रियाण्येतत्तथासः सर्वेषां प्रा
 कृतवस्तुनां प्राप्तीक्ष्णान्तरा इत्यर्थः अतएव सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भू
 तानां प्राणिनामात्मभूतः प्रियतर आत्मादेहोयस्यतथासः यद्वासर्वेषां
 ब्रह्मादिस्थावरां तानां भूतानां जीवानामात्मभूतः स्वरूपस्यः आत्मास्वरू
 पोयस्यतथासः प्रकृतिकार्यरूपविविधेदेहेन्द्रियादिसंयुक्तेननाताविधा
 कारदृश्यमानतेपिस्वस्ववसर्वेषां जीवानां प्रकृतिसंसर्गविरहितत्वेन
 तत्तान्नश्यताज्ञातादिधर्माश्रयत्वाच्चपरतंत्रसत्ताकत्वाच्चाप्यपरिमाणक
 त्वाच्चस्वरूपसमानाकारवदित्यर्थः निर्दोषं हि समं ब्रह्मेतिवत्समाणात्तात्
 एवंभूतोसमुत्तः कर्मजुर्वेत्तपि प्राकृतेष्वनात्मसुदेहादिष्वहेकर्तेत्याकार
 केनाभिमानेन न लिप्यते किं तात्मानं प्राप्नोति तस्मात्कर्मयोगपवश्रेष्ठ इत्यर्थः

ननु कर्मणो बंधहेतुत्वाद्योगयुक्तोऽनिर्बन्ध मधुसूदनी टीका साधिगच्छतीत्यनुपपन्नमित्यत आह ॥ ३ ॥

भगवदर्थेणाफलाभिसंधिरादित्यादिशुभायुक्ते शास्त्रीयकर्मयोग इत्य
 व्यते तेन योगेन युक्तः पुरुषः प्रथमं विशुद्धात्माविद्धारजस्तमोभ्यामक
 लुषित आत्मा अतः करण रूपं सत्तेयस्य सतथा निर्मलान्तःकरणः स न वि
 जितात्मा स्ववशीकृतदेहः ततो जितेन्द्रियः स्ववशीकृतसर्वबाह्येन्द्रियः एते
 नमनूक्तसिद्धेरीकथितः वागंदोश सतोदंडः कायदंडस्तथैव च यस्यैते
 नियतादंडाः सन्निदंडीति कथ्यते वागिति वाह्येन्द्रियोपलक्षणं पतादृशस्य
 तेन ज्ञानमवश्यं भवतीत्याह सर्वभूतात्म भूतात्मेति सर्वभूत आत्मभूतश्च
 आत्मा स्वरूपेयस्य सतथा जज्ञात्मा के सर्वमात्ममात्रेयस्य इत्यर्थः स
 र्वेषां भूतानां आत्मभूत आत्मा यस्येति व्याख्यानेन सर्वभूतात्मेत्येतावतै
 वाच्यलाभादात्मभूतेत्यधिकं स्यात् सर्वात्मपदयोर्ज्ञाज्ञानपरत्वेन समेज
 सं पतादृशः परमार्थदर्शी ऊर्वेत्तपि कर्मोणिपरदृष्टानलिप्यतेतैः कर्म
 भिः सदृष्टान्तदभावादित्यर्थः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

सदानंदीटीका

कर्मणो बंधकत्वात्प्राक्तयं मोक्षहेतुता एतत्तु सार्याणो कर्मफलसं

गविवर्जिते । योगश्च्यते तेन युक्तः सत्यमंततः रजस्तमोमलासृ
 हंसते यस्य स शुद्धीः २ स्ववशीकृतदेहः सत्सत्त्वाधीनकृतेंद्रियः यत्नेन
 मनुनोक्तोऽत्रिदेरीहरिणोदितः ३ वाग्देजोयमनोदेहः कायदेहस्तथैव
 च यस्मै तेनियतां देहाः सत्रिदेरीतिकथ्यते ४ सर्वेन्द्रियपरस्तत्रवाकश
 होस्तिमनुसरतो ईदृशस्य भवेदेव तत्तज्ज्ञानमितीर्यते ५ यस्यात्मा सर्व
 भूतानामात्मभूतः स ईदृशः अविज्ञाहैतनिष्ठः संस्पृक्तभेदमतिः प्रमा
 नः ६ सर्वभूतग्राह्यभूतग्राह्यात्मा यस्येति विग्रहे जराजरात्मकं विश्वं य
 प्रपन्नात्ममयं मुनिः ७ उभयत्राप्यवेगार्थबोधमिद्विरितीरिता ईदृश
 स्तत्तज्ज्वलनपिलोकदृशाक्रियाः ८ ताभिर्न लिप्यते यस्मात्सदृशात्तद
 भावतः ९ ॥

नीलकण्ठीटीका

योगेति योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्ता योगशुक्तः अतएव विशुद्धः
 हात्मा हतिसारूप्यदोषेणाहीनः आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य निर्विकल्पा
 वस्यायां केवलप्रवृत्तचेतनोस्ति नात्यदेत्युक्ते तदा दृष्टः स्वरेपवस्थाने हतिसा
 रूप्यमितरेति तदा हृत्यभावे इतरत्र हतिका लेशेति सौत्रपदद्वयार्थः अत्र
 हेतुः यतोयं विज्ञितात्मा विनितचित्तो नितेंद्रियस्य एवं शुद्धस्त्वपराधोक्तः
 सत्सत्तत्पदार्थाभेदमाह सर्वभूतात्मेति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तैव य
 र्यतानां वियदादीनां च चेतना चेतनानामात्मभूतः उपादानत्वेन स्वशुभू
 तः कनकमिव कुंडलादीनां स्वशुभूतं कारणानन्यत्वात्कार्यस्य सर्वभूता
 त्मभूतग्राह्यात्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा यत्तु सर्वेषां
 भूतानां ग्राह्यात्मभूतग्राह्यात्मा यस्येति भाष्यं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभा
 दात्मभूतइत्यधिकमिति ह्येति स्वयं च सर्वभूतग्राह्यात्मभूतग्राह्यात्मा यस्येति
 विग्रहो दर्शितः तत्र संकोचे कारणाभावात्सर्वपदेनैव चित्तज्ज्ञेयो ग्रहे
 परस्यापि ग्राह्यात्मभूतस्य अधिकमेव सर्वभूतमेतना चेतनप्रयं च भूतग्राह्या
 यस्येति तत्रापीष्टार्थलाभात् सर्वं च ग्राह्यात्मनश्च तद्गतग्राह्यात्मा यस्येति वि
 ग्रहसर्वात्मभूतात्मेत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपरस्य वैयर्थ्यं च भाष्य
 मते ब्रह्मादीनां प्रत्याभूतग्राह्यात्मा यस्येति श्रुत्यैव जीवेशाभेदोच्यते परस्य
 तु उपादानत्वं लिङ्गेन जडसाधारण्येन जीवस्य ब्रह्माभेदो वगम्यत इति वि

दृष्टिर्वित्तयः तन्तयः यतो ये सर्वेषां प्रसंगात्माश्रितो ह्यमिव सोऽपि कुर्वन्न
 चित्तलिप्यते असंगात्मज्ञानात्कर्तृदेवाधितत्वाच्च व्युत्पानेन तत्प्रतीतावपि ३
 त्वातदंष्ट्रोरगवदवाथकताद्येत्यर्थः ॥

आनेदीरीका

भूतः परमाभ्यन्तरमेव संयमयोगो प्रपंचयति योगयुक्तः विप्रुद्धात्मा
 विप्रुद्धो विमल आत्मा बुद्धिर्द्वयस्य विजितसंयमेन वशीकृत आत्मा
 येन एवं जितेन्द्रियः एवं सर्वेषु भूतेषु च तद्देशविधेषु आत्मभूतः सं
 क्रांत्युत्क्रांतिसामर्थ्याद्वक्ष्यमाणायामहाविदेहाख्याया हृत्प्राप्त
 तत्कायावेशनकर्मभोगार्थं संपन्न आत्मा यस्य स कुर्वन्नपि न लि
 प्यते १ ॥

समकंठीरीका

+ यत्तै योगयुक्तः कुर्वन्नपि कर्माणि न लिप्यते ततो न विरोधात् तन्नापि गच्छतीति सं
 बंधः तदेतद्व्याख्यायते योगे ज्ञानकर्मसमस्य चानुष्ठानसमाधौ युक्तस्तत्प
 रतयानित्यसमाहितो योगी संसारिषु रुषा विशेषेण समाचरन्नपि स्वकर्मवे
 धहेतुना तत्फलेन सत्वाद्यात्मनानलिप्यते न मलिनात्मतां नीयते यतो सोऽवि
 प्रुद्धात्मा हं प्रत्यये कलत्रगोयोतिसर्गतिर्न लब्धिमात्रस्वरूप आत्मा तस्मै ताव
 त्प्रमुद्ध्यदन्ताय विद्यावशाद्देहे कस्वरूपेणाद्यादिविविधपरिच्छेदभाजिप्रति
 तियते देहमात्रे स्वात्मप्रतिपत्तिः तदभावमात्रमेवास्म्यविमुद्ध्यः इत्येविप्रुद्धा
 त्मा यस्य स तथाविधः सत्यस्वभावप्रतितिष्ठिताहं भावतया प्राप्तस्वभाविकप्र
 साद इत्यर्थः ततश्च विजितात्मा जितेन्द्रियश्च अत्रात्मैन्द्रियशब्दाभ्यां ज्ञानक्रियाशब्दा
 भ्यां ज्ञानक्रियाप्रपंचो विवक्षितः स उभयात्मापि विजितः स्वशक्तित्वेन खेच्छा
 विधेयप्रवृत्तिनिवृत्तितादृशीकृतो येन स परद्वयेन तथोक्तः एवं हि योगयुक्तः
 कर्मयोगी आत्मा सक्रिया सर्वतमानोऽपि मुच्यते येन सकृत्प्रकाशात्मक
 स्वभावपरमार्थैकरूपाममावृतिरिक्ताशक्तिः स एव खेच्छा निर्मितज्ञेयकार्यस
 भावविषयप्रकाशनाय प्रसरंती ज्ञानक्रियाभेदेन द्विप्रकारतया वभासते तस्या
 ज्ञानरूपो यो भेदः सोऽंतःकरणावर्गोयः क्रियारूपः स वहिष्करणावर्ग इति सूच्यते
 यथा प्रभाकराशक्तिः किरणावकाशना वभासते तथैवेयं स शक्तिरेवांतःकर
 णावहिकरणाभावेन विजृम्भते न च प्रकाशमानत्वेन स स्वदेहाभ्यन्तरवात्पश्य
 यैविषयैरावाकल्यधीकृतं पार्यते न हि दिनकरकिरणाः प्रकाशे नीलपीतादि
 भिर्भावभेदैः स्वाभासेनोपरंजयितं शक्नोते स्वतत्रापवतान् प्रकाशयन्ति

कस्माद्योगयुक्त
 ब्रह्मसंप्रापमि

गी.
री. पे.

37

तथैवेतेऽन्तःकरणादिरूपाः शक्तिभेदा ममत्वे वै विजितात्मानि तेन्द्रियश्च
नत्वेवमपि विशुद्धात्मादिव्याख्यातविशेषादिविशिष्टत्वेनोपपद्यते कर्मयोग
गिनोयतोविषयेप्रवृत्तिस्तेभ्यश्च निवृत्तिरुपादे यत्वेहेयत्वेव विना न संभवति तत्
संभवेचरागद्वेषकलंकेर्दुर्निवारः तस्मिन्सति कुतो विशुद्धतादीत्यत्रपरिहाराय
हेतुगर्भविशेषात्माह ॥ सर्वभूतात्मभूतास्तेतिसर्वाणिभूतात्मशेषाः स्या
वरजंगमाभावमायनाः पदार्थास्तेषामात्मभूतः स्वरूपतममात्रादिव्ययत्मा
स्वभावोयस्यसतथाविधः किमत्रात्पर्यम् कर्मयोगीकिलयेषुविषयेष्वन
वद्विष्करणावृत्तिद्वारेणाप्रवृत्तिनिवृत्तीभजते तेषुतस्ययथोक्तज्ञाननिष्पातप्र
ज्ञात्वादेवविधासुस्थिराप्रतिपत्तिः यथायस्मिन्वेतनावेतनरूपाः पदार्थावि
षयमापन्नास्ते संवेद्यमानताव्यतिरेकेण नतत्रतस्वरूपप्रतिलंबंते ततस्व
विदेवतेनतेनारूपेणावभासते तत्त्वतो नैतदस्वत्तरं किं विदिति परमेश्वरप्र
सादापनीतमायातिमिरत्वादेकस्मिन्परमार्थसत्यात्मतेचेनिवृत्तद्वित्वावभा
सविभ्रमयासम्परदृशा सर्वमंतःकरणावद्विष्करणाविषयात्मकं पदार्थज्ञानं
परमात्मस्वरूपादत्यंतमभिन्नतयानिभालयत्योगयुक्तः सहजासुषुप्तवि
हितासुक्रियासप्रवर्तमानोतत्तुष्टात्मादिविशेषादिव्यभिचारंभजते

~~तस्मिन्सति कुतो विशुद्धतादीत्यत्रपरिहाराय हेतुगर्भविशेषात्माह ॥ सर्वभूतात्मभूतास्तेतिसर्वाणिभूतात्मशेषाः स्या~~
~~वरजंगमाभावमायनाः पदार्थास्तेषामात्मभूतः स्वरूपतममात्रादिव्ययत्मा~~
~~स्वभावोयस्यसतथाविधः किमत्रात्पर्यम् कर्मयोगीकिलयेषुविषयेष्वन~~
~~वद्विष्करणावृत्तिद्वारेणाप्रवृत्तिनिवृत्तीभजते तेषुतस्ययथोक्तज्ञाननिष्पातप्र~~
~~ज्ञात्वादेवविधासुस्थिराप्रतिपत्तिः यथायस्मिन्वेतनावेतनरूपाः पदार्थावि~~
~~षयमापन्नास्ते संवेद्यमानताव्यतिरेकेण नतत्रतस्वरूपप्रतिलंबंते ततस्व~~
~~विदेवतेनतेनारूपेणावभासते तत्त्वतो नैतदस्वत्तरं किं विदिति परमेश्वरप्र~~
~~सादापनीतमायातिमिरत्वादेकस्मिन्परमार्थसत्यात्मतेचेनिवृत्तद्वित्वावभा~~
~~सविभ्रमयासम्परदृशा सर्वमंतःकरणावद्विष्करणाविषयात्मकं पदार्थज्ञानं~~
~~परमात्मस्वरूपादत्यंतमभिन्नतयानिभालयत्योगयुक्तः सहजासुषुप्तवि~~
~~हितासुक्रियासप्रवर्तमानोतत्तुष्टात्मादिविशेषादिव्यभिचारंभजते~~

कस्माद्योगयुक्तस्यैवबसतश्चाप लासिकीचतुशरीका मित्यत आह ॥

योगिकर्मवृत्तानेयुक्तोत्पत्त्यात्मसमाहितः अतएवविशुद्धात्मादेराद्य
हमितिप्रत्ययशून्यआत्मास्वभावोयस्यसस्वरूपप्रतिष्ठितियावत् अतएव
विजितात्मा विजितोवशीकृतआत्मास्वस्वभावोयेनसः अतएवविजिते
न्द्रियोवशीकृताक्षवर्गः ततः सर्वभूतात्मभूतात्माभ्यासक्रमेण सर्वेषांभू
तानां स्यावरजंगमानामात्मभूतः स्वरूपतममात्रः आत्मास्वस्वभावोयस्य
सएवंविधोयोगीकर्मकृत्तत्रपिनल्लिप्यते प्राणप्राणादिकलंकितवासनया
नमस्तिनीक्रियते ब्रह्मभावापन्नतात् ~~द्विजिज्ञाननिवृत्तिरुपादे~~
~~तस्मिन्सति कुतो विशुद्धतादीत्यत्रपरिहाराय हेतुगर्भविशेषात्माह ॥ सर्वभूतात्मभूतास्तेतिसर्वाणिभूतात्मशेषाः स्या~~
~~वरजंगमाभावमायनाः पदार्थास्तेषामात्मभूतः स्वरूपतममात्रादिव्ययत्मा~~
~~स्वभावोयस्यसतथाविधः किमत्रात्पर्यम् कर्मयोगीकिलयेषुविषयेष्वन~~
~~वद्विष्करणावृत्तिद्वारेणाप्रवृत्तिनिवृत्तीभजते तेषुतस्ययथोक्तज्ञाननिष्पातप्र~~
~~ज्ञात्वादेवविधासुस्थिराप्रतिपत्तिः यथायस्मिन्वेतनावेतनरूपाः पदार्थावि~~
~~षयमापन्नास्ते संवेद्यमानताव्यतिरेकेण नतत्रतस्वरूपप्रतिलंबंते ततस्व~~
~~विदेवतेनतेनारूपेणावभासते तत्त्वतो नैतदस्वत्तरं किं विदिति परमेश्वरप्र~~
~~सादापनीतमायातिमिरत्वादेकस्मिन्परमार्थसत्यात्मतेचेनिवृत्तद्वित्वावभा~~
~~सविभ्रमयासम्परदृशा सर्वमंतःकरणावद्विष्करणाविषयात्मकं पदार्थज्ञानं~~
~~परमात्मस्वरूपादत्यंतमभिन्नतयानिभालयत्योगयुक्तः सहजासुषुप्तवि~~
~~हितासुक्रियासप्रवर्तमानोतत्तुष्टात्मादिविशेषादिव्यभिचारंभजते~~

पंचोलीटीका

कर्मयोगादिक्रमेण ब्रह्माधिगमे सत्यपितरपरितनेन कर्मणा वेधः
स्यादित्याशेकाद योगयुक्त इति योगयुक्तः कर्मयोग युक्तः विशु
द्धात्मा विशुद्धबुद्धिर्विजितात्मा विजितदेहः जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभू
तात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनामात्मभूतः आत्मा यस्य सः लोकसंग्रहार्थं
कर्म ऊर्वन्नपिन लिप्यते ७ ॥

ररावीरसमिद्धो धिनी ॥

उक्तमेवार्थं दृढयति योगयुक्त इति योगयुक्तः कर्मसुप्रवृत्तिमान्
विशुद्धात्मानि स्य यद्गुणयोग्यतया निर्मलबुद्धिः यतो विजितात्मा
विजित आत्मा मनो येन स्वायत्तीकृतेन्द्रियांतः करण इत्यर्थः सर्वे
षां भूतानां प्राणिनामात्मभूतः परमेश्वरस्तत्रात्मा बुद्धिर्यस्य स स
र्वभूतात्मभूतात्मा परमेश्वरमेव प्रारणी ऊर्वाणा इत्यर्थः यद्वा स
र्वस्य जगतो भूते युक्ते द्वादाहते भूते प्राणातीते समे विधित्यनुशा
सना युक्ते उष्टदमनेनातिहिते आत्मनियत्वे भूतः संपन्न आत्मा
बुद्धिर्यस्य जगच्छ्रेयोविधानार्थं उष्टदमनरूपेण धृत बुद्धिर्वि
त्यर्थः यद्वा सर्वत्र ब्राह्मणस्य पाकादौ भूतः सम आत्मा बुद्धिस्तेना
त्मना करणभूतेन भूतो युक्तः प्रयास्यत आत्मा यत्नो यस्य ब्राह्म
णादिकं विहाया ततायित्वमंगीकृत्य कृतशस्त्रप्रयोग इत्यर्थः
वक्ष्यति च विद्याविनयसंपन्न इत्यादि यद्वा सर्वेषां भूतानां आत्म
भूतो धृतिभूतो धैर्यवान् बलवान् भूत आत्मा उष्टनिप्रद रूपो यत्नो य
स्य स्वयत्नेन उष्टराजोत्तरकृतान्यायदंशपुपदवापसारणा संतो
षित सर्वलोक इत्यर्थः स गुरुवधादिकं ऊर्वन्नपिन लिप्यते पा
थे रिति शेषः ७ ॥

मथभाष्य

38

योगयुक्त इति सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः यच्चाप्नोतीत्यादेः
स आत्मभूतः स्वसमीपं प्रत्यादनादि कर्ता यस्य स सर्वाभूता
त्मभूतात्मा संन्यासं स्पष्टयति पुनः श्लोकद्वयेन संन्यासयोग
युगपदेव कर्मण्यनलिप्यत इत्याह ७॥

भाषा अनुवाद

जो ऐसा कहो कि कर्म के अनुष्ठान से चित्त बुद्धि प्रभृति परम्परा
 प्राणाली क्रम से ब्रह्मज्ञान होने के अनन्तर इस ज्ञात्री का पूर्वकृत
 कर्मप्रतिबन्धक क्यों न होय इस आशंका पर कहते हैं कि जो पुरुष
 योगयुक्त अर्थात् निष्काम कर्मयोग रूप भक्ति अनुष्ठान करता है
 और जिसने चित्त तथा इन्द्रियगण अपने वशीभूत कर लावा है और
 जो अपने आत्मा को शरीरधारी दूसरे प्राणियों के आत्मा से
 भिन्न बुद्धि न करके सर्वभूत में दिका जो चेतन रूप आत्मा तिसको
 अद्वैत कहे एक रूप विचार कर देखते हैं इसीसे बेलोग बुद्धि चित्त
 भिन्ना के अर्थ अथवा सभाव आधीन शौच भिक्षा आदि जो स
 व कर्मों को करते हों भी उन कर्मों में लिप्त नहीं होते न कर्म
 उनको लगते हैं ७ ॥

टीका

योगसहित सुख बुद्धि मन जीत जिती दि जोय ईश्वर में दृढ़ बुद्धि
 जो कर्म लिये न दि सोय ७ ॥

नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्वेत तत्त्ववित् पश्यन्
एवम्प्राज्ञिञ्चञ्चस्मत्ताच्छन्पन्ससन् ८ ॥

प्राज्ञकभाष्यं

न चासौ परमार्थतः करोतीत्येतन्नैव किंचित् करोमीति युक्तः समाहितः
सुप्तमन्वेत चिन्तयेत तत्त्वविदात्मतोयायात्म्यं तत्त्वेवेतीति तत्त्ववित् परमा
र्थदर्शीत्यर्थः कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन् मन्वेतेत्यच्चेते पश्यन्निति मन्वेते
ति पूर्वोक्तसंबन्धः ८ ॥ आनन्दगिरिकृतटीका

कर्माण्यंगीकृत्य तैरस्य विडो वन्तो नास्तीत्युक्तमिदानीं वस्तुतस्तस्य कर्मा
ण्येव न संतीत्याह न चेति लोकट्टस्य विडोऽपि कर्माणि संतीत्याशंका स्वर
त्वात्तदभावमभिप्रेत्याह नैवेति साहसं समन्तरं श्लोकमाकांक्षा पूर्वकमुत्पाप
यतिकरेत्यादिना वत्तरादिज्ञानेन्द्रियैर्वागादिकर्मेन्द्रियैः प्राणादिवायुभेदैरं
तः करणवत्तद्वयेन वतन्नेष्टानिर्वर्तनावस्थायान्तर्दश्येत्सर्वप्रवृत्तिरिति
याणामेवेत्यनुसंधानो नैव किंचित् करोमीति विज्ञात्प्रतिपद्यते इत्यर्थः ८

स्वामिकृतटीका

कर्मजुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतद्विरुद्धमित्याशंका कर्तृत्वाभिमानाभावात् न वि
रुद्धमित्याह नैवेति द्वाभ्यां कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण तत्त्वविद्वत्तादर्शनप्रवृत्त्या
दीतिजुर्वन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् उज्यानिश्चितत्वात्
किंचिदपि ग्रहं न करोमीति मन्वेत तत्र दर्शनप्रवृत्त्यर्थं ज्ञाया शतातिच
त्तरादिज्ञानेन्द्रिययापारागतिः पादयोः स्वापो बुद्धेः श्वासः प्राणस्य ८ ॥

पिशुनभाष्यं

यत पवमतः नैवेति आत्मनो कर्तृत्वा नैव किंचिदहं करोमीति मन्वेत तद
र्शनादिष्टकर्तृत्वस्याविज्ञानः प्रतिभासे सत्यपि पश्यन् रूपमालोचयन्
शृण्वन् शब्दं शृण्वन् जिह्वन् गंधानुपादयन् श्रुत्वा नास्मिन् जातः गच्छ
त्यद्विहरन् स्वप्नशयानः श्वसन् श्वासं विसृजन् नपि ८ ॥

रामानुजभाष्यं

प्रतस्तदपेक्षितं शृणु पवमात्मतत्त्ववित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि
कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्च विषयेषु वर्तन्त इति धारयन् समसंधानो हं किंचित् न
करोमीति मन्वेत ज्ञानेकं स्वभावस्य भावस्य समकर्ममूलं दिय प्राणसंबन्ध
कृतमीदृशं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमिति मन्वेत इत्यर्थः ८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका
परमार्थप्रपाटीका

अथ ऊर्वेन पि न लिप्यत इत्यनेन कर्तृत्वाभिमानशून्यतमं कर्म मित्याह नैव
किंचिदिति द्वाभ्यां कर्मयोगेन प्रकृतः शुद्धचित्तः क्रमेणातत्तद्विभूताज्ञानक
र्मद्विप्राप्य व्यापारस्य मूहं किंचित् करामीति मन्यते ८॥

वनमालीटीका

संन्यासमेव स्पष्टयति नैवेति द्वाभ्यां प्रकृतौ नियमितवाच्योत्तरिन्द्रियः तत्र वि
त् अहंज्ञानात्तदसंख्यः स्वतोतिर्विकारो नैव किंचित् करामीति मन्यते चक्षुरा
दिज्ञानेन्द्रियैर्वागारिकर्मैन्द्रियैः प्राणादिवा प्रभिरतः करणाचतुष्टयेनैवेति चेत्
यामिप्रेरितैस्तत्तद्वेषासृजियमाणसहस्रिप्रेरितेन्द्रियादीन् वेदयार्थेषु स्व
स्वविषयेषु वर्तते प्रवर्तते न त्वहमिति धारयन् तत्र दर्शनप्रवृत्त्या स्पर्शनञ्चा
गारसनातिवृत्तः श्रोत्रज्ञगन्धगारसतानां पंचज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः य
प्रयत्नशून्यत्वं स्पष्टयन् निवृत्तप्रवृत्तिकाः गतिः पादयोः प्रलायोवाचः वि
सर्गः पादपस्ययोः प्रहरादस्तयोरिति पंचकर्मैन्द्रियव्यापाराः गच्छन् प्रल
यन् विहृजन् दृष्ट्वा त्रितुक्ताः स्वसन्निति प्राणादिपंचकव्यापारोपलक्षणां उ
न्मिषन्निमिषन्निति नागहृमादिपंचकस्य स्वपवित्पतः करणाचतुष्टयस्य
अनायासविषयाजीवस्य प्रमोहनाद्यदृष्टमवधत्ततो देहेन्द्रियादिष्विष्ये
रितेषु जायमाने कर्मादिकं प्राशक्तसंबन्धेन वास्तवं जीवे संबध्यते ततोऽप्य
संसारः निःकामकर्मयोगादिना राधिते सरप्रसादादविद्यातिवृत्तिस्ततो
देहेन्द्रियतत्तत्कर्मादिष्टं ममेत्यभिमाननिवृत्त्याभिमानवदितस्य स्वस्वा
मित्वादिसंबन्धस्य जीवांतः करणायोरभावेन कर्मादृष्टसत्त्वः स्वादिकं प्रा
व्यकर्मादिवशादेहादौ लेजे ज्ञानमुपि जीवेन संबध्यते यतादृगवस्थान् जीव
नमुक्तस्य भवति मुमुक्षुतागोक्तसंबन्धेन उः स्वादिमतापितत्संख्येयमराचितं
यतास्वोचितं कार्यं मुक्तामांजलनृकीदृममाण इति प्रकृत्युक्ता क्रियात
स्वाम्यधिको वेसरस्य वतिरेजतः परमं साम्यमुपैतीति प्रकृत्या निर्मुक्ततति
लेयतस्मान्नेदतादिना मुक्तस्य प्रस्यामुक्तेरिति भावः ८ ॥

ऊसमवेजयन्ती

ननु कर्मसंज्ञवत्पि देहादिषु न लिप्यते इति पदुक्तं तत्केन प्रकारेणोत्पाशं
कयं शुद्धस्यात्तदेहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणात्तदर्थं यत्नस्य तस्य

पुक्तकर्तृत्वं वारयति दाभ्याम् नैव किं विदेत त्ववित् अहं किं विन्ने वक्तरोमीति
 मत्ते ते तन्मयस्तत्त्वायात्म्यस्वरूपे वेतीति तथासः पुक्तः फलानुमेधातरहितेभ
 गवदाभाधनरूपे कर्मणि पुक्तः कर्मकर्तापि अहमर्थरूपो हेतुत्वात् प्राकृताहेकार
 रूपः प्राकृतोदियादिप्रपुक्तै किं विदपि सत्यमपि कर्मन कर्मोमि प्राकृताचेतनत्वं
 गविलतागात्रयस्य वित्स्वरूपस्य मत्ते हेतुत्वं प्रपुक्तं कर्तृत्वं नास्ति स्वरूपप्रपुक्तं
 तस्मै वेत्यर्थः किं ज्वत्स्वरूपेदियाणीत्युपलक्षणं प्राणादीनामिदियाणि वा
 त्याभ्यंतरकरणातिप्राणादयो दशबायवस्य परमेस्वरप्रेरणप्रपुक्तत्वेन तत्रैव
 गात्र्या इदियार्थेषु शब्दादिषु स्वस्वविषयेषु स्वस्वानुकूलेषु वर्तते प्रवर्तते रस्य
 कृप्रकारेणाधारयन्निश्चित्य तन्मत्तं ईयादीनां पार्थक्येन स्वस्वविषयप्रवर्तक
 ते दर्शयति पुनः किं ज्वत् शृणुतश्च वगो नस्तुतिरिति र्दिश्येवार्थदिकं वा शृणुत
 नश्च वगो ज्वत्तपि शृणुत तवाशीतोस्मृज्ज्वादि स्यादिकं वस्तु शृणुत स्यो ज
 र्वत्तपि पश्यत च तवाती लपीतादिश्ये पश्यत वलोकयन्नपि अस्मन्नस्मनयाम
 पुगम्ना दिपुक्तमत्र पानादिकमश्वत्तभोजनं ज्वत्तपि निवृत्त नासिकपा
 र्गंधादिपुक्तं प्रपुक्तं इत्यं निवृत्तपि इत्येवं ज्ञानेदिये स्मृतायां ज्वत्तपि प्रस
 यन्वाचाश्रममश्रमभावचनेषु वन्नपि ग्लान् रूक्षाभ्यां फलपुष्पादीनां पृष्ट
 गां ज्वत्तपि गच्छन्पादेन गमने ज्वत्तपि स्वपन् श्रुतकरणाच्च तद्वयेन स्वपन्
 पंचापां ज्वत्तपि सप्तप्राणादिपंचकेन सप्तपंचापां ज्वत्तपि उत्ति
 षत्तनिमित्तं नागादिपंचकेन सप्तपंचादिमेव तादृशेप्यापां ज्वत्तपि अर्थ
 क्तमवशात्पाठकर्म विहाय येशोको व्याघातः एवं कर्ममूलं दियप्राणादिप्र
 पुक्तकर्तृत्वं तद्वदितस्य समनास्तीत्येवं तत्त्ववित्मत्तेत्यर्थः ॥

विसृजन् पाद्यपसा
 मन्मृज्ज्वादिकं त्यजन्

तदेव विहृणोति दाभ्याम् ॥

मपुस्तदनी टीका

+ चक्षुरादिज्ञानेदिये वागादिकमैदियैः प्राणादिवायुभेदे रंतः करणाच्च तद्वये
 न च तत्र वेष्टासक्रियमाणा सरेदियाणि इदियादीमेव इदिया र्थेषु स्वस्ववि
 षयेषु वर्तते प्रवर्तते न तद्वदिति भारयन्नवधारयन् नैव किं वित्करोमीति म
 ते तन्मत्ते तत्त्ववित्परमार्थदर्शी पुक्तः समाहितचित्तः अश्वत्तैः पुक्तः कर्म
 योगेन पश्चादंतः करणमुद्दिष्टो रणतत्त्वविज्ञानेनैव किं वित्करोमीति मत्ते
 तत्त्ववित्संबंधः तत्र प्रवगादर्शनस्पर्शनवागाशक्तानि च चक्षुः श्रोत्रकजा
 गारसंज्ञां पंचज्ञानेदियाणां व्यापारः पश्यतश्च शृणुतश्च शृणुत निवृत्तमस्मिन्
 क्ताः गतिः पारयोः प्रलापो वाचः विसर्गः पाद्यपसायोः प्रहणं हस्तयो रिति

गी.
टी.
घं.

पंचकर्मद्विधाणां व्यापाराः ८ ॥

सदानंदी टीका

हाभ्यां तदेतदेवेशो विहागोतिस्फुरेहृदिः धीशुद्ध्या प्रकृत्यवादी भूता तत्त्ववि-
देवसः क्रियमाणसचेष्टासनकरोमीति मन्यते ८ ॥

नीलकंठी टीका

~~(देहात्मासीति यत्ने विदुः प्रसंगतत्त्वं न च न लिख्यते इत्यादि वक्तव्यः
विप्रकृत्यैव तत्त्वनिर्णयः कर्तव्यः इति भाष्येन प्रयत्नेन कारयित्वा न च हेतुः
न लिख्यते इत्येतदुपपादयति नैवेति हाभ्यां तत्त्ववित्प्र-
हेनैव किं चित्करोमीति मन्येत मन्यते तत्र हेतुः इन्द्रियाणां उपलक्षणमिदं प्रा-
णादेरपि इन्द्रियारयः इन्द्रियार्थेषु स्वेष्टविषयेषु वर्तते इति धारयन् निश्चिन्न-
तत्त्वहेतुविषयेषु वर्तते इति मन्यते धारयन्निति हेतौ शास्त्रप्रत्ययः अत्र दर्शनादयः प-
ञ्चकर्मद्विधाणां व्यापाराः गमनविमर्गप्रलयनप्रहाणानि कर्मद्विधाणां तानि च
आनेदस्य उपलक्षणा निश्चिन्नमिति प्राणस्य स्वपन्निति बुद्धेः उन्मेषाणि मेघाणां
कूर्माख्यप्राणस्येति विभागः कर्मसु विवक्षितः एतानि ऊर्ध्वत्रयमभिमानाभावा
न लिख्यते इत्यर्थः ८ ॥~~

आनंदी टीका

कथमित्याह युक्तौ ज्ञानकर्मसमुच्चयावृष्टान् पूर्वसंयमाभ्यासीतत्त्ववि-
त्तु विषयेन्द्रिययोर्ग्राहकतो विदुः पश्यन्नालोचयन्नित्यर्थावगमा-
दुद्धिं प्रवृत्तिं श्रोत्रं स्पृशन्निति त्वमे जिह्वन्निति घ्राणं सुप्तन्निति रस-
ना गच्छन्निति श्रोत्रं सुप्तन्निति प्राणं स्वपन्निति निरिन्द्रियप्रदेशे म-
नसो वस्थाने निद्रेतिलक्षणावृष्टगमान्मनः ८ ॥

रामकंठी टीका ॥

तमेतत्कर्मयोगिनः समाधिमासनप्राणजयप्रत्याहाराद्यभ्यासपरि-
कर्मनिरपेक्षं यथोपस्थितविषये पश्यन्नालोचयन्नित्यर्थावगमा-
दुद्धिं प्रवृत्तिं श्रोत्रं स्पृशन्निति त्वमे जिह्वन्निति घ्राणं सुप्तन्निति रस-
ना गच्छन्निति श्रोत्रं सुप्तन्निति प्राणं स्वपन्निति निरिन्द्रियप्रदेशे म-
नसो वस्थाने निद्रेतिलक्षणावृष्टगमान्मनः ८ ॥

लासिकी टीका

कर्मऊर्ध्वत्रापि न लिख्यते इत्येतद्विरुद्धमित्याशंका कर्तृत्वाभिमाना-
भावाच्च विरुद्धमित्याह ॥ उत्तरश्लोके गम्यार्थम् ॥ ८ ॥

पंचोली टीका

ऊर्वत्रपिनलिप्यते इति विरुद्धमाशङ्क्य कर्तृत्वाभिमानाभा-
वात्त्रविरुद्धमित्याह नैवेति युक्तः समाहितस्तत्त्ववित् आत्म-
नोयाथात्म्यवित् अहं किंचिन्नैव करोमीति मन्येत चिंतयेत्क-
दाकथं तावत्तत्त्वमवधारयन् मन्येतेत्युच्यते पश्यन्निति सा-
र्थेन तत्त्ववित्परमार्थदर्शी दर्शनश्रवणादिक्रिया ऊर्वन्नृंदि-
याणि इन्द्रियार्थेषु वर्तते नाहं किंचित्करोमीति श्रवधारय-
न् चिंतयन् सन् मन्यते ५ ॥

शरावीरसमिद्धो धिनी ॥

न कर्मणामनारंभादित्यत्र सूत्रितं नैकर्म्यसिद्धिं विवृणोति नैवे-
ति नापवेति पदच्छेदः एवमहो भिन्नकर्मः करोमीत्यनेन संब-
ध्यते तथाचायमर्थः नापुरुषः पौरुषलक्षणविशिष्टः क्षत्रिय-
वीरः युक्तः प्राप्तकर्मयोगः तत्त्ववित् कर्मसंन्यासयाथात्म्यज्ञान-
वान् एवं मन्येत निश्चिनुयात् अहं किंचित्कर्म करोम्येव न पुनः स-
र्वथा कर्मयोगः संभवतीति कोऽर्थः सर्वथा कर्मत्यागलक्षणं नैक-
र्म्यं न सिध्यतीति कुतो न सिध्यतीत्याह यतः इन्द्रियाणिविषयेषु प्र-
वर्तते प्रवृत्तिमंतो भवन्तीति धारयन् देहत्वेन जानन्न कथं वर्तते
इत्यतो विशिनष्टि पश्यन्नित्यादि यतो दर्शनादिव्यापारात् ऊर्वन्न-
तददर्शनश्रवणस्पर्शनावज्ञानाशानानिवृत्त्यादिबुद्धीन्द्रिय-
व्यापाराः गतिः पादयोः स्वापो बुद्धेः श्वासः प्राणस्य प्रलयनं वाचः
विसर्गो पलमूत्रोत्सर्जनमुपस्थयोः श्मशानं दस्तयोः उन्मिषणानि
मिषणो कूर्माख्यप्राणस्येति विवेकः इत्येवं इन्द्रियाणां रूपादिषु दर्श-
नादिव्यापारवत्तात्सर्वथा कर्मणामत्यागसिद्धे किं प्रयोजनो विदि-
तस्याणां तेषां त्याग इति निरयादिनिवर्तनं प्रयोजनो निषिद्धकर्म-
त्याग एव स्वीकार्यो न पुनरैहिकामुनि को भयफलककर्मणा त्यागो

पीतिभावः यद्वा न केवलमारंभाद्यवदितपूर्वक्षणावबोक्तलक्ष
 णो निश्चयो विधेयो पितृपुत्रमारब्धापि मध्ये सर्वदा सविधेयः
 त्याद नैवेति युक्तः कर्मसु प्रवृत्तः क्षत्रियप्रवीरः तत्त्ववित् पुत्रमा
 र्गस्वरूपज्ञानवान् एवं मन्येत निश्चिनुयात् कथमित्याह अदेकिं
 नैव करीमि करिष्यामि अपि तु सर्वदः सायमपि सायमिष्यामीति
 वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेपित् कीदृशः सन्नेवं निश्चिन्वी
 तेत्याह यथपन्नित्यादि यथपन्नं वक्ष्ये चालक्ष्यमवलोकयन् तथा
 सुखं यत्प्रेरिता मर्मस्त्रिदस्तेनो वधनिमित्तभूता वाचः शुति
 गोचरी ऊर्वन् तथा स्पृशन् तत्प्रयुक्तं प्रादिकं हृदयादौ संलग्नम
 नुभवन् तथा जिघ्रन् रक्तमांसवसादिगंधं शिंशुमानः तथा श्वन्
 कोथेन रदैरदृष्ट दान्प्रान् यद्वा वीरपानादिकं ऊर्वन् अस्माति
 रत्र पानविशेषपरः तथा गच्छन् रथादिना यस्या वाशुसंमुखं प्र
 तिष्ठमानः तथा स्वयन् पाने पारक्षा स्वस्य पाः स्वपास्वरक्षणां
 तत्करोतीति स्वयं स्वरक्षकः सारथिः स इवाचरतीति स्वयन् स्व
 यातिरक्षतीति अतो नुपेति डे स्वयः सारथिः स इवाचरन् स्वयन्
 सारथिमरणे सति तत्कर्मपि स्वयमेव ऊर्वन् नित्यर्थः यद्वा एकतः
 प्राह निदत्यक्षणां विप्रमार्थं स्वायमपि ऊर्वन् यद्वा दिने समर
 कर्म कृताराग्रे प्रमायनो दार्ध्यं निद्रां भजन् तथा श्वसन् संपश्यन्
 कोथं विषमुद्गिरन् यद्वा कारणाकार्यं यच्चाक्षु मकार्येण स्यासे
 नाभिव्याप्तोपि प्रमार्तोपीति यावन् तथा प्रलयन् परस्परं वीर
 गोष्ठीमाचरन् तथा विसृजन् आरादीन् भुञ्जन् तथा गृह्णन् अस्त्रा
 णि संहरन् यद्वा परप्रदितानि प्राप्ता या पुद्वा निस्वकरेणान गृही
 ता तं प्रत्येव प्रतिविसृजन् यद्वा तत्सुक्तानि प्राप्ताणि स्वीकृत्वा
 वीरादित्यक्ष्यं सिवा प्रदीप्यं सिवैत्युक्ता तद्व्यामीति तेन प्रत्युक्तेषु
 ह्णांति गृहीष्यामीत्युक्ते संवन्तीति तथा न्मियन् स्वयं वारणादिप्र
 योगे विवृतनेत्रः परप्रयुक्तास्त्रादौ वजागदूकश्च तथा निमिषन्

असुदेवतास्मरणादौक्षण्यमक्षिमीलनं ऊर्वन् तथा इन्द्रियाणि
कर्मेन्द्रियाणि हस्तपादादीनि विषयेषु यास्त्रादिषु वर्तन्ते प्रयो
गसमर्था निभवंति तदुनः शिथिलानीति धारयन् हेतवेन म
नसानिश्चिन्वन् यतश्च मम सर्वाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि
वक्ष्यगदीनि ज्ञानीन्द्रियाणि च स्वस्वविषयप्रदणसमर्था निभ
वंति ततो हं सर्वं उक्तरमपि महारथजयं करिष्यामीति निश्चि
न्वीतेति भावः ८ ॥

मधुभाष्य

८ ॥

43

परीक्षा ही अष्टादश वर्षे संपूर्ण होती आणि त्यावेळी
विद्यार्थ्यांना एकाच वेळी दोन परीक्षा देणे पसंद नव्हते.
सुरुवातीला प्रश्नेतरांनी विचारले की, काही दिवस
आधी या परीक्षेत कोणत्याही विषयावरून प्रश्नेतरांनी
कोणत्याही विषयावरून प्रश्नेतरांनी विचारले की,
कोणत्याही विषयावरून प्रश्नेतरांनी विचारले की,

भाषा अनुवाद

और जो ऐसी शक्ती करो कि कर्म अनुष्ठान करके भी उसमें लिप्त
 कहे आशक्त नहोना यह अत्यन्त असंभव है लिप्त ही होगा इस प
 र दो श्लोकसे कहते हैं कि कर्तृत्व अभिमान रहित होना असे
 भव नहीं है क्यों कि निष्काम कर्मयोग रूप भक्ति अनुष्ठान
 करने वाले मनुष्य क्रमसे तत्त्वज्ञानी होयके दर्शन आदि इन्द्रि
 य व्यापार करते भी इन्द्रिय सब अपना अपना काम करती हैं
 और हम ऊँछभी नहीं करते ऐसी बुद्धि उनकी निश्चय वती
 रहती है यथा दर्शन श्रवण घर्ष ज्ञान भोजन ये ज्ञान इन्द्रियों
 के व्यापार और गमन वचन विस्मृजन कहे विष्टा मूत्र त्याग जो
 कर्म इन्द्रों के काम और ग्रहण जो करका व्यापार और स्वप्न बुद्धि
 व्यापार निद्रा होना श्वसन प्राणवायु व्यापार और उत्प्रेष नि
 मेष कहे पलक लगाना खुलना जो कर्म वायुसे होता है यह स
 व इन्द्रिय आदि का कर्म है और हम इष्टा साक्षी रूप है यह ऊँछ
 नहीं करते ऐसेही ज्ञाने पुरुष इन कर्मों में अभिमान शून्य लि
 प्त नहीं होते हैं सोई कहा दो श्लोकसे कि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थे
 न वर्तन्ते इति धारयन् यदा तक ८ ॥

वैपर्य

करोंनादिमे कर्म हूँ किंचित येसँ माने युक्त जो तत्त्ववित देष
 त स्रणात पीत्येत संघत स्वावत चलत प्रायनदि स्वासत ८

प्रलपत्विस्सृजन् एतन्नुमिषन्निमिषन्नपि इन्द्रिया-
णीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ६ ॥ १॥

शांखभाष्यं

यस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकारणावेष्टासु कर्मसु अकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शितस्तस्य सर्वकर्मसंन्यासपदविचारः कर्मणो भावदर्शनात् न हि मृगतुल्यमिवायमुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ६

आनेरगिरिकृतटीका

यथोक्तस्य विदुषो विध्यभावेऽपि विद्यासामर्थ्यात् प्रतिपत्तिकर्मभूतं कर्मसंन्यासं फलात्मकमभिलषति यस्येति अतस्त्वैव विदुषोऽपि कर्मसु प्रवृत्तिर्न संभवात्कृतः संन्यासेऽपि कारस्य दिव्याशंका न हीति ६ ॥

स्वामिकृतटीका

प्रलपन्तं वा गीन्द्रियस्य विसर्गः पादस्य स्योः ग्रहाण हस्तयोः उन्मेषणातिमेषोक्तमर्थप्रामाण्येति विवेकः पतानिकर्माणि कुर्वन्नपि अभिमानाभावात् ब्रह्मविन्न लिप्यते तथा च परमार्थसूत्रे तदधिगम उत्तरस्वीयोरशेषविनाशोऽत एव दर्शयति ६ ॥

पिशुवभाष्यं

तथा प्रलपन्तं भाष्यमाणाः विसृजन्तुः पुरीषे विसृजन् एतन्नुमिषन् इन्द्रिया-
णां दशनः उमिषन्निमिषन् निमीलो निमीलन्नपि इन्द्रिया-
णां वल्लरादीति इन्द्रियार्थेषु विषयाभिमुखं वर्तन्त इति धारयन्तमन्यमानः नैव किं विन्नरोमीतियुक्तो मत्वेतत्त्वविदिति पूर्वशास्त्रे वं धस्तस्यैवं तत्त्वविदं सर्वकार्यकारणावेष्टासु कर्मसु अकर्मैव पश्यन्तं सम्यग्दर्शिनः सर्वकर्मसंन्यासपदविचारस्तत्र कर्मणो भावदर्शनात् न हि मृगतुल्यमिवायमुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्ता उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तन्ते ६

रामानुजभाष्यं ७ ६ पूर्वश्लोके उक्तम्

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ स्पष्टार्थम्

परमार्थप्रण

अथ तदेवाह पश्यन्तं एव न स्पृशन् निवृत्तं अथ त्विति तानेन्द्रियकृतं तद्योगकृतं प्रलपन्तं एतन्नुमिषन्तं कर्तुं मेन्द्रियकृतं तथा स्वयन्नुमिषन्निमिषन्निमिषन्निमिषन्ति प्राणाकृतं पतन्तं सर्वमहं किमपि न करोमीति मत्वेत ननु कियमात्रं कार्यमे

गी.
टी.
पं.

तदहं करोमीति यः कश्चिज्ज्ञातात्मेव सकथेन मन्येतेत्याशंकाहरेद्विषाणी
ति २॥

वनमालीरीका उपक्रमे २ ॥ पूर्वश्लोके उक्तार्थं
ऊसमवैजयन्ती उपक्रमे २ पूर्वश्लोके उक्तार्थं
मधुसूदनीरीका

गच्छत्प्रलयनविस्तृतस्तु विस्तृताः श्वसन्निति प्राणारिपेचकस्य
आपोरोपलतां उन्मिषन्निमिषन्निति नागकुर्मादिपेचकस्य स्वपत्न्या
मेतः करणचतुष्टयस्यार्थं ऊसमवशात्पादकमेभेक्ता व्याख्यातोयं श्लोकः ।
यस्मात्सर्वव्यापोरेषात्मनोः कर्तृत्वमेव प्रपत्ति अतः ऊर्वेनपिनलिप्यत इ
ति युक्तमेवोक्तं इति भावः २॥

सदानंदीरीका

ज्ञानकर्मेन्द्रियैः कर्मदशभिस्तथा यथे ऊर्वन्कर्तृतावद्यापप्रपत्त्यात्मा
नमकियं प्रसन्नप्राणैः स्वपत्नेतः करणानसुनिस्तथा उन्मिषन्निमिषन्नेवं
नागकुर्मादिपेचकैः पतानिस्वस्वविषये वर्तते न तदहं इति धारयत्सर्वव्या
पोरेषात्मानमकियं विदन् ऊर्वन्नलिप्यते वातो युक्तमेवेति त्वचः २ ॥

नीलकंठीरीका उपक्रमे २

आतन्दीरीका

प्रलयत्रितिवाचं विस्तृतत्रितिप्राणपस्थोऽहं विस्तीर्णो उन्मिषन्निति चित्त
व्यापारयत्रितीत्यज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणतः करणानां व्यापारे ऊर्वन्नपि इति
याणीन्द्रियार्थेषु वर्तते इति धारयन् विषयेन्द्रिययोर्हि प्राणस्य ग्राहकात्मको यं
संबन्धः स्वाभाविको नृपायी आत्मनस्तत्फलानपेक्षस्य न कश्चिदेभिसम्बन्ध
इत्यवधारयन् नैवार्कित्त्वं करोमीफलग्रहणभावात् कृतमकृतमेवेति ज्ञा
नीत अथ च युक्तं आभ्यन्तरयोगाभ्यासेन सर्वसर्वभूमिजयाडनरोत्तराभूमि
मारुतस्तत्त्ववित्तं प्रज्ञालोकः पश्यन्नुपपन्नवित्तिं यद्विद्विद्यं यस्मिन्नि
द्रियार्थे वर्तते तत्तत्र धारयन् योगानुशासने द्वितीये पादे इन्द्रियाणां विषया
संप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इव प्रत्याहार इति ततः परमावशतेन्द्रियाणां
मितिसूत्रद्वयेशाद्विषयसममिन्द्रियजय इत्येको रागद्वेषाभावे सुखदुःखा
दिभूतेशाद्विज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तेकाग्यादप्रतिपत्तिरेवेति मगी
सत्य इति ह्यनर्थावगमात् धारणाविषयी ऊर्वन्नैवार्कित्त्वं करोमीति मन्यते तत्पदे
ध्यानधारणा समाधिसमुदायसंज्ञके संयमे ह्यभासस्य ग्रहणस्वरूपामिना
न्ययार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजय इति सूत्रेशाद्विषयेषु श्रोत्रादीनां वृत्ति

तदनन्तरं

रूढांशोत्रस्य शब्द एव ह्यनिरित्यादिः स्वरूपम् अहंश्रुलोमीत्या-
 दिरहंकारोस्मिताववसायात्मकः प्रकाशक्रियास्थितिशीलाहि
 गुणायैवामिन्द्रियाणिसाहंकाराणिवियरिणामइत्यानयः सर्वे
 एवैते पुरुषोपभोगप्रयोजनाइत्यर्थवत्त्वं एषुपंचसुयथाक्रमंसे
 यमादिन्द्रियाजयः प्राडर्भवतीति ह्युत्तर्यावगमाद्योगारूढस्य
 स्फुटएवकर्तृत्वाभिमानः ॥ ॥ ॥ ॥

वरम

चानुपा

रामकंठीरोका

अतोसोफलोव्याख्यातस्वरूपः कर्मयोगसमाहितः ऊर्वत्रापिनलिप्यते
 यतो नैव किंचित्करोमीति मत्स्यते सर्वास्त्रक्रियासलोकवद्वर्त्तमानोपि नै
 कर्मफलमेव प्रतिपद्यते इति संबधः किं ऊर्वत्रेवं मत्स्यते पश्यन्निदिता सर्वे
 नद्रियवृत्तीः प्राणाहृतीश्च प्रवर्त्तयन्तीति धारयन्नेवं विधामस्य कर्मयोगस्य
 यथोक्तफलप्राप्त्याय भूताधारणामदहनं कथं धारयन् दर्शनादिकि-
 यासु प्रवृत्तात्सपीन्द्रियाणि प्राणाश्चैन्द्रियार्थेषु स्वेषु स्वेषु विषयेषु वर्त्तन्ते स
 वन्धमात्रे तैरनुभवन्ति न ततेषु स्वविषयसंबन्धेषु नित्यनित्यनिरतिमायवि
 त्प्रकाशसभावसममलोकवर्द्गगादिकलंकास्पर्शोत्ततः संभवतीति पश्य
 न्नित्यादिना निमिषत्रित्येनेन ग्रंथेन सर्वेन्द्रियप्राणाहृतयः संगृहीताः तथाच
 उद्गीन्द्रियवृत्तयः श्रवणस्पर्शनदर्शनरसनञ्चाणारूपाः क्रममनुपेक्षया
 श्रुत्तिन्यादिनाश्च त्रित्येनेन पदपंचकेन प्रतिपादिताः एवमेव च न प्रहारा
 मनविसर्गप्रजननरूपाः कर्मेन्द्रियवृत्तयः प्रत्यक्षपञ्चकलास्तु विस्मज
 निति पदचतुष्टयप्रतिपादितः यतो विस्मजन्निति पदेन विसर्गप्रजननरू
 पेहेहृती प्रतिपाद्यते स्वपन्नित्येनेन मनोवृत्तिः प्रतिपादिता स्वपारस्याया
 हिमनएववृत्तिमनुभवति नैन्द्रियाणि अन्निषत्रिमिषत्रिति पदद्वयेन बुद्धि
 वृत्तिः प्रतिपादिता निश्चयात्तुमिकादिबुद्धिवृत्तिरिति साभावविषयेत
 नभवन्त्युत्प्रेषशब्देनोक्ता अभावविषयत्वेन भवन्तीति मेषशब्देन भावा
 भावौद्बुद्धिवृत्तिरेव निश्चिनुते अहंकाररूपावृत्तिः पश्यंश्रुतावन्निति
 कर्तृत्वाव्यपदिष्टे पुरुषएव वर्त्तते इत्येता अंतर्बहिष्करणाहृतयः स्वमनि

त्या

ये

46

लासिकी नगरी टीका

पंचोलीटीका स्मरणम् ६

रागवीरसमिद्धोयिनी॥

सप्तमः ॥

६॥

मधुभाष्य॥

1847

47

भाषा अनुवाद

आठ नव इन दोनो श्लोक का अर्थ एक ही साथ है २

वैपरी ॥

कहितहिं त्याग तजो पुन गृह त अरु उन मे खत जो दिनि मे
खत इंदि इंदि में वरतै नित ऐसे सो निज मन मे धरत ॥

५ श्रीगुरुदेव कृपासे प्रसन्न होकर सब कार्य ठीकठाक चला रहे हैं

५४

॥ श्रीगुरुदेव ॥

सर्व कार्य ठीकठाक चल रहा है। सब लोग स्वस्थ हैं।
॥ श्रीगुरुदेव कृपासे ॥

ब्रह्मणा धाय कर्माणि संगेत्यक्ता करोति यः लिप्यते
न स पापेन पद्मपत्रमिवोभसा १ ॥

शंकरभाष्य टीका

यस्तु पुनरतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे ब्रह्मणीति ब्रह्मणीश्चरे आधायति
लिप्यत इत्येकरोमीति भृत्य इव स्वा मर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले संगेत्यक्ता
करोति यः सर्वकर्माणि लिप्यते न स पापेन संबध्यते यमपत्रमिवोभसा उदके
न १ ॥

आनेदगिरिटीका

तद्विविधावानिवा विद्यावानपि कर्मणि न प्रवर्तते यापोपदति संभवादि
त्याशंकार यस्त्विति यथा भृत्यः स्वामर्थं कर्माणि करोति न स्वफलमपे
क्षते तथैव यो विद्वान् मोक्षेऽपि संगेत्यक्ता भगवदर्थमेव सर्वाणि कर्माणि ।
करोति न स्वकर्मणा वध्यते न हि यमपत्रमिवोभसा संबध्यते तद्वदित्यर्थः १

स्वामिस्तटीका

तद्विद्यया करोमीत्यभिमानोक्तिस्तस्य कर्मलेपोऽकारः अविशुद्धवितता
त्वेत्यासौ पितास्तीति मदासंकरमापन्नमित्याशंकार ब्रह्मणीति ब्रह्मणा
धाय परमेश्वरे समर्प्य तत्फलं संगेत्यक्ता यः कर्माणि करोति असौ पापेन
बंधहेतुतया पापि हेतुप्राणपापात्मकेन कर्मणा न लिप्यते यथा यमपत्र
त्रमंभसि स्थितमप्यंभसान्न लिप्यते तद्वत् १ ॥

पिशुनभाष्य

यस्तु पुनरतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे भवति ब्रह्मणीति कर्माणि ब्रह्मणि
श्चरे आधाय यत इत्येकरोमीति भृत्य इव स्वा मर्थं मोक्षेऽपि फले संगेत्यक्ता क
रोति यः कर्माणि लिप्यते न स पापेन संबध्यते यमपत्रमिवोभसा उदके न १

रामानुजभाष्य

ब्रह्मणीति ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते मम यो निर्मह ब्रह्मेति वक्ष्यते इदिया
याणां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपते नैदिया कोरेणावस्थितयां प्रकृतौ पश्य
न स्यादवत्रित्यारितोक्तप्रकारेण कर्मणा धाय फलं संगेत्यक्तानैव किंचित्तरो
मीति यः कर्माणि करोति स प्रकृति संसृष्टतया वर्तमानोऽपि प्रकृत्यात्मभिमा
न इवेतावंधेतुना पापेन न लिप्यते यथा यमपत्रमंभसा संसृष्टमपि न लि
प्यते तथा न लिप्यते इत्यर्थः १ ॥

श्रीमिनवउत्तकवरीका ७२ १० स्पष्टार्थम्

परमार्थप्रपाटीका

इदंतिजानातीदः परमात्मातत्वेवहोनीदियागिचत्तसदीतिइदियार्थेषु
रूपसादिसुवर्ततेप्रवर्ततेअथवाहतिरूपेणातिहोतीतिप्रारयेनस्थिरीकृवं
नअर्थप्रतीतिरूपेब्रह्मणिकर्माणिदर्शनअवगादीतिआधायआरोप्यसं
गकर्तृत्वाभिमानंत्यक्तायः करोतिसयायेनबंधहेतुनानालिप्यतेअतिर
पिशातपयीवरनवाक्यप्रमत्तः अथवाअत्रमन्वानोमनस्तामसैवेता
निकर्मनामानेति तथाआत्मेवासैककर्मात्मतादिकर्मकरोतीतिस्पष्टं त
थाहारायकेपिकोपमात्मेतिवयमप्यस्यहेतुतः सजात्मापेनवाप्यपति
येनवागोभानाजिज्ञितियेनवाव्याकरोतियेनवास्वाडचोखड विविजानातिप
देतदुपममयेतत्तज्ज्ञानमाज्ञानविज्ञानप्रज्ञानसेधाधुनिर्मनीषाज्योतिः स्म
तिः संकल्पः कृतसं कामोवशादिसर्वापेनातिप्रज्ञानस्यनामयेयानि
भवंतीत्यादिस्पष्टार्थेपश्रुतिः अत्रैतदुक्तंभवतिः पश्यन्प्रावर्तित्यादिषु
उदिपाणाकर्मणिकर्तृत्वाभिमानरूपतेदृष्टान्तेनपोनितानितयाहि ।
स्वयन्स्वापेनिद्राकृवंतित्यत्रनिद्रातमनसोतिरिदियब्रह्मदेशावस्थानेतदुक्त
माहसंकल्पितमेवभवतितथैवप्राप्तोक्तानिमेवोक्तेषाअपिभवंतितदु
दर्शनादिकर्माणुत्तरीत्यावधारणमत्रतत्त्वविदितिशेषां एवंकर्मा
णिवर्तमानेषिकर्मभिर्न लिप्यतइत्यत्रदृष्टान्तमाहपश्यन्मिवेतिस्पष्टम्
तदुक्तं स्फटिकः प्रतिविंबेनपथानापातिरंजनंततः कर्मफलेनांतस्तथा
नायानिरंजनं १॥

वनमालीटीका

ननुहस्तोत्तरेनसंयोगेनपुरुषस्यवास्तवदेदित्वेयथातथादेहोराचर
मित्यभिमानवतोमुसलोर्वास्तवकर्मादृष्टं तदुःत्वादिसंबंधित्यालयः ।
सस्याकर्तृत्वभावनामोत्रातत्रिहतिः नदिशुक्लो नृप्यवकर्मकर्तृतादि
कमात्मन्यारोपितंयेनशुक्लितज्ञानादमतमिवस्वस्याकर्तृतज्ञातात्रमिव
तेतेतितत्राह ब्रह्मणीति ब्रह्मणि सर्वेस्वरेतयोमितिमरिआधायसमर्थ
संगंफलामिलायतज्ञादु श्रार्यभस्यवस्वाम्यर्थसफलनिरपेक्षतयाक
रोमीत्यभिप्रायेणकर्माणिलौकिकातिवातिषिधानियकरोतिसयायेनसे

सारहेतुसकतः कृतात्मकेन कर्मसाधेनानलिप्यते यद्यप्यत्रमुपरि लिप्यते
लिप्येतांभसानलिप्यते पतादृशेन कर्मवृत्तानेन भगवत्ज्ञानेन सत्तदंश
नेन सत्याया ब्रह्मरूपाया यथानिहतिस्तथा सत्यविद्याभिमानादे तद्वतिरि
तिभावः ५॥

ऊरुसमवेजयन्ती टीका

तस्मादेतत्त्वज्ञानात्तत्त्वमन्त्रवृत्तान्तश्चिन्तेः समयोनिर्महद्भूतेति वक्ष्यमा
णाच्चात्र ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टे त्रिगुणरूपे देहेन्द्रियादिरूपेण परिणामप्राप्ते प्रधाने क
र्माणि दर्शनश्रवणादीनि आधाय सर्वाण्येतादीनि द्विपकर्मणि प्राधानाभिधेय
स्य ब्रह्मण्यपवर्गमिति तत्तद्वतिरिक्तस्य ममेति निर्धार्येत्यर्थः संगं कर्मफला
नुसंधानं तत्कर्तृताभितिवेशं च तज्ज्ञापरित्यज्यो समस्तज्ञानेन सर्वाणि कर्म
णिकरोति आचरति सतादरे देन्द्रियारिपुः संनपि पापेन देहेन्द्रियारिणात्मता
भिमानरूपेणानलिप्यते लिप्तेन भवेत् तद्वदृष्टं यथासंभसान्तेनोपरिति
तिमेन पद्यपत्रकमलदलेन लिप्यते तद्वद्वलिप्यते तद्वद्वलिप्यते तद्वद्वलिप्यते ॥

मधुसूदनी टीका

तद्यि विद्वान्कर्तृताभिमानानलिप्येतैव तथा च कथं तस्य सत्यासृष्टिकाज्ञा
ननिष्ठास्यारितित्वाद् ॥ ब्रह्मणि परमेश्वरे आधाय समर्थं संगं फलाभिला
ष्यं तज्ज्ञा ईश्वरार्थं भूतेश्वरसामर्थ्यं स्वफलनिर्पेक्षतया करोमीति भिप्रायेण
कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च करोति यः लिप्यते तस्य पापेन पापशराणा
त्मकेन कर्मणोति यावत् यथापद्यपत्रमुपरिप्रतिमेतांभसानलिप्यते तद्वत् ।
भागवदर्पणमुद्यानुष्ठितं कर्म उद्दिष्टं फलमेव स्यात् ॥ निन्दितं निन्देति ॥

सरानंदी टीका

नर्त्यजो लिप्यते तत्कर्तृताभितिवेशतः ज्ञाननिष्ठासंन्यासा कथं तमेति चे
च्छ्रुत्वा १ फलासंगं परित्यज्य समर्थं परमेश्वरे कर्माणि वैदिकानि लौकिकानि
निकरोति यः २ पापशराणात्मकेनासौ कर्मणा नैव लिप्यते यद्योपरिप्रतिमेन प
द्यपत्रेन वांभसा ३ लिप्यते तद्वद्वलिप्यते तद्वद्वलिप्यते तद्वद्वलिप्यते तद्वद्वलिप्यते
शुद्धिमाप्नुयात् ५ ॥ नीलकंठी टीका

ब्रह्मणीति यतो विद्वान्प्रसंगत्वात् कुर्वन्नपि न लिप्यते तस्मादविद्वानपि ब्रह्म

गी.
री.
यं.

यः

णि सर्वो तयो मिणि कर्माणि कश्चादायमेव कारयितान तदं कर्तेति सम
र्पयः कर्माणि करोति सः पापेन न लिप्यते भसापमपत्रमिव १० ॥

शान्तेरीटीका

पतदेवोपपादयति ब्रह्मार्पणप्रकारेण ब्रह्मणाय समर्प्य कर्माणि संगं
त्यक्ताः कृतिचोदिताः क्रियाः फलस्य ह्येत्यक्तायः करोति स पापेन न
लिप्यते अथ च योजितेन्द्रियो योगी सर्व एवैते पुरुषोपभोगप्रयोजना
त्यर्थं वर्त्तन्त्येवमात्मकाणि बाह्यान्तः कारणकार्याणि प्रवणदर्शनादीनि
ब्रह्मणि समर्प्य तदनन्तरं संगं त्यक्तास्तानेन्द्रियविषयीकृतं सर्पस्वर्णत
णादिकं हि ब्रह्मा हेयोपादेयोपेक्षणीयत्वेनाध्वसितं मनसापेव मे
व संकल्पितम् अत्राहमधिकृत इत्यहंकारेणाभिमतं पुरुषो ह्यना
दानोपेक्षालक्षणक्रियाविषयी करोति ततः क्रियाफलं ज्ञासादिकं भु
ङ्क्ते इत्येवं पुंस्त्वलाबन्धरूपो हि संगः प्रादुर्भूतेन्द्रियजयो हि संगं परस्य
राभिप्रायहेतुकं सर्वं पुरुषोपभोगार्थमेव प्रवर्तयन्त इति प्रोक्तम्

शमकंठीरीका

इदानीमेतदेव प्रकटयितुमाह ॥

ब्रह्मणि परमात्मनि सर्वाणि कियमागानि कर्माणां पायतस्तु कृति
न विनिवेशपातपवसंगं स्वरूपयतिरिक्तत्वेनावभासमानेषु विषयेषु
निमग्नचित्तत्वं लौकिकं त्यक्त्वा यथोक्तया ज्ञानदृशा परमेश्वरभावा
नुप्रतिष्ठेयः करोति सर्वाः क्रियाः समाचरति स लौकिकवत्
पापेन कर्मफलरूपेण सात्वाद्यात्मना न लिप्यते न कलुषी क्रि
यते कथम् अस्मत्सासलिलेन निर्व्यवधानतया स संश्लिष्टमपि
कमलदलमिव ॥

+ नन्वेवेविधसंज्ञानाधारावि

वाकर्मलोपोमास्तु यस्तु

लासिती यस्तु यरीका

हृदस्य ब्रह्मभावमापन्नस्याभिमानाभा

एव अभिमानस्य सर्वथावि

लानादिनाशो

गह+

यत उत्पन्नवोथो ब्रह्मणि परमेश्वरे कर्माणां दाय उक्तप्रकारा

समर्प्य संगं तन्निमग्नचित्तत्वं त्यक्त्वा नृतिष्ठेति असौ पापेन बन्धुहेतुना
यापापिष्टेन प्रपपापातमकेन कर्मणानलिप्यते न कलुषी क्रियते

गी.
री.
यं.

यः

णि सर्वोत्तरीमिणि कर्माणि कश्चाद्यमेव कारयितान् तदहं करोति सम
र्पयः कर्माणि करोति सः पापेन न लिप्यते भसापमपत्रमिव १० ॥

ग्रान्तेरीटीका

एतदेवोपपादयति ब्रह्मार्पणप्रकारेण ब्रह्मणाय समर्प्य कर्माणि संगं
त्यक्ताः श्रुतिचोदिताः क्रियाः फलसहोत्पत्तायः करोति स पापेन न
लिप्यते अथ च योजितेन्द्रियो योगी सर्वपदैते पुरुषोपभोगप्रयोजनाय
त्यर्थं त्वं संयमात् कर्माणि बाह्यांतः कारणकार्याणि प्रवणदर्शनादीनि
ब्रह्मणिसमर्प्य तदनन्तरं संगंत्यक्ताः शान्तेन्द्रियविषयीकृतं सर्पस्वर्गात्
णादिकं हि ब्रह्माहेयोपादेयोपेक्षणीयत्वेनाध्यवसितं मनसाप्येवमे
व संकल्पितम् अत्राहमधिकृत इत्यहंकारेणाभिमतं पुरुषोहाना
दानोपेक्षालक्षणक्रियाविषयीकरोति ततः क्रियाफलज्ञासादिकं भु
ङ्क्ते इत्येवंष्टं स्वलाबन्धरूपो हि संगः प्रादुर्भूतेन्द्रियजयो हि संगं परस्य
राभिप्रायहेतुकं सर्वपुरुषोपभोगार्थमेव प्रवर्तयन्त इति प्रोक्तम्

रामकंठीटीका

इदानीमेतदेव प्रकटयितुमाह ॥

ब्रह्मणि परमात्मनि सर्वाणिक्रियमाणानि कर्माणापायतस्तु क्रित्वे
न विनिवेश्यात् परसंगं स्वल्पवतिरिक्तत्वेनावभासमानेषु विषयेषु
निमग्नचित्तत्वं लौकिकं त्यक्त्वा यथोक्तया ज्ञानदृशा परमेश्वरभावा
नुप्रतिष्ठेयः करोति सर्वाः क्रियाः समाचरति स लौकिकवत्
पापेन कर्मफलरूपेण साक्षात् आत्मना न लिप्यते न कलुषी क्रि
यते कथम् अस्मत्सालिलेन निर्व्यवधानतया स संश्लिष्टमपि
कमलदलमिव ॥

+ नचेवंविधसंज्ञानाधारावि

वात्कर्मलोपोमास्त्यस्त्य

लासिनीयसुग्रीवीटीका

हृदयब्रह्मभावमायप्रसंगमिमानाभा

त्रवोयमात्रः कर्मयोगाधिकृतः स लिप्य

एव अभिमानसर्वथावि

लानादिनाशं

गह+

यत उत्पन्नवोधो ब्रह्मणि परमेश्वरे कर्माणादाय उक्तयुक्ता
समर्प्य संगंत निमग्नचित्तत्वं त्यक्त्वा नृतिष्ठेति असौ पापेन बन्धहेतुः
यापापि एनप्रापयापातमकेन कर्मणानलिप्यते न कलुषीक्रियते

एतत्पत्रं शानंदीटीका

कारष्टुं त्वलांबंधे त्वक्तायः करोति नासौ पापेन लिप्यते
पञ्चपत्रमिवांभसेति दृष्टान्तः तथा चोक्तमिदं केवल्य
पादे कर्म शुक्लकृष्णयोगिनस्त्रिविधमितरेषामि
ति सूत्रे चतुष्पात् त्वलियं कर्मजातिः कृष्णशुक्ला
शुक्लकृष्णश्च शुक्लाकृष्णचेति तत्र कृष्णोऽरात्म
नां परात्पीडयित्वा भवति शुक्लतपः स्वाध्यायवतां
मनसश्चायतत्वात्तत्र बहिःसाधनार्थीनां परान्पीडयि
त्वा न भवति शुक्लकृष्णबहिर्धानसाध्यापरपीडात्
ग्रहद्वारेण कर्मशायप्रचयात् शुक्लकृष्णसं
न्यासिनां तीक्ष्णक्लेशानां चरमदेहानामिति शुक्लं
कर्मसंन्यासादकृष्णं चात्रुपादनात् इतरेषां तु भूता
नां पूर्वमेव त्रिविधमिति १ ॥ इति शानंदीटीकायां श्रुतिः ॥

प्रत्यत उक्तोपपत्त्यादेशाभिमानस्य क्रमापचीयमानतया विशुद्धीक्रियते
यथापद्यपत्रमंभसि स्थितमप्यंभसानलिप्यते तद्वत् (निरुद्धीकृतं
विशुद्धीकृतं) ॥

पंचोलीश्लोका

यस्तु पुनः श्रुतत्वं वित्कर्मयोगप्रवृत्तः तस्य कर्मयथावेधनेन भ
वतिते प्रकारमाह ब्रह्मणीति यः कर्माणि ब्रह्मणि ईश्वरे आधा
यतर्था कर्म करोमीति बुद्ध्या कर्मफलमोक्षेऽपि संगोत्पत्त्या करोति
स पापेन लिप्यते न स तस्योतः करणास्य शुद्धिरेव तेषां फलमित्यभि
प्रायः ९ ॥

भगवद्गीतासमिद्धोधिनी ॥

ब्रह्मण्याथायेति ब्रह्मणीति द्वितीयादिवचनांतस्य छेदः सं
धिस्त्वार्यः यः पुमान् ब्रह्मणी वेदस्तत्वं तपो ब्रह्मेत्यनुशासनाद्
नुर्वेदपरमेश्वरो आधाय आसमंतादुपरि ताथनुर्वेदोक्तं प्रकारं
सर्वगं यथास्यात्तथास्वीकृत्य परमेश्वरं ब्रह्मामित्वेन शारणीकृ
त्य संगं पूर्वोक्तलक्षणं पुनर्मिश्रित्वा द्वेदं च तत्का कर्माणि स्वाचा
रोचितानि पुनरुदीनिकरोति स पापेन शुरुवथादिलक्षणो न न लि
प्यते न कलुषीक्रियते अंभसानलेन निर्व्यवधानतया सुसंस्थि
ष्टमपि कमलदलमिवेत्यर्थः यद्वा ब्रह्मणीति समस्यंतमेव ब्र
ह्मणि परमेश्वरे आधाय समर्प्य अनेन तदनुशिष्टेन स्वोचितेना
नुष्ठीयमानेन कर्मणा परमेश्वरो मे प्रीयतामिति संकल्पेत्यर्थः

१० ॥

ब्रह्मणीति साधननियमः स्युः यथाचारवनिवृत्त्यर्थं पुनः पुनः फ
लकथनं एवंवाचार इत्याह १० ॥

52

...
...
...
...
...
...
...
...

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवा
 दप्रथमोऽध्यायः ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
 युयुत्सवः मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत सा
 र्वभौमः ॥ अर्जुन उवाच ॥ द्रुपदमुपासीत
 वीर्यवान्पुत्रप्राप्तये ॥ १ ॥ द्रुपद उवाच ॥
 कुरुक्षेत्रे संभवन्मया देहेन समक्रमतः
 बलवन्सैन्यं पांडवस्य तव प्रियमात्मनः ॥
 संपन्नं युधिष्ठिरस्य पुत्रैस्तैश्चैव शूराभिः
 ॥ २ ॥ तेषां हारिणामस्मिन्नेव क्षणेऽहम्
 पश्यन्निहतान्द्रुपदस्य पुत्रं च वीरवान् ॥
 ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥
 ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥
 ॥ १११ ॥ ॥ ११२ ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥
 ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥ ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥
 ॥ १२३ ॥ ॥ १२४ ॥ ॥ १२५ ॥ ॥ १२६ ॥ ॥ १२७ ॥ ॥ १२८ ॥
 ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥
 ॥ १३५ ॥ ॥ १३६ ॥ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ ॥ १४० ॥
 ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ ॥ १४३ ॥ ॥ १४४ ॥ ॥ १४५ ॥ ॥ १४६ ॥
 ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥ ॥ १४९ ॥ ॥ १५० ॥ ॥ १५१ ॥ ॥ १५२ ॥
 ॥ १५३ ॥ ॥ १५४ ॥ ॥ १५५ ॥ ॥ १५६ ॥ ॥ १५७ ॥ ॥ १५८ ॥
 ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥ ॥ १६१ ॥ ॥ १६२ ॥ ॥ १६३ ॥ ॥ १६४ ॥
 ॥ १६५ ॥ ॥ १६६ ॥ ॥ १६७ ॥ ॥ १६८ ॥ ॥ १६९ ॥ ॥ १७० ॥
 ॥ १७१ ॥ ॥ १७२ ॥ ॥ १७३ ॥ ॥ १७४ ॥ ॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥
 ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १८० ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ १८२ ॥
 ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥
 ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ ॥ १९३ ॥ ॥ १९४ ॥
 ॥ १९५ ॥ ॥ १९६ ॥ ॥ १९७ ॥ ॥ १९८ ॥ ॥ १९९ ॥ ॥ २०० ॥
 ॥ २०१ ॥ ॥ २०२ ॥ ॥ २०३ ॥ ॥ २०४ ॥ ॥ २०५ ॥ ॥ २०६ ॥
 ॥ २०७ ॥ ॥ २०८ ॥ ॥ २०९ ॥ ॥ २१० ॥ ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥
 ॥ २१३ ॥ ॥ २१४ ॥ ॥ २१५ ॥ ॥ २१६ ॥ ॥ २१७ ॥ ॥ २१८ ॥
 ॥ २१९ ॥ ॥ २२० ॥ ॥ २२१ ॥ ॥ २२२ ॥ ॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥
 ॥ २२५ ॥ ॥ २२६ ॥ ॥ २२७ ॥ ॥ २२८ ॥ ॥ २२९ ॥ ॥ २३० ॥
 ॥ २३१ ॥ ॥ २३२ ॥ ॥ २३३ ॥ ॥ २३४ ॥ ॥ २३५ ॥ ॥ २३६ ॥
 ॥ २३७ ॥ ॥ २३८ ॥ ॥ २३९ ॥ ॥ २४० ॥ ॥ २४१ ॥ ॥ २४२ ॥
 ॥ २४३ ॥ ॥ २४४ ॥ ॥ २४५ ॥ ॥ २४६ ॥ ॥ २४७ ॥ ॥ २४८ ॥
 ॥ २४९ ॥ ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥ ॥ २५२ ॥ ॥ २५३ ॥ ॥ २५४ ॥
 ॥ २५५ ॥ ॥ २५६ ॥ ॥ २५७ ॥ ॥ २५८ ॥ ॥ २५९ ॥ ॥ २६० ॥
 ॥ २६१ ॥ ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ ॥ २६४ ॥ ॥ २६५ ॥ ॥ २६६ ॥
 ॥ २६७ ॥ ॥ २६८ ॥ ॥ २६९ ॥ ॥ २७० ॥ ॥ २७१ ॥ ॥ २७२ ॥
 ॥ २७३ ॥ ॥ २७४ ॥ ॥ २७५ ॥ ॥ २७६ ॥ ॥ २७७ ॥ ॥ २७८ ॥
 ॥ २७९ ॥ ॥ २८० ॥ ॥ २८१ ॥ ॥ २८२ ॥ ॥ २८३ ॥ ॥ २८४ ॥
 ॥ २८५ ॥ ॥ २८६ ॥ ॥ २८७ ॥ ॥ २८८ ॥ ॥ २८९ ॥ ॥ २९० ॥
 ॥ २

॥ १ ॥

भाषा अनुवाद

और जो मनुष्य हम कर्म करते हैं ऐसा अभिमान राखते हैं ते
ई कर्ममे लिप्त होते औ उन्हीं को कर्मबन्ध होता है फेरि चि
त्तकी शुद्धता से उनको संन्यास भी उर्ध्व है इस से उनको
सब तरह शङ्क है जो ऐसी शङ्का करो तो यह उत्तर सनो
कि अनन्यामी ईश्वर की प्रेरणा से हम सब कर्म करते हैं
ऐसे विचार कारि सकल कर्म ईश्वर मे समर्पण करके औ
कर्म कालमे आशक्ति रहित कर्म करते हैं तो उनको कर्म प्र
तिबन्धक नहीं होते और वे कर्म से लिप्त नहीं हैं जैसे जे
से पद्मपत्र जलमे निरन्तर रहते भी जलसे अलग है सोई
कहा कि ब्रह्ममे कर्म अर्पण करि सङ्ग कहे आशक्ति छोड़ि
जो कर्म करें हैं सो पाप से नहीं लिप्त होता जैसे कमलका
पत्ता जलमे रहि जलसे भिन्न है १॥

दोहा

ब्रह्मसमर्पण कर्म करी त्यागसंगकों जोय कमलभिन्न स
लसें यथा लिये न पापदि सोय १॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि योगिनः क
र्मजुर्वति सङ्गेन क्वात्मसहये ॥

शाकरभाष्य

केवलं सत्तुष्टं सात्तु फलमेव तस्यैव कर्मणः सात्तु यस्मात्तु कायेने
ति कायेन देहेतु मनसा बुद्ध्या च केवलै रिति द्विषे ममत्तु वर्जितै रपि ईश्वरायैव क
र्म करोमीति न फलायेति ममत्तु बुद्धि श्ले रिति द्विषे रपि केवलं शब्दः कायादिभिर
पि प्रत्येकं संबध्यते सर्वव्यापारेषु ममत्ता वर्जनाय योगिनः कर्मिणः कर्म ऊर्ध्वति
मंगोत्पत्ता फलविषयमात्तु शुद्धये सत्तु शुद्धय इत्यर्थः ॥ ॥

आनेदगिरिहृतटीका

अविउद्यस्तर्हि कृतेन कर्मणा किं स्यादित्याशंकाह केवलमिति अज्ञस्येश्वर
 पणउत्थानुहितं कर्मवदिसुखिफलमित्यत्रैव हेतुमाहयस्मादिति केवल
 शब्दस्य प्रत्येकं संबन्धे प्रयोजनमाह सर्वव्यापारेष्विति ॥ ॥

स्वामिहृतरीका

वंपकताभावसक्तामोक्षदेहतेसराक्षरादर्शयति कायेनेति कायेना
स्त्रानादिमनसाध्यानादिबुद्ध्यातत्तन्निश्चयादिकेवलैः कर्माभिनिवेशादि
तैरिंद्रियैः श्रवणाकीर्तनादिलक्षणैकमेकफलसंगोत्पत्तावितश्रुत्येकमेकयोगि
नः कर्मजुर्वेति ॥ १॥

विशाखभाष्यं

बुद्धिश्चेत्येः इदियैः केवलशतः कार्यादिभिः प्रत्येकं संतत्ता न वैत
 दाधिकारः न किमैव जगत् ॥ १ ॥

रामानुजभाष्यं

कायेनेति कायमग्नोबद्धोदियसाध्यं कर्मस्वर्गादिफलसंगोत्पादायोगिनश्चात्र
मशुद्धयेज्ज्वेति आत्मगतप्राचीनकर्मवन्धनविनाशायज्ज्वेतीत्यर्थः ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

सर्वभूतानामात्मभूतस्यात्मा यस्य स सर्वमपि ऊर्वाणो न लिप्यते कथाप्र
तिषेधादुक्तत्वात् अतएव दर्शनादीनि ऊर्वत्रापि असावेवधारयति प्रतियोगि
दार्ढ्येन निमित्तते वत्तगदीनामिन्द्रियाणां यदिस्वविषयेषु प्रवृत्तिर्मम कि
मायाते न ह्यत्यक्तेन परस्य लेप इति तदेव ब्रह्मणि कर्मणो समर्पणं अत्र
विक्रमस्य गतसंगता अतो न लिप्यते योगिनश्च केवलैः संगरहितैः परस्य

नयेतिभिः सकायादिभिः ऊर्वेति कर्मणि संगभावात् ॥ १॥

परमार्थप्रका

एवंवैयकत्वाभावमुक्तमोक्षहेतुत्वं तदाचारेण दर्शयति कायेनेति कायेन स्ना-
नोपेक्षा सारि मनसा ध्यानादिबुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादिकेवलैः कर्माभिनिवेशादितैरि-
दियैः श्रवणा कीर्तनादिलक्षणां कर्मफलसंगं त्यक्त्वा चित्तशुद्धये योगिनः ऊर्वेति ॥

वनमाली टीका

तदेव विवृणोति कायेनेति कायेन मनसा बुद्ध्यादियैरपि योगिनः कर्मफलासक्तिं
त्यक्त्वा कर्म ऊर्वेति कायादीनां सर्वेषां केवलैरिति विशेषणमीश्वरप्रीत्यैव करोमि
न तत्फलायनेदं मदीयं कर्मत्यादिममतामृत्यैरित्यर्थः आत्मशुद्धये चित्तशुद्धये

ऊर्ध्वमवैजयन्ती

उक्तमर्थं विवृण्वत्तसदाचारे प्रमाणा यति कायेनेति कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च
केवलैर्मनो बुद्ध्यादिरहितैरिदियैरपि देहाय भिमानरहिता योगिनो मुमुक्षव आत्म
शुद्धये आत्मगतानादि शुभाशुभशुच्यकर्मवैयक्यप्रधेसाय संगं त्यक्त्वा स्वर्गादिफल
कामं परित्यज्य देहादिभिः साध्यं कर्म ऊर्वेति तस्मात्तमप्येवंबुद्धे कर्म ऊ-
र्वित्यर्थः ॥ ॥

तदेव विवृणोति ॥

मधुसूदनी टीका

कायेन मनसा बुद्ध्यादियैरपि योगिनः कर्मिणः फलसंगं त्यक्त्वा कर्म ऊर्वेति काया-
दीनां सर्वेषां विशेषणं केवलैरिति ईश्वरार्थेव करोमि न मम फलायेति ममतामृत्यै-
रित्यर्थः आत्मशुद्धये चित्तशुद्धये ॥ ॥

सदानंदी टीका

त्यक्त्वा फलाभिलाषं कर्म ऊर्वेति कर्मिणः चित्तशुद्धेयधिया सर्ववैवकायेन मन-
सेदियैः १ केवलैरिति सर्वेषां कायादीनां विशेषणं ईश्वरार्थं करोमीदं नैतत्तमफ-
लाय च २ स्वाम्यर्थं भूत्या एव च ममतामलवर्जितैः ३ ॥ ॥

नीलकंठी टीका

कायेनेति केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र संबन्धनीयं केवलेन कायेन ग्रहमयं
आत्मणो युवेत्सात्मा ध्यासमृत्येन एव ममतापि संगं त्यक्त्वा देहादिभ्यो विविक्तेषु
आत्मनि तार्किकादिव ददं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म ऊर्वेति आत्मशु-
द्धये चित्तशुद्धये तस्मात्तवापि तत्रैवाधिकारोस्तीति तदेव त्वं ऊर्ध्व ॥ ॥

शान्तीटीका

इदमेवलक्षयति तत्रतत्रसंयमेनभूयसीनांभूमीनांजयेविदेहोधारः
 एणप्राप्ताः इन्द्रियजयप्राडर्भावात्मनोजवित्तविकारं प्राप्ताभावः प्रधान
 जयइतिसिद्धिर्त्रयंप्रापकायिकस्यतत्रतत्रदेशो कालेचहस्तपादह
 गादिभोग्यस्यकर्मणः क्षपणार्थंकेवलेनकायेनैन्द्रियबुद्धिमनाहेका
 रनिरपेक्षणातएवसंगंपरस्पराभिप्रायेणसंखलाबंधरूपंप्रवर्तनं
 त्वात्मसिद्धयेभूतैन्द्रियसंवातात्प्रकृतेस्तुष्टयत्केनस्वरूपेवस्थानं
 र्थयोगारूढाः कर्मजुर्वन्ति एवंमानसिकस्यकर्मणः भोगन
 क्षपणार्थंकेवलेनमनसेत्यादियोज्यम् ॥ ११ ॥

रामकंठीटीका

यतपवमतः॥

कायग्रहणानकर्मैन्द्रियाणिमनोबुद्धिग्रहणान्तःकरणम् इन्द्रियग्रह
 णानबुद्धीन्द्रियाण्यत्रयुक्त्यन्ते एतैःकेवलैस्तद्विषयादहेकाराद्यपरिग्रहा
 द्विष्टैः एवगभूतैर्वाकर्मयथास्वव्यापारंशास्त्रचोदनयाशरीरयव्याभि
 चारितयाचउस्यजेयोगिनः कर्मयोगसमाहिताः जुर्वत्यनुतिष्ठेतेव
 किंतययोक्तस्यसत्त्वात्मनः सिद्धयेहेतयाप्रतीतिनिष्पत्तये संगत्याक्ता
 जुर्वतिकिसक्तंभवति संगत्यागएवसंत्यासः नकर्मत्यागः

~~न कर्मत्यागः संगत्याग एव संत्यासः न कर्मत्यागः~~ ॥ ११ ॥

तदेवविशुद्धिहेतुत्वंविहणोति॥ लासिकी रामकंठीटीका

योगिनश्चात्मतत्त्वेसमाहितः संगंकर्मणिनीनचित्ततत्त्वादेहेनमन
 साबुद्ध्याबुद्धिकर्मैन्द्रियैरपि केवलैरहन्तयाज्ञवद्वा मयरागद्वैः कर्म
 जुर्वत्येव किमर्थमित्याह आत्मशुद्धये आत्मनः स्वभावस्यशुद्धयेके
 वल्यय देहाभिमानमलशोधनाय तदुक्तंऊलार्णावे कर्मणोदीरिते
 तानंतानेनमशिवतां प्रजेत शिवैकमेकमक्तिः स्यात्तस्मात्कर्मसमाचरेदिति
 संगत्यागलक्षणयोगवासिष्ठे प्रताप्येतिभावानां यदभावनमान्तर
 मनादेकतीनभोक्तेतिसामान्योसावसंगमइति

~~तानंतानेनमशिवतां प्रजेत शिवैकमेकमक्तिः स्यात्तस्मात्कर्मसमाचरेदिति~~

गी.
री.
पे.

पंचोलीटीका

कर्मणां वेधकताभावप्रकारसंज्ञातस्य चित्तस्य शुद्धिफलत्वे सा-
दाचारेण दर्शयति कायेनेति योगिनं कर्मिणः आत्मशुद्धये श्रतः
करणाशुद्धये कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैः कायमनोबु-
द्धिभिः संगंत्य क्ताफलविषयसंगंत्य क्ताकर्मनिरूपणमिति केनैवति

ररावीरसमिद्धोधिनी ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति कायेनेति अकेवलैरिति छेदः कायेनेति क-
र्मेन्द्रियाणि मनसा बुद्ध्या तन्तः करणादयं इन्द्रियैरिति ज्ञानेन्द्रियाणि
दृश्यंते पादकमादर्थकमोवलीयानिति न्यायेन व्युत्क्रमोपिक्रमेण
व्याख्येयः आदौ कायशुद्ध्या च कर्मेन्द्रियव्यापारस्येव प्राधान्येन प्र-
शंसार्थं तथा च योगिनः कर्मयोगिनः इन्द्रियैर्ज्ञानेन्द्रियैः प्राशंसनी-
कृत्य तदुक्तां प्रापवाद्गुण्युतिगोचरीकृत्य तन्मुक्तप्राप्ताणि चांग-
संलग्नानि स्युर्ध्वानसंभाव्यबुद्ध्या च तत्प्रतिकारोपायं निश्चित्य मनसा
चास्त्राणि संस्पृश्य कर्मेन्द्रियैश्च तत्प्रयोगादिकं विधायेत्येतैरकेवलैः
संसृष्टितैरेव कर्मसमरचर्यालक्षणां ऊर्ध्वतिप्रतिपादयंति किमर्थं
आत्मनः स्वस्य शुद्धिः पापास्पृशो कीर्तिमलहरीकरणां वा तदर्थं य-
त्तादृशकर्मचरणो नाकीर्त्यादिकमेदिकं नरकादिलक्षणां पारत्रि-
कं वमलमयसंतीति भावः कथं ऊर्ध्वति संगंत्य क्ता श्रयंशुक्रनदं
तव्य इति श्रुत्वा सुपाधिं प्रवृत्तिनिरोधकं विहायेत्यर्थः ॥

मथभाष्य

कायेनेति पुनरुक्तादिनियमनार्थं पुक्तापुक्तफलमाह ॥

भाषा अनुवाद

निराम कर्म बन्धक नहीं है इस कहनेके बाद अब
उत्तम मनुष्यों को कर्मके द्वारा मुक्ति दिलावते हैं कि शरी
र से स्नानादि मनसे ध्यानादि और बुद्धिसे तत्त्व निश्चयादि
तथा कर्मसे आशक्ति रहित और फलाभिलाष शून्य होकर
इन्द्रियों के द्वारा अवगान कीर्तन आदि वित्तशुद्धिके अर्थ क
र्मानुष्ठान योगी कर्म करते हैं सोई कहा कि कायमन
बुद्धिसे और केवल इन्द्रियों से आत्मशुद्धिके हेतु सङ्ग
छोड़ योगीजन कर्म करते हैं ११ ॥

दोहा

देह मन अरु बुद्धिसे केवल इन्द्रियसे नांदि योगी कर्म निज सु
द्विदित करें सो संग विहादि ११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्टिकीम् अथ
क्तः कामकारेण फलं सक्तो निबध्यते ॥

शांकाभाष्यं

तस्मात्तत्रैव तत्राधिकार इति कुरु कर्मैव यस्माच्च युक्त इति युक्त ईश्वराय कर्माणि
करोमि न मम फलायेति एवं समाहितः सत्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं
मोक्षाद्यामाप्नोति नैष्टिकीं निष्ठायां भवां सत्तुष्टिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासः
ज्ञाननिष्ठाक्रमेणोति वाक्यशेषः यस्तु पुनर्युक्तोऽसमाहितः कामकारेण कर्
माणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः मम
लाभायेदं कारोमि कर्मैव फलं सक्तो निबध्यते अतस्त्वयुक्तो भवत्यर्थः ११

आनन्दगिरिकृतटीका

कर्मणाश्चित्तशुद्धिफलत्वे तदर्थेन कर्मवृत्तानमेव तत्र कर्तव्यमिति यस्मादित्य
स्यायेति तत्रैव दन् फलितमाह तस्मादिति इतश्च संगत्या कर्मावृत्तानं तत्राक
र्तव्यमित्याह यस्माच्चेति युक्तः सत्कर्मफलं त्यक्त्वा कर्मज्ज्वलन्मोक्षाद्यां शान्तिं यस्मा
दाप्नोति तस्माच्च तत्रासङ्गेत्यक्त्वा कर्मकर्तव्यमितियोजनविषये रोषमाह अयुक्त
इति युक्तत्वं व्याकरोति ईश्वरायेति फलं परित्यज्य कर्मज्ज्वलनिति शेषः नैष्टिकी
शान्तिरित्येते देव विप्रारयति सत्तेति द्वितीयमहं विभजते यस्मिन् अस्माद्योने
दोषादर्जनस्यानियोगदर्शयति अतस्त्वमिति ११॥

स्वामिकृतटीका

ननु तेनैव कर्मणा कश्चित्समव्यते कश्चिद्व्यतिरेक इति व्यवस्था कथमत आह युक्त
इति युक्तः परमेश्वरे कनिष्ठः सत्कर्मणा फलं त्यक्त्वा कर्माणि ज्ज्वलन्त्यायेति कीं शान्
तिं मोक्षं प्राप्नोति अयुक्तस्तु वदिसर्वः कामकारेण कामतः प्रवृत्त्या फलं प्राप्नो
त्को नितरां वयं प्राप्नोति ११॥ पिशाचभाष्यं

युक्त इति तस्माच्च युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा युक्त ईश्वराय कर्माणि न कर्मफलायेति
एवं समाहितः सत्कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिं मोक्षाद्यामाप्नोति नैष्टिकीं निष्ठायां
भावां सत्तुष्टिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणोति वाक्यशेषः
यस्तु पुनर्युक्तः असमाहितः कामेन काराणं कामकारस्तेन कामकारेण का
मप्रेरितयेत्यर्थः मम फलायेदं कारोमि कर्मैव फलं सक्तो निबध्यते न मुक्तो भ

गी
री.
पं.

वेदित्यर्थः १२॥

समानुजभाष्ये

पुनरिति पुनरात्मव्यतिरिक्तफलेष्वप्यलः आत्मैकप्रवणः कर्मफलेष्वप्यलः
केवलात्मपुद्गलकर्मवृत्तानां नैदिकी शान्तिमाप्नोति स्थिरमात्मानुभव
प्राप्तिर्वाप्तिमाप्नोति अपुनरात्मव्यतिरिक्तफलेष्वप्यलः आत्मावलोक
नविमृशः कामकरिणाफलेसक्तः कर्मणि कुर्वन्नित्येकमभिर्व्यप्यते नि
त्यसंसारिभवति अतः फलसंगरहितइन्द्रियाकारेण परिणतायां प्रकृतौ
कर्माणि सन्त्यास्यात्मनो बंधमोचनायेव कर्माणि कुर्वित्युक्तं भवति १२॥

नस्मान्नैव तवाधिकारः इति कर्मवक्तु

अभिनवगुप्तकृतटीका उक्तमे १२

नैदिकीमपुनरावर्तिनीम्

परमार्थप्रया टीका

अथ वित्तमुद्देः फलमाह पुनरिति कर्मफलेष्वप्यलः पुनरिति पुनरात्रेष्टि
की नस्मान्नैव तवाधिकारः इति कर्मवक्तुमात्रं प्राप्तिमाप्नोति अथापुनरात्मव्यतिरिक्त
पुनरिति अपुनरावर्तिमृशः कामकरिणा कामतः प्रहत्याफलेसक्तः स विव
द्यते एवं तावद्वित्तप्रदिशत्यस्य कर्मसंन्यासापेक्षया कर्मयोगो विशिष्य
ति इति पूर्वमुक्तं १२॥

वनमालीटीका

ननु कर्मकर्तृत्वा विशेषेण कथमेकस्य मोक्षोपरस्वबंधः कर्मणोत्पत्त्याह
पुनरिति पुनरात्रेष्टिन्द्रियोविषयभोगालंघ्यो भगवत्प्रीत्यर्थमिदं कर्म नमम
फलायेत्येवमभिप्रायवान् कर्मफलेष्वप्यलः कर्माणि कुर्वन्नशान्तिमाप्नोति
नैदिकी सत्त्वमुद्दिप्रवणमनन निरिध्यासनापरोक्षप्रसारनिष्ठा क्रमिणा
जातो यस्य पुनरात्रेष्टिन्द्रियउक्ताभिप्रायः सत्यः सकामुकोरेणा कामतः प्र
हत्याममफलायेवेदं कर्म करोमीति फलेसक्तो निवध्यते तत्र कर्मफलभो
गायनी चोच्यति नितरां गच्छतीत्यर्थः १२॥

पु.

असमवेजयनती टीका

ननु तस्मैव कर्मणोऽवृत्तिर्नैको मध्यते यो वध्यते इति कथं स्यादित्याशंका
व्यवस्थां प्रतिवित्याह पुनरिति पुनरात्रेष्टिन्द्रियोविषयभोगालंघ्यो भगवत्प्रीत्यर्थमिदं कर्म नमम
फलायेत्येवमभिप्रायवान् कर्मफलेष्वप्यलः कर्माणि कुर्वन्नशान्तिमाप्नोति
नैदिकी सत्त्वमुद्दिप्रवणमनन निरिध्यासनापरोक्षप्रसारनिष्ठा क्रमिणा
जातो यस्य पुनरात्रेष्टिन्द्रियउक्ताभिप्रायः सत्यः सकामुकोरेणा कामतः प्र
हत्याममफलायेवेदं कर्म करोमीति फलेसक्तो निवध्यते तत्र कर्मफलभो
गायनी चोच्यति नितरां गच्छतीत्यर्थः १२॥

मोतिप्रामोति प्रयुक्तग्रामेतरस्थिरमनास्तकामकारेण कामतः फलेस
 कस्तनलितस्तननिवद्यतेनित्यमेवजन्ममृत्युलक्षणोसंसारपरिभ्रमती
 तथः इत्येवमवस्थायावेधमोक्षोत्पातोतस्मात्फलानुसंधानरहितेक
 मस्ततात्प्रवणोभवेदितिभावः ॥१॥

मधुसूदनी टीका

कर्तृताभिमानसाम्येयितेनैवकर्मणाकश्चित्तुव्यते कश्चित्तुवध्यत इतिवै
 षम्येकोदेतरितितज्ञः । पुनः ईश्वरायैवैतानिकर्माणि नममफलायेत्ये
 वमभिप्रायवान्कर्मफलं सत्ताकर्मणि कुर्वन् शान्तिमोक्षाद्यामामोतिनैहि
 कीम् सत्तुष्टिनिन्यानित्यवस्तुविवेकसत्यासत्ताननिष्ठाक्रमेणजानामी
 तियावत् यस्तुपुनरुक्तः ईश्वरायैवैतानिकर्माणि नममफलायैवेदेकर्म
 करोमीतिफलेसत्तानिवध्यतेकर्मभिर्नितरांसंसारवंधं प्रामोति यस्मादेवंत
 स्मात्तमपिफक्तः सत्कर्मणि कुर्वन्तिवाक्यशेषः ॥

ममफलायेत्यभिप्रायपु
 त्कामकारेणकामतः
 ममफलाय

~~कर्तृताभिमानसाम्येयितेनैवकर्मणा कश्चित्तुव्यते कश्चित्तुवध्यत इतिवै
 षम्येकोदेतरितितज्ञः । पुनः ईश्वरायैवैतानिकर्माणि नममफलायेत्ये
 वमभिप्रायवान्कर्मफलं सत्ताकर्मणि कुर्वन् शान्तिमोक्षाद्यामामोतिनैहि
 कीम् सत्तुष्टिनिन्यानित्यवस्तुविवेकसत्यासत्ताननिष्ठाक्रमेणजानामी
 तियावत् यस्तुपुनरुक्तः ईश्वरायैवैतानिकर्माणि नममफलायैवेदेकर्म
 करोमीतिफलेसत्तानिवध्यतेकर्मभिर्नितरांसंसारवंधं प्रामोति यस्मादेवंत
 स्मात्तमपिफक्तः सत्कर्मणि कुर्वन्तिवाक्यशेषः ॥~~

सरानेरी टीका

कर्तृतायाससाम्येयिकश्चितेनैवकर्मणा मव्यतेवध्यतेकश्चिद्देष्टव्येहेतुस्य
 कः । १ श्रावणीशायैवकर्मणिनैतानिवफलायमे इत्यभिप्रायवान्पुनस्तत्ताक
 मफलं सत्ताः २ कुर्वन्कर्मणिमोक्षाद्यं शान्तिमामोतिनैहि कीं शुद्धिविवेकसं
 त्यासत्ताननिष्ठाक्रमेणया ३ जानासानैहिकीशान्तिमोक्षस्यासत्तामियात्
 यस्तुफक्तोस्तिपूर्वस्माद्विपरीतः सकामतः ४ प्रवृत्त्यामेफलायेदेकरोमीति
 फलेसकः कर्मभिर्नितरांसंसारवंधं प्रयात्यसौ ५ देहाभिमानसाम्येपि
 कृतंभगवदप्यं कर्मश्रौतंतथास्मार्तलौकिकं चममलभिः ६ विज्ञप्रवृत्त्या
 सवैराग्यज्ञानद्वारविमुक्तिदे तदेवकामकारेणकृतंसत्फलकामिभिः ७ दृढ
 वंधायमूढानोभवतीत्याशयोदरेः यस्मादेवंततस्तंभोविहायासक्तिमांथ
 जा ८ सर्वकर्मफलेषीशप्रतोषार्थं कुरुक्रियां वैदिकीलौकिकीवापिवंधान्मु
 क्तोभविष्यसि १ १२ ॥

नीलकंठी टीका

किंवपुनरिति पुनोवृत्त्यापायायकर्मणादिताउक्तलक्षणाः कर्मणां फलं
 का ईश्वरे समर्प्य शान्तिकैवत्यं नैहिकी सत्तुष्ट्यादिक्रमप्राप्तबलनिष्ठाफलभूतां

प्राप्नोति अमुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण सैरहृत्पाफले सक्रः सन् ।
नितरां बध्यते २५ ॥

आनंदीरीका

एतद्देवाभासार्थं पुनराह युक्तः प्रोक्तेन क्रमेण भूतयोगधारणः
कर्मणः कायिकादेः फलं ब्रह्मणादाय कर्माणीति व्याख्यातार्थानु
सारं परस्परमभिप्रायप्रवृत्तिजनितं सखडः खादिकं त्यक्त्वा नैष्टिकीप
रमाकांक्षाशान्तः शान्तिमाप्नोति अयुक्तेन भूतयोगे युगपद्वृत्त्य
सहृत्तिः क्रमशस्तस्य निर्दिष्टाः ऊष्टे । तथा पृष्टे त्रयस्य तत्सर्विकावृत्तिः
स्वांस्वप्रतिपद्यन्ते परस्परकृतं हेतुं कीदृतिमित्युक्तिक्रमात्प्रोक्तं नका
मकारेण फले सक्तः स्रंखलाबंधशान्ते फले सक्तो निबध्यते १३ ॥

सचसंगत्यागः कर्मफलत्यागात्प्रबंध रामकंठीटीका प्रतिपादिता द्ववतीत्याह ॥
 योज्ञाननिष्ठतया कर्मणि युक्तः सन्नतभिसत्पानेन कर्मफलेत्यज्ञानेष्टिकी
 निष्ठायां परस्पां कष्टायां स्थिताम् शान्तिं द्वैतप्रत्ययलक्षणात्तोभरहितसत्प
 त्स्वरूपविश्रमात् सकंप्रशमंसमपि गच्छति यस्तनिसर्ग दुस्त्वजे कर्मणि
 सर्वदा प्रवृत्तः समुक्तो न भवति यथोक्तेन क्रमेण समाहितो न भवति सो व
 श्यमेव फलसंगित्वा दृष्यते संसारे नियम्यते

संगत्यागएवसंन्यासोनकर्मत्यागः लासिकीवसुमीरीका तस्मात्कर्मफलं यस्यां लत्यागादेव संन्यासः
 संभावतीत्याह युक्त आत्मनिष्ठः कर्मफलमनभिसंधानेन त्यक्त्वा निष्ठायां काष्ठायां स्थिता
 नैष्ठिकीमपुनरावर्तिनीं शान्तिं चैतप्रत्यवसेभोपरतिं सोलाख्यां क्रमेणा
 मोति अयुक्तो बोधश्च न्योवरिर्मखः कामकारणा कामतोभिलाषेणाप्र
 हत्याफलेसक्तोलीनचित्तोनिवर्थाते संसारवन्धं प्रामोति (इति संन्यासोपायः)

पंचोलीटीका

ननु कथं ते नैव कर्मणा कश्चित्मुच्यते कश्चिद्व्यतिथेति वाच्यं
ताश्च वादः प्रकुरुति युक्तः फलनिपेतः ईश्वरार्थं कर्मकृत्तुः
शान्तिमोक्षाख्यानेष्टिकी सत्तुष्टिक्रमेणैव प्रत्यक्षात्मज्ञानविष्टोः
प्राप्नोति यस्तु युक्तः कर्मकामी सका मप्रेरणेन फले कृत्तुर्विद्यते

२१

१२

रागादीरसमिहोधिनी॥

न च सन्त्यसनादेवेत्यत्र सूचितमर्थं विवृणोति युक्त इति युक्तः क
र्मसु प्रवृत्तः कर्मफलं कर्मणाः प्रक्रांतस्य पुद्गलस्य फलं परवथः
स्वमरणान्यतरलक्षणं त्यक्त्वा ईश्वरे समर्थं परमेश्वरपूजय
पराजयविषये स्वतंत्रः कर्ता यश्च तदिच्छाविषयं स्यात्तदेव भवि
ष्यति परमं स्वधर्ममनुतिष्ठेयं येन स यवेश्वरः प्रीतः स्यादिति
निश्चित्य नैष्टिकी शान्तिं ब्रह्मसाधुजलक्षणा मोक्षसुखमाप्नोति
कामकारेण कामः पुत्रादिजीवितविषयेच्छातस्य कारेण करणे
न प्रयुक्तः विदितकर्मननुतिष्ठन् निबध्यते पापेनाभिभूयते
प्राप्नुमिर्वहानीयते च यतोयं फले प्रोक्तलक्षणोक्तः कृता संगः
पुनः पुनस्तदेव संस्मरन्तित्यर्थः तथा च श्रुतिः न कर्मणा न प्रज
यायने न त्यागे नैकेनास्तव मानश्रुति यथा च तृतीयाध्या
येन कर्मणामित्यत्र व्याख्याता १२॥

मथभाष्य

युक्त इति युक्तो योग युक्तः पुनः सन्त्यासप्राप्त्यर्थं स्पष्ट
यति १२॥

भाषा अनुवाद

जो ऐसी शक्ती करो कि वही एक कर्मसे कोइतो मुक्त हो कोइको बन्ध यह कैसी व्यवस्था है तो इसका निवारण करते कहते हैं कि योगी कहे कर्मकारी पुरुष ईश्वरसे एक निष्ठ हो कर्मफल को त्यागि कर्म अनुष्ठान करिके अत्यन्त शान्ति स्वर्ग जो मुक्ति तिसको प्राप्त होते हैं परन्तु अयत्न कहे कामना विशिष्ट कर्म फलप्राप्त वहिर्मुख लोग काम्यकर्म से अवश्य ही बद्ध होते हैं पुक्त कहे ईश्वरार्थ कर्म करने वाले १२ ॥

दोहा

कर्मदिके फलत्याग दृढशान्ति प्राप्त होय योगि पुत्रादिक के स्नेहसे बधयोदिसक्त अयोगि १३॥

STEP 10

[illegible]

四

॥ १ ॥
 ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥
 ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥
 ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥
 ॥ ७० ॥
 ॥ ७१ ॥
 ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥
 ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥
 ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥
 ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥
 ॥ ९७ ॥
 ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुविवर्णा नवहारेषु
रेदेही नैव ऊर्ध्वकारयन् ॥ १३ ॥

शांकरभाष्यं

यस्तपरमार्थदर्शी स वेति सर्वाणिकर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य ।
नित्यं नैमित्तिकं कामं प्रतिषिद्धं च तानि सर्वाणिकर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या
कर्मादौ अकर्मसंदर्शनेन संन्यजेत्यर्थः आस्तेति एतिसुखं तत्तवा मनःका
यवेष्टोयतिः निरायासः प्रसन्नचितः आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तवाच्य सर्वप्रयोज
न इति सुखमास्तइत्युच्यते वशीनितेंद्रिय इत्यर्थः क्वास्तइत्याह नवहारेषु
सप्तशीर्षार्णत्वन उपलब्धिद्वाराण्योग हेमूत्रपुरीषविसर्गार्थं नैहीरे
नैवहारे पुरमुच्यते शरमिव पुरमात्मैकस्वामिकंतदर्थं प्रयोनैष्टेंद्रियमनो ।
बुद्धिविषयेरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः योरैरिवाधिते तस्मिन् नवहारे ।
पुरेदेही सर्वकर्मसंन्यस्यास्ते इति किं विशेषागोन सर्वोद्दिदेही संन्य स्य संन्या
सीव देह्यवास्तेतत्रानर्थकं विशेषणमुच्यते यस्तज्जदेही देहेंद्रियसंज्ञात
मा ज्ञात्मदर्शी स सर्वोपि गेहे भूमावासनेवासे इति मयते न हि देहमा
ज्ञात्मदर्शिनो देहश्च देहश्चास इति प्रत्ययः संभवति देहादिसंज्ञातव्यतिरि
क्तात्मदर्शनस्त देहश्चास इति प्रत्यय उपपद्यते परकर्मणां च परस्मिन्ना
त्मन्यविद्यया धारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्य
ते । उत्पन्नविवेकविज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोपि गेहश्च
देह्यव नवहारे पुरे आसने प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषावहत्या देह्यव
विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह्यवास्तइत्यस्यैव विशेषणफलं विद्वदविद्वत्स्यय
भेदापेक्षतातययपि कार्यकराण्यकर्माण्यविद्ययात्मन्यधारोपितानि सं
न्यस्यास्ते इत्युक्तं तथाप्यात्मसमवायित्वकर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशंका
ह नैव ऊर्ध्वं स्वयं न च कार्यकराणानि कारयन् क्रियासु प्रवर्तयन् किं यत्
तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायिसत् संन्यासान्न संभवति
यथा गच्छतो गतिः गमनव्यापारपरित्यागेन स्यान्न हत् किं वा सतयवात्मनो
नास्तीत्युच्यते नास्त्यात्मनः सतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं चोक्तं एविकार्योय
मुच्यते प्रारीरस्योपि कौंतेय न करोति न लिप्यत इति धायती वले लायती वेति
श्रुतेः ॥

३५

३५

गी.
टी.
पं.

आनेरगिरिकृत टीका

तर्हि फले सक्तिं त्यक्त्वा सर्वेऽपि कर्मकर्तव्यमिति कर्मसंन्यासस्य निरवकाशत
मित्याशं वा विदुषः सकाशादिदृष्टो विशेषेण दर्शयति यस्त्विति सर्वकर्मपरि
त्यागे प्राप्तं मरणं व्यावर्तयति आस्त्यति हर्षिलभमानोऽपि शरीरतापेनाप्या
मिकादिना तपमानास्तिष्ठतीति चेन्नेत्याह सावमिति कार्यकरणासेवा
तपारवश्यं पर्युदस्यति वशीति आसनस्यापेक्षितमधिकरणं निर्दिशति
नवेति देहसम्बन्धाभिमानाभासवत्त्वमाह देहीति मनसा सर्वकर्म
संन्यासेऽपि स्वाकसंग्रहार्थं बहिः सर्वकर्मकर्तव्यमिति प्राप्तं प्रत्याह ने
वेति तात्परेण सर्वाणि कर्माणि परित्यज्याति विशिनष्टिनित्यमिति ते
षां परित्यागे हेतुमाह तानीति यदुक्तं सखमास्त्यति तदुपपादय
तित्यक्तेति नितेन्द्रियत्वं कायवशीकारस्याप्युपलक्षणं देहोत्रे देवद
ष्टीहेनासिके वागे केति समशीर्षाण्यानि शिरोगतानि शब्दाद्युप
लब्धिद्वाराणि तथापि कथं नवहारतमधोगताभ्यां पादपदभ्यां ।
सदेत्याह सर्वाणि शरीरस्य पुरसां सर्वमिना पौरैश्च पिष्टितत्वेन
दर्शयति आत्मेत्यादिना यद्यपि देहे जीवन्तत्वादेहसंबन्धाभिमानाभा
समानवतिष्ठते तथापि प्रवासीवपरगेहे तत्प्राप्य परिभवादभिरग्र
ह्यत्र विषीदन्त्यामोहादिरहितस्य तिष्ठतीति मत्ताह तस्मिन्निति ।
विशेषणमातिपतिकिमिति तदनुपपत्तिमेव दर्शयति सर्वोद्गीति
सर्वसाधारणो देहावस्थाने संन्यास्येदेहेति विद्वदिति विशेषणम
किं चित्करमिति फलितमाह तत्रेति विशेषणफलं दर्शयन्तरमाह उ
च्यतेति किं च विवेकिने प्रतिविशेषणानर्थको चेत्ते किं वा विवेकिने
प्रतीतिविकल्पाय मद्गो करोति यस्त्विति अस्त्यदेहत्वे हेतुः तदेव देहि
त्वं स्फुटयति देहेति संवातात्मदर्शिनोऽपि देहेऽस्ति प्रतिभासः स्यादिति
चेन्नेत्याह न हीति द्वितीयं दृष्टयति देहारीति एहादिषु देहस्यावस्थानेना
त्मावस्थानप्रमव्यावृत्त्यर्थं देहे विद्वानास्त्यति विशेषणमुपपद्यते वि
वेकवतो देहे वस्थानप्रतिभाससंभवादित्यर्थः ननु विवेकिनो देहावस्थ

न प्रतिभातेपि वास्तुनोदेहव्यापारात्मनो कर्मणां तस्मिन् प्रसंगा
 भावात् तस्यागेन कृतस्य देहे वस्थानस्य ते तत्राह परकर्मणां चेति
 ननु विवेकिनो दिगाद्यनवच्छिन्नवास्याभ्यंतरा विक्रियब्रह्मात्मनो मत्त
 मानस्य कृतो देहवस्थानमास्यातं शक्यते तत्राह उत्पन्नेति तत्र हेतुमाह
 प्रारब्धेति यदि प्रारब्धफले धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपभक्तस्य शो
 कादन्यभक्तादेहादिसंस्कारो न वर्तते तदनवस्थावतत्रैव देहे विशेष
 विज्ञानमवस्थानविषयस्य पपयते अतो विवेकवतः संन्यासिनो देहे व
 स्थानव्यपदेशः संभवतीत्यर्थः अविद्वत्तयापेक्षया विशेषणसंभ
 वेति विद्वत्तयापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरति देहयेवेति
 देहे स्वावस्थानविषयो विद्वत्तयापेक्षया विषयस्याविद्वत्तयापेक्षया
 देवं भेदे विद्वत्तयापेक्षया विशेषणमर्थवदित्युपसंहरति देहेतं वि
 शदयति विद्वदिति आरोपितकर्तृत्वाय भावेपि स्वगतकर्तृत्वादि उ
 च्यते इति एवमासंबंधः सर्वस्यापिशतरेतेन संबंधः कर्तृत्वं कारयितृत्वं
 ज्ञात्मानोनेत्यत्र विचारयति किमिति यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च तत्किं दे
 हिनं स्वात्मसमवायिसं देवसंन्यासात् भवतीत्युच्यते यथा गच्छतो देव
 रतस्य स्वगतैव गतिं तत्स्थित्यात्पार्श्वं भवति अथवा स्वारस्येन कर्तृ
 त्वं कारयितृत्वं चात्मनो नास्तीति वक्तव्यमाये सकितं द्वितीये कुरुष्यत
 मित्यर्थः द्वितीयं पलमाश्रितोत्तरमाह अत्रेति उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रम
 मनकूलयति उक्तेहीति तत्रैव वाक्यशेषमपि सम्यादयति शरीरस्यो
 पीति स्मृत्युक्तेऽर्थे श्रुतिमपि दर्शयति ध्यायतीवेति उपाधिगतैव सर्वा
 विक्रियानात्मनि स्वतोस्तीत्यर्थः १३ ॥

सामिक्तरीका

एवं तावद्विद्वत्पुद्गेभ्यस्तस्य संन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते इत्येतत्प्रपेवि
 तं इदानीं पुद्गलितस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह सर्वकर्माणीति वशीनि
 तविजः सर्वाणि कर्माणि विद्वेपकानि मनसा विवेकप्रज्ञेन संन्यास

गी.
टी.
पं.

सख्यया भवति पवंतान निष्ठः सत्रास्ते काल इत्यत आह नवहारे नेत्रे
नासिके कर्णे मखंवेति सप्तशिरो गतानि अथोद्देशासूपस्य दृष्टेः श्वेदेन
वहाराणि यस्मिन् पुरे पुरवदहं भावस्य न्येदे हेतुवति एति अहंकाराभा
वादेव स्वयं तेन देहेन नैव ऊर्वन् ममकाराभावाच्च न कारयन्नित्याविशु
द्धविताद्याह तिरुक्ता अमुद्विन्नोदिसंन्यस्य पुनः करोति कारयति च ।
न त्वयंतथा अतः सखमास्तरुतः १३ ॥

पिशाचभाष्यं

था

ते

व

यस्तु परमार्थदर्शी सर्वकर्माणीति स नित्यनेमितिकं काम्यप्रतिषि
द्धं च तस्य सर्वाणिकर्माणि तानि मनसा विवेक उद्भास्य कर्मदर्शनेन सं
न्येदित्यर्थः आस्तेति एतिसखमित्यर्थः वां मनः काये वेष्टानिराया
सः प्रसन्नचितः आत्मनो न्यत्र निवृत्त्या तत्तवात्सर्वप्रयोजन इति सख
मास्ते इत्युच्यते शरीरं जितेन्द्रिय इत्यर्थः काल इत्यत्र नवहारे सप्तशी
र्षाणीत्यात्मन उपलब्धिदाराणि अथोद्देशमूत्रपरीषविसर्गाद्यं इति ते
ह्यैव न दारं पुरमुच्यते शरीरे पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थं प्रयो
जने श्रेष्ठं द्रियमनो बुद्धिर्विषयेः अनेकफलविज्ञानोत्पादकैः पौरेरिवा
पिष्टे ते देहे देही सर्वाणि संन्यस्य स्वेति किं विशेषणं तस्यैव देही सं
न्यस्य संन्यासीव देह एवास्ते इति चेदुच्यते यस्तु ते देहेन्द्रियसंज्ञातमा
त्रात्मदर्शी ससर्वोपि देहे भूमावासने वा आस इति मन्यते न हि देह
मात्रात्मदर्शिनो गेहश्च देहं आस इति प्रत्यय उपपद्यते परकर्माणां च
परस्मिन्नात्मन्यविषया धारोपितानां विषया विवेकज्ञानेन मन
सा संन्यास उपपद्यते उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यसिनोपि देह
हपवनवहार आसनं प्रवृत्तं आरथ्यकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह
एव विशेषज्ञानोत्पत्तेः देह एवास्ते इत्यस्तेव विशेषणफलं विद्वद्वि
त्प्रत्ययभेदोपेक्षत्वात् यद्यपि कर्माणां विषया धारोपितानि संन्यस्य स्ते
तीत्युक्तं तथापि आत्मसमवायिकर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्म
समवायिसंन्यात्मभवति यथा गच्छतो गतिः किं वा स त एवात्मनो

नास्त्यत्रोच्यते नास्मिन्नात्मतः कर्तृत्वे कारयितृत्वे वा उक्तं हि अत्रिका
र्येयमव्यतति शरीरस्योपिकौंतेयनकरोति न लिप्यत इति ध्यायती
बले लायती वेति श्रुतेः ॥ १३ ॥

रामानुजभाष्य

अतो देहाकारपरिणता यो प्रकृतौ कर्तृत्वं संप्रत्युच्यते सर्वेति आत्म
नः प्राचीनकर्ममूलदेहसंबंधप्रयुक्तमित्येककर्मणां कर्तृत्वं न स इत्यप्र
युक्तमिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि न वदारे पुरे संप्रत्य
वशीदेहे स्वयं देहापि शानमकुर्वन् देहं नैव कारयन् सखमास्ते ॥ १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

नेति केन पुनरुच्यते नो यथावेश्मोतर्गतस्य पुंसो न पृथगतैर्जीर्णात्वा
दिभिर्योगः एवं च मम चक्षुरादिच्छिद्रगवाहनवकाले कृतदेहगेह
गतस्य न तद्वर्मयोगः ॥ १३ ॥

परमार्थप्रण टीका

इदानीं शुद्धचित्तस्य संप्रत्युच्यते सर्वकर्मणीति वशीजित
चित्तः सर्वकर्माणि विक्षेपकारिणिविवेकपुक्तेन मनसा संप्रत्युच्यते तपवो
परतानि कृतास्वयं यथा भवति तथा आस्ते वर्तन्ते ऊचास्तस्याह न व
दारेति नेत्रकर्माणि सादृश्यानि सखमेकं चेति सखायूपसंवेति देह
वन् वदारे पुरवर्हं भावशब्दे देही अवतिष्ठति यथा कश्चिन् वदारे न
गरेति युत्र पिनागपथमो नृसृशतितद्वर्हं कारभावालुद्धचित्तो न कुर्व
न्ममाकाराभावाच्च न कारयन् अशुद्धचित्तस्तु करोति कारयति च न
जानाति धर्मं न च मे प्रहतिरित्यादि वाक्यैरस्तत्र स्पष्टं नैव कुर्वन्
कारयति त्पारिना स्वतंत्रं कथमक्ते अथास्तामीश्वरस्यैव प्रयोज
कत्वमिति चेत् तर्हि सत्सत्कार्यप्रवर्तकत्वेनास्मदिव तस्यापि विषमत्वं
स्यादित्याह ॥ १४ ॥

वनमाली टीका

अपक्वकषायस्यास्थिरचित्तस्य कर्मयोगः प्रेषानिति पूर्वप्रपञ्चाप्रताप
कषायस्य शुद्धचित्तस्य संप्रत्युच्यते सर्वेति अदेही देहं हि

गी.
री.
पं.

63

यादावहेममेतभिमानमृत्युः नित्येनैमित्तिकं काम्यं तिविद्वेचेति सर्वाः
णिमनसासम्पत्तौ कर्तृत्वं तिविद्वेचेति सर्वाः नोमानिनवदारे
संदियेदेहेतायेतेनमपीतिदेहेमेत्यमनज्वन्नकारयन्नास्ते किंतुसम्पदे
हादितोभिन्नतपानंदयनाकर्तृतादिनाज्ञानेनसखमास्तेजतोयतोवशी
नियमितवाप्तोतरिंद्रियः कर्मकर्तृत्वं कारयितृत्वं च जीवस्य देहाद्यभिन्ना
तपाभिमानात् भवति तद्विहृतौ शान्तिरनंदस्य स्वतोतिर्विकारस्य तदभयो
नसंभवतीति भावः ॥ १३ ॥

ऊरुमवेजयतीरीका

एवंपुक्तायुक्तयोर्मोक्षबंधव्यवस्थामुक्तेरानीप्रकृतौ सर्वकर्माप्यपि
त्वाकर्मकरोत्यपि स नैव करोतीत्याह सर्वकर्माणीति वशीविजिती
द्रियोमुखः उक्तप्रकारेकत्रत्ननामिप्रधानेविवेकयुक्तेन मनसास
र्वकर्माणि सर्वाणि वर्णाश्रमोचितानि नित्येनैमित्तिका निसर्वद्रिय
कृतानि प्रवर्णादीनि वा कर्माणि संन्यस्य संन्याप्यार्पयितेत्यर्थः नव
दारेष्टोत्रेदेहेनेत्रेदेनासिकेदेसुखं वैकमिति सप्तद्वाराणि शिरसि पाशुप
स्याखेदेवाधोदेशे इति नवद्वाराणि यस्मिन् स तस्मिन् पुरे पुरवदहेभा
ववर्जिते देहे सुखं सवेनास्तेति एति किं ऊर्वन्न देहो प्राप्तात्मया त्याज्य
ज्ञानः क्षेत्रज्ञः देहेन्द्रियादिभिस्तानि कर्माणि वहिः ऊर्वन्नपि स नैव ऊर्वन्नक
र्जनं भवति नकारयन्न स नैव कारयिता चेत्येवं विज्ञानं सन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ उचितस्य केवलात्मन्यासा मधुसूदनीरीका कर्मयोगः श्रेयानिति पूर्वोक्तं प्रपञ्चाधुना अथ
नस्य सर्वकर्मसंन्यास नित्येनैमित्तिकं काम्यं प्रतिविद्वेचेति सर्वाणि कर्माणि निमनसा कर्मण्यः
व श्रेयानि ताह ॥

कर्मण्यः पश्येदित्यत्रोक्तेनाकर्जात्मसर्वसम्पददर्शनेन सत्यस्य परित्यज्य
प्रारब्धकर्मवशारास्तेति एत्येव किं उः खेननेत्याह सखमनायासेन
आयासदेतकायवांसनो व्यापारमृत्युत्वात् कायवायनांसि सखेरा
तिऊतो न व्याप्रियते तत्राह वशीस्ववशीकृतकार्यकारणसंवातः क्वा
स्तेनवदारेष्टोत्रे देष्टोत्रेदेवत्तसीदेनासिकेवागेकेति शिरसि सप्तद्व
पाशुपस्ये अथ इति नवद्वारविष्टे देहे देही देहभिन्नात्मदर्शी प्रवासीव

परगेहीतत्तुजापरिभवादिभिरप्ररुघर्षविषोदन्नदेकारममकारश्च
 नस्ति एति अतोहिदेहतादात्म्याभिमानादेहएव ननुदेहीसर्वदे
 हाधिकरणमेवात्मनोधिकरणमन्मानोष्टदेभमावासनेवाहमा
 स इत्यभिमत्यतेननुदेहेहमासइतिभेददर्शनाभावात् संचातव्यति
 रिक्तात्मदर्शीतुसर्वकर्मसंन्यासीभेददर्शनादेहेहमासइतिप्रतिपद्य
 ते अतएवदेहादिव्यापाराणामविद्ययात्मन्यक्रियेसमारोपितानो
 विद्ययावाधएवसर्वकर्मसंन्यासइत्यव्यते एतस्मादेवाज्ञवैलक्षणा
 त्कृत्तंविशेषणं नवदारेपरग्राह्यइति ननुदेहादिव्यापाराणामा
 त्मारोपितानोव्यापाराणांतीरस्यहृत्तइवविद्ययावाधेपिसंवापारे
 णात्मनः कर्तृदेहादिव्यापारेणकारयितृत्वंवस्यादितिनेत्याह नैव
 कुर्वन्नकारयन्नाहइति संबंधः १३

~~ननुदेहादिव्यापारेणकारयितृत्वंवस्यादितिनेत्याह नैव
 कुर्वन्नकारयन्नाहइति संबंधः १३~~

सदानंदीटीका

संन्यासात्तेवलात्कर्मयोगोषुदधियोवरः इत्युक्तादायनाशुद्वेः सं
 न्यसनेवरे १ नित्यंनैमित्तिकंकास्यंनिविद्धेवेतिसर्वशः कर्मण्यकर्म
 यःपश्येदित्युक्तविवेकतः २ अकर्त्तात्मस्वरूपस्यविचारान्वितचेतसा
 तत्ताप्रारब्धवशतोनायासेनैवतिष्ठति ३ आयासहेतुकायवाज्जने
 व्यापारवर्जितः कार्यकारणसेवातोयेनादौस्ववशीकृतः ४ कास्त
 त्याहभगवान्देहभिन्नात्मतत्तटक नवदारेविशिष्टेसिंदेहेतिष्टत्यसौष
 रे ५ परगेहेप्रवासीवनिर्ममोनिरहेकृतिः देहमात्रात्मदर्शीतुदेहा
 धिकरणानरः ६ स्वस्याधिकरणमत्वाष्टदेभमौतयासने अहमासेभि
 मानीतिनतामेदेहइत्यपि ७ संचातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्त्वप्ययते दे
 हस्यासइतित्तानंविद्ययाभ्रान्तिवाधनात् ८ ननुदेहादिव्यापाराणामा
 त्मारोपिताभ्रमात् विद्ययाभ्रान्तिवाधेहितेकांवाधोभवत्विति ९ किंता
 त्मनःस्वकोयेनव्यापारेणास्वकर्तृता तथाकारयितृत्वंवस्यादेहादिव्या

गी.
री.
पं.
द्वयसा

64

ताविति ॥ मेवमात्माक्रियोत्पत्तेर्नैव ऊर्वत्रकारयत् यथाकाशस्य नीलि
त्वासंबंधो नास्ति सर्वथा ॥ तथात्मनो न संबधः कर्तृतादिभिरावपि अक्रिय
स्यात्कर्तृतायै रसंगितः ॥ कर्तृतायाः ऊतो धर्मा भवन्त्यावियकाजडाः ।
आकाशे वर्णवन्नास्ति कर्तृतादिसुतोऽमले ॥ आवियकं तद्विधस्ततत्तथी
जन्ममात्रतः तस्मात्पत्तासकर्मस्ते नैव ऊर्वत्रकारयत् ॥ वसन्ते हागारे प
रमयदनिष्टे विजयते न कर्तृतो भोक्ता कविदणिकराविदिहरणो निजानं
दागमो विषयविरतिर्नान्यशरणाः परब्रह्मादौ ते परिमितवपुः सन्निहरति ॥

नीलकंठी टीका

१३

एवमविद्वान्फलासम्मानासक्तिवशात्कर्मभिर्वध्यते न वध्यते न वध्यते
वेत्यक्तं विद्वांस्तद्विपरीत इत्याह सर्वकर्माणीति वशोजितचित्तः समा
धिस्थो योगी न वदारे न वैवपे च ज्ञानेन्द्रियाणि षष्टः प्राणास्ते नैव तत्प्रवर्त्या
नां कर्मेन्द्रियाणां संग्रहः ७ अहंकारवित्तानोति तव पतानि दाराणीव पु
र्यते जीवस्य भोगार्थं विषयप्रवेशस्यानानियस्मिन्नवदारे शरीराद्ये पुरे वि
वित्रवासनाकल्पिताने तविषयवति अनेकैः कर्मसचिवैरपि स्थिते सख
डः खदिनाना पुण्यवति मनसा सर्वद्वारे द्वादनं ऊंचिकया सह सर्वाणि
कर्माणि पुरपतिरिव राजकार्याणि संत्यस्य सखे निर्विकल्पसंविन्मात्र
येणास्ते कर्माणि क्षेत्रस्यैव धर्मो न त्वात्मन इति क्षेत्रे त्यक्ते शक्यान्तेव तथा
च प्रुतिः शरीरेण यमनोहितेति यत्र सहादेः सह तो मदे ते विहाय रोगे त
त्वा स्वायामिति च देही सन् देहाभिमानकाले व्युत्थाने पीत्यर्थः तदा
पि नैव ऊर्वनास्ते नापि कारयन्तास्ते राजेवामान्येषु निहितभारः समर्थो
क्षेत्रेण सहात्मनः संबंधाभावदर्शनात् यदानवदाराणि चक्षुः श्रोत्रना
सा बिलद्वेहानि षट्सप्तमे सखे अथ स्तने दे इति अस्मिन् क्षेत्रेन्द्रियाणि प
रिचारका बुद्धिरमात्योऽहंकारो पुवराज इत्यादिकमूयं विडम्बः कर्मसंब
धप्रवनास्ति हरेतत्फलासम्मानासक्तीति भावः ॥ १३ ॥

आनंदी टीका

वशीकृतं त्रैलोक्यं सप्रदायात्मिकायाः प्रकृत्या योगाभ्यासवशात्सुखं
भूतः सर्वधाममहदादीनां प्रकृतिविकृतीनां कर्माण्यथ वसायादीनि

मनसा सत्प्रसंगे मननाभावे देवोपेक्षेन्द्रियजेयप्रोडुर्भावे हकारे सं
यमात्रैव ऊर्वत्रर्थवत्वं संयमात्रैव कारयन् प्रकृतिजयंशामः न
वदारे प्रेशरीरपवृहे सुखमास्ते जीवन्मुक्ताविश्रामः भजति
यथा चक्रवर्ती राजा विजितसकलहृमिरप्राप्तप्रेसाया शुभावा
त्कृतकृत्यो नैव ऊर्वत्र कारयन् वदारे प्रेशरीरपवृहे सुखमास्ते तथेत्य
र्थः ॥ १३ ॥

+ अथेवं विधयोः कर्मयोगसंन्यासयोरप्यागमकं श्रीरीका येन संबन्धपादितयोः पसंज्ञायावसरे स्वरूपा जुवा
सर्वतदनुष्ठानं
+ इह मतः शास्त्रेन बुद्धिरेव विवक्षिता तद्बुद्धिविधं मनो लौकिकं योगिसं
वत्स्थिष तत्राचिन्त्येष्टरमायाशक्तिवशाद्भूतहेतुप्रत्ययतिमिरमये लौ
किकं येन लोक पदमेव परमार्थमतत्वेनातात्वेन मन्यते योगिसंवदितं
येन भगवदनुग्रहाविर्भावितविद्याशक्तिविमलीकृतेन योगिनः सर्वभ
वाभ्योक्तपरमात्मैकश्रुतयामसंते तदेवं विधुः स भयात्मकत्वं मनसो
मुनि नैवानुगीतासंभगवद्वचसैवार्जुन बोधायैवेति वृत्तविरचनक्रमे
णाप्रदर्शितं यदाह उभेवां मनसी गत्वा भूतात्मानमष्टकताम् आवयोः
श्रेष्ठमावत्सिद्धिर्नौ संशयं विभो मन इत्येव भगवोक्तं रात्राह सरस्वती
अहं काम उवाच भूमिति तं प्राह वागय सतामाह स्यावरं जंगमं चैव
विद्युभेमनसी सम स्यावरं मत्सकाशे वै जंगमं विषयं तवेत्येवं विधेन ख
स्थिरपरमात्मस्वरूपमनैकनिष्ठत्वात् स्थिरतया स्यादवशोक्तेन पर
मेश्वराभ्याशवर्तिना मनसा तः करणेन सर्वकर्माणि चित्तवाक्ताय नि
र्वर्त्याः सर्वाः क्रियाश्चासुचोदिताः शरीराद्यभिधारिणी च संत्यस्य वत्
हेतुना नाफलाभिसंधित्यागादुल्लासपेव विलिप्य तेनैव क्रमेणावशीति
तात्मा स्वीकृतस्वभावः सत्कर्मयोगी सुखमास्ते जोषमवतिष्ठेति निरर्मा
निवृत्तनिवित्तज्ज्ञेयसंपर्कनिरुत्तरगन्तव्ये स्वात्मतिविश्रामतीत्यर्थः
व कीदृशः सन्नास्ते अस्मिन्ने प्रेरेदपवाधिष्ठानसामान्याद्देहत्वेन निरूपि
ते अतएव कीदृशेन वदारे वत्सः श्रोत्रजालास्त्रिंशद्विंशतिषु गुणानि २

गो.
री.पं.

65

शनश्चवगात्राणां क्रियाप्रवृत्तिवर्त्मानि तथासावपायूपस्था निजी
णि रसनविसर्गक्रियाप्रवृत्तिवर्त्मानि नवहाराणियस्मिन्
तत्राहयचिन्मात्रपरमात्मस्वभावविशाल त्वात्सर्वाः क्रियाः सर्वाः
णि कार्यणि स्वहृत्पमात्रत्वेन प्रतिपाद्यमानो न ऊर्वन् इतरशरीरवत्
कर्माभिमानमनश्च भवन् केचित्किल प्रतिशरीरेभिन्ना चूरीरिणाः
स्वभाविकेन प्रतिनियतेन कर्तृत्वेन युक्तात्मन्यन्ते तथा न कारयन् ।
अन्यान् प्रयोजयन् अपरे हि केचन सन्निधिमात्रेण जर्जराः प्रकृतेः ।
क्रियप्रवृत्तौ प्रयोजकमात्मानं सत्यन्ते अस्य भयथापि कर्तृत्वे प्रति
विध्यते अये हि परमात्मसमापन्नत्वात् न करोति न कारयति ॥

+ एवमुक्त्युक्त्यावशीलमानः कर्मयोगे लाक्षिकी **पंचोली टीका** न केवलं देहाहंभावमेव प्रवृत्तकरोति याव
हेहममनामपीत्याह + वशीस्वीकृतस्वभावः सर्वाणि कायवांसनसनिर्वर्त्यानि स्वाभाविका

निवैदिकानि च कर्माणि मनसात्ममतनात्मकेनातः करोति न संत्यजे
अरायसमर्प्य स्वावेयथाभवत्येवमास्तेकास्ते इत्यत आह नवहारे नेत्र
नासिके कर्णौ मुखे च सप्तशिरोरन्ध्राणि अथः पायूपस्थद्वये रज्ज्वेन ।
वहाराणियस्मिन्सतस्मिन् छिद्रगवाक्षनवकालं कृतेषु देहगोहे
देहीदेहाभिजातदर्शी अज्ञो हि देहतादात्म्यादेह एव तथा देहे हंकारा
भावाच्चैव ऊर्वन् समकाराभावाच्च न कारयन् अतः सावमास्ते इत्य
र्थः यथावेशमान्तर्गतस्य संसृजगत्तैर्जीर्णतारिभिर्योगः एवं दे
हगोहगतस्य परमात्मसमापन्नस्य तदहर्मयोगः तदुक्तं श्रेयासंगल
त्वाद्योगवासिष्ठे अ निमज्जनमर्थेषु भावनाभावेन यदि अवेदने
सावादीनामसंसंगं परं विदरिति ॥

पंचोली टीका

यवंतावचितशुद्धिशून्यसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति श्रुतं
शुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेष्ठः इत्यार सर्वकर्माणीति वशीजितेन्द्रियः देही
आत्मा मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादौ अकर्मादिदर्शने सर्वकर्माणि नि
त्यन्ते मिथिककाम्यनिषिद्धानि कर्माणि संन्यासपरित्यज्य नवहारेषु

नवलिङ्गेदेहेस्वयंश्रुर्वनश्रुचश्रकारयनसखेसखेनप्राप्तेतिष्टति

१३

रणावीरसमिद्धोधिनी॥

एतदेवस्यष्टयति सर्वकर्माणीति वशीस्वायतीकृतेन्द्रियः सर्वा
णिकर्माणिकथंभीष्ममित्यादिरूपाविद्येयकान्संकल्यात्मनसा
निश्चयात्मकेनज्ञानेनदृष्टीकृतचेतसासंन्यस्यविद्यय नवद्वारेन
वानिपूर्वेषांक्षणीकृतत्वान्नवीकृतानिद्वाराणियत्रतस्मित्युरेस्वकी
येपरकीयेवानगरेसखंयथास्यातथास्ते कीदृशाःसन्सखमाप्ते
त्याद देहेनेति एवमहोभिन्नक्रमः कारयन्नित्यनेनान्वेति देहेन
कर्मेन्द्रियैःस्वयंश्रुर्वन नपुनरन्यैर्भटैःकारयन्नेवकोर्यः सैन्यानाम
नायकत्वेन शीघ्रंयत्नायनसंभवात्स्वयंचक्रवीत सैन्याश्चकारयेदि
ति प्राज्ञनिमित्तनिकुण्डकंराज्यसखमनुभवतीत्यर्थः १३॥

मथभाष्य

सर्वकर्माणीति मनसेति विशेषणादभिमानत्यागः नच
करोतिवस्तुतइत्याद १३ ॥

५१

१६

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

भाषा अनुवाद

इन सब बातों से अशुद्ध विज्ञ मनुष्य को संन्यास की अपेक्षा
निराकाम कर्म करना ही श्रेष्ठ है यह विस्तार पूर्वक कहि कर अ
ब शुद्धविज्ञ पुरुष को संन्यास ही श्रेष्ठ है यह कहते हैं कि जितना
विज्ञ विवेकशक्त बुद्धिके द्वारा विज्ञेय कारक सब कर्म छानि जै
से स्वयंमें रहते तैसे ज्ञाननिष्ठ शक्त होके भी स्वयंमें रहते हैं जो
कहो कि कहाँ रहते तो कहते हैं कि नवद्वारपर जो अहङ्कार मूल्य
शरीर जिसमें आत्म स्वरूप से स्थित रहते हैं और अहङ्कारके अभा
वसे आप शारीरिक कर्म नहीं करते और ममताके अभाव से दूसरे
से भी वे कोई काम नहीं करावते हैं यह शुद्ध श्री अशुद्धविज्ञ म
नुष्यों का भेद भगवानने कहा ॥ ११ ॥

दोहा

कर्मसमस्तदित्यागमनसस्वीजीर्तेन्द्रियो नौद्वारगृहदे
हमें करेन करावे सोय ॥ १२ ॥

नकर्तृत्वेन कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभः न कर्म
फलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४ ॥

शंकरभाष्यं

किंच नकर्तृत्वमिति नकर्तृत्वं स्वतः ऊर्विति नापि कर्माणि रथं दृष्ट्वा सा
दरीति ईक्षिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मानापि रथादि
कृतवतस्तत् फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगं यदि किंचिदपि स्वतो न
करोति न कारयति चेद्देही कस्तर्हि ऊर्वन् कारयंश्च प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभा
वस्तु स्वभावः स्वभावो विद्यालक्षणप्रकृतिः माया प्रवर्तते देवी हीत्या
दीति वक्ष्यमाणा १४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

आत्मनो यदङ्गं कारयितृत्वं नास्तीति तत्प्रपञ्चयति नेत्यादिना यद्यपि लो
कस्य कर्तृत्वं न सृजतीति नास्तीति कारयितृत्वं तथापि रथशकटादीनि
ऊर्वन् भवति कर्तेत्याशङ्क्याह न कर्माणीति तथापि भोजयितृत्वेन वि
कियावत्तु उष्णरिहारमित्याशङ्क्याह न कर्मेति कस्य तर्हि प्रवर्तकत्वं तदाह
स्वभावमिति कर्तृत्वं लोकस्य न सृजत्यात्मेति संबन्धः रथादीनां
कर्मत्वं माययति ईक्षितेति आत्मनो देहादिस्वामित्वेन प्रभुत्वं रथादिकृतव
तो लोकस्य रथादिफलेन संबन्धमपि न सृजत्यात्मेत्यात्मनो भोजयितृत्वं
प्रत्यावष्टेनापीति चतुर्थपादं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति यदीत्यादिना स्व
भाववादस्तु हीत्याशङ्क्याह करोति अविद्यालक्षणेति प्रकृतेर्विद्याभाव
त्वं बुद्धसिद्धे मायेत्यङ्गं सा च सप्तमेव वर्तते तेन प्रधानविलक्षणोत्पाद देवी
हीति १४ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु यद्यप्यवसाधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोके भ्यः त्रितीया तपसा वा
साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोके भ्यो ध्यानि तीव्रतयादिश्रुतेः पर
मेष्ठेरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन प्रपञ्चमानः अस्वतेवः ७
रुषः कथं तानि कर्माणि सृजेत् ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गेण प्रपञ्चमानः ७
इति चेत् एवं सति वैषम्यं नैर्हण्यभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादींश्चरस्यापि
पापपुण्यसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह नकर्तृत्वमिति द्वाभ्यां प्रभुरीश्वरो

भाषा अनुवाद

इन सब बातों से अशुद्ध चित्त मनुष्य को संन्यास की अपेक्षा
निराकाम कर्म करना ही श्रेय है यह विस्तार पूर्वक कहि कर अ
ब शुद्धचित्त पुरुष को संन्यास ही श्रेय है यह कहते हैं कि जितना
चित्त विवेकशक्त बुद्धिके द्वारा विक्षेप कारक सब कर्म छाड़ि जै
से सर्वमे रहते तैसे ज्ञाननिष्ठ पुरुष होके भी सर्वमे रहते हैं जो
कहो कि कहो रहते तो कहते हैं कि नवद्वारपर जो अहङ्कार मूल्य
शरीर जिसमे आत्म स्वरूप से स्थित रहते हैं और अहङ्कारके अभा
वसे आप शारीरिक कर्म नहीं करते और ममताके अभाव से दूसरे
से भी वे कोई काम नहीं करावते हैं यह शुद्ध श्री अशुद्धचित्त म
नुष्यों का भेद भगवानने कहा १२ ।

दोहा

कर्मसमस्तदित्यागमनसुरवीजीतेंद्रिद्रोय नौदुवारगृहदे
हमें करेन करावे सोय १३॥

1918

(The page contains faint, illegible handwritten text in Devanagari script.)

नकर्तृत्वेन कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभः न कर्म
फलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १५ ॥

शांकरभाष्यं

किंच न कर्तृत्वमिति न कर्तृत्वं स्वतः ऊर्विति नापि कर्माणि रथं ^{वाक} दृष्ट्वा सा
दादीति ईक्षिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मानापि रथादि
कृतवतस्तत् फलेन संयोगेन कर्मफलसंयोगेन यदि किंचिदपि स्वतो न
करोति न कारयति चेदेही कस्तर्हि ऊर्वन् कारयंश्च प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभा
वस्तु स्वभावः स्वभावो विद्यालक्षणप्रकृतिः माया प्रवर्तते देवी हीत्या
दीति वक्ष्यमाणा १५ ॥

आनेदगिरि कृतटीका

आत्मनो यदङ्गकारयितृत्वं नास्तीति तत्प्रपंचयति नेत्यादिना यद्यपि लो
कस्य कर्तृत्वं न सृजतीति नास्तीति कारयितृत्वं तथापि रथशकदादीनि
ऊर्वन् भवति कर्तेत्याशङ्काह न कर्माणीति तथापि भोजयितृत्वेन वि
कियावत्तु उष्णरिहारमित्याशङ्काह न कर्मेति कस्य तर्हि प्रवर्तकत्वं तदाह
स्वभावस्त्विति कर्तृत्वं त्वे लोकस्य न सृजत्यात्मेति संबन्धः रथादीनां
कर्मत्वं माययति ईक्षितेति आत्मनो देशादिस्वामित्वेन प्रभुत्वं रथादिकृतव
तो लोकस्य रथादिफलेन संबन्धमपि न सृजत्यात्मेत्यात्मनो भोजयितृत्वं
प्रत्यावष्टेनापीति चतुर्थपदं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति यरीत्यादिना स्व
भाववादस्तु हीत्याशङ्काद्यं करोति अविद्यालक्षणोति प्रकृतेर्विद्याभाव
त्वं बुद्धिर्माद्येत्तु सा च सप्तमेव वर्तते तेन प्रधानविलक्षणोत्पत्तिर देवी
हीति १५ ॥

स्वामि कृतटीका

ननु यद्यप्यवसाधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नितीषत यद्यप्यवसा
साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो धीनि गीषत इत्यादि श्रुतेः पर
मेष्टरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन प्रपञ्चमानः अस्वतेवः १
रुषः कथं तानि कर्माणि सृजेत् ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गेण प्रपञ्चमानः २
त्यति चेत् एवं सति वैषम्यं नैर्ह्यप्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादींश्च रस्यापि
याप्युत्पत्तिः संवन्धः स्यादित्याशङ्काह न कर्तृत्वमिति द्वाभ्यां प्रभुरीश्वरो

गी.
टी.
पे

५३

जीवलोकस्य कर्तृत्वादिकेन सृति किं त जीवस्यैव स्वभावो विधेयं कर्तृत्वा
दि रूपेण प्रवर्तते अनाद्यविद्याकामवशात्प्रवृत्तिस्वभावे जीवलोकमीश
रः कर्मसन्निपेक्षे न तत्स्वयमेव कर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः १५

विष्णुभाष्यं

न कर्तृत्वं स्वतः न च ऊर्ध्वत्रयिकर्माणि रथप्रसादादीनि ईसितं तन्मा तिलोक
स्य सृजति उत्पादयति प्रभुरात्माना पिरथादिकृतवतस्तत्फलेन संयोगे क
र्मसंयोगे यदि किंचिदपि स्वतो न करोति न कारयति चेदेही कस्तर्हि ऊर्ध्व
कारयेत्प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभावस्तस्वभावश्रविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया
प्रवर्तते १५

रामानुजभाष्यं

साक्षादात्मनः स्वाभाविकं रूपमाह न कर्तृत्वमिति अस्य देवतिवतिर्यम
नुष्णस्यावगात्मना प्रकृति संसर्गेण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारणं क
र्तृत्वं देवाद्यसाधारणानि कर्माणि तत्कर्मजन्यदेवादिक फले संयोगे चाये प्र
भुरकर्मवशाः स्वभाविकस्वरूपेण वसित आत्मानसृजति नोत्पादयति क
स्तर्हि स्वभावस्तु प्रवर्तते स्वभावः प्रकृतिवासना अनादिकालप्रवृत्त सर्वक
र्मजनिते देवाद्याकारप्रकृति संसर्गकृत तत्रात्माभिमानजनितवासनाक
तमीदृशं कर्तृत्वादिकेन स्वयंप्रयत्नमिति १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु न कर्मफलसंयोगे स्व
वस्तु प्रवर्तते यत एव आत्मान किंचित्कस्य चित्तरोति प्रवृत्तिस्वस्य स्वभा
वमात्रेण फलेभ्यः तथा हि संवेदनात्मनो भगवतः प्रकाशानंदखाते
अपरमार्थस्वभावस्य स्वभावमात्राति स समस्तसृष्टिस्थिति संवृति प्रव
यस्य स्वस्वभावात्तमनागप्यपायो जातु विदिति न कर्तृवस्यातिरिक्तं क
र्तृत्वं किंचित् तदभावात्कानि कर्माणि तदसत्ते कस्य फले को वा कर्म
फलसंबन्धः कर्मात्रक्रिया कर्मफलमपि च क्रियाफलमेव तथा हि चे
त्तच्चक्रपरिवर्तनादिक्रियानान्या न च सा चरनिष्ठादिना संविदेत वर्तित्वा
त् तस्माच्चित्तनः स्वतंत्रः परमेश्वर एव तथा भातोति न तद्वति वि
क्तक्रियातत्फलादिकमिति सिद्धेति ॥

+ ननु जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिरित्यादि वाक्यैरस्वतंत्रं स्य पुरुषस्यैव जर्बं न कारय नित्यादिना स्वतंत्रत्वं कथञ्चन प्रथास्नामीश्वरस्यैव प्रयोजकत्वमिति चेत्तर्हि सदसत्कार्यप्रवर्तकत्वेनास्मदादिव तस्यापि विषमत्वं स्यादित्याह +

~~ननु जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिरित्यादि वाक्यैरस्वतंत्रं स्य पुरुषस्यैव जर्बं न कारय नित्यादिना स्वतंत्रत्वं कथञ्चन प्रथास्नामीश्वरस्यैव प्रयोजकत्वमिति चेत्तर्हि सदसत्कार्यप्रवर्तकत्वेनास्मदादिव तस्यापि विषमत्वं स्यादित्याह +~~

परमार्थप्रथा रीका

+ नकर्तृत्वमिति दाभ्यो प्रभरीश्वरोपलोकस्य जीवलोकास्य कर्तृत्वं कर्माणि कर्मफलसंयोगो गवानसृजति न प्रयोजयति तर्हि स्वतंत्रः स्यादित्याह स्वभाव इति अनाद्यविद्यागुणोत्पन्नसदसत्संस्कारः स्वभावः स एव लोकेषु प्रवर्तते प्रवृत्तिजनको भवति स एवेष्टः नुग्रहोति नुग्रहोवेति

न कर्णते १५ ॥

वतमाली रीका

ननु यत्कर्तृत्वं नैव किंचित्करोमीति मन्येतेति साभ्योतिः कर्ता शास्त्रार्थत्वादिति सूत्रेण जीवस्य कर्मकर्तृत्वात्ते स्याच्च कथं भ्योतिर्यत्तानात्तमोत्तस्तदपदेषु विप्रलम्भकत्वप्रसंगेत्याशङ्कानि रासायणी हरिप्रेरितपवज्ज्वलकारयन् न पि स्वातंत्र्येणानकरोति कारयति चेत्तच्छब्देऽस्याहतेति देहेन्द्रियाद्यपेक्षया प्रभः समर्थो जीवः लोकस्य देहेन्द्रियादेः कर्तृत्वेन सृजति कर्माणि स्वयं न सृजन् कर्मफलसंयोगसंबन्धे स्वभावात् सृजति कर्मकर्तृत्वाभावादेव कर्मजन्मफलसंबन्धो नास्तीत्यर्थः स्वजीवं भावयति व्यापारयतीति स्वभावः परमेश्वरः स एव मद्गतः स्वयं करोति कर्म नाहं स्वातंत्र्येण किंचित्करोमिति तदपी न कर्मणो वा हे विदितकुरिति भावयत्तेव प्रवर्तत इत्यर्थः एक एव साधु कर्मकारयति तेन यशस्विनी षते एष उवासाय कर्मकारयति तेन यमोति नी षत इत्यादि श्रुतेः अतो जेतुरनी शोयमात्मनः सखडः खयोः ईश्वर प्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा अथ भवेति स्मृतेषु न च भगवो कोऽपि सखयति उः खयति च कोऽपि दिति विषमोति र्दृष्टान्तस्यादिति वाच्यं वैषम्यं नैर्दृष्टेन सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयतीति सूत्रेण सापेक्षेण सापेक्षं लोकं तयति सापेक्षं पापमिति श्रुत्या च जीवा रस सापेक्षक र्त्तृत्वात् सापेक्षं यमसंभावात् न च विविध कर्मापिते नैव कारितमिति वैषम्यादिकं तदवस्था मिति वाच्यं पूर्वश्वकर्मसापेक्षेणोक्तोत्तरोत्तरं हि कर्मकार्यते कर्मणां प्रवाहात् तदितेन दोषाभावात् न चैवमागतं जीवस्य कर्मा

जति

स्मात्परस्माद्

गी.
टी.
पं.

69

दौस्वातेऽं पूर्वसर्वकर्मणामपि जीवेनेश्वरप्रेरितेनैव कृतत्वात् नचैवं जी-
वस्य स्वर्गनरकारिभोगो न स्यात्तस्य कर्माभावादिति वाच्यं अनाद्यवियया
देहेन्द्रियकर्मादृष्टादावहेममेति प्रवाहनाद्यभिमानस्ततः प्रागुक्तसंबंधे
न कर्तृत्वादृष्टावडः एवादेहेन्द्रियोत्पन्नदेहस्य संयोगेन पुरुष इव वास्तवस्य
जीवे विद्यमानत्वात् अतो विद्यया संबंधादीश्वराधीनत्वात् स्वतो कर्तृत्वा
जीवस्य कर्तृत्वादिवोधकवाक्यद्वय मय्युपपन्नमिति भावः १५

ऊरुमवैजयन्ती टीका

नन्वात्मनः कर्तृत्वे कारयितृत्वं च सर्वेषां प्रत्यक्षसिद्धेदेही नैव ऊर्वनैव कार-
यन्ति तृप्तिः कथमप्युपयते यच्च तस्य यदि कर्तृत्वादिकं नास्ति तर्हि को वा
करोति को वा कारयतीत्याशं वात्मनः प्रकृतिसंबंधेन कर्तृत्वादिकं वद-
नमुद्धे स्वाभाविकं स्वरूपमाह न कर्तृत्वमिति प्रभुः शरीरेन्द्रियादिपतिरक-
र्माधीनः स्वस्वाभाविकरूपावस्थितः प्रकृतिसंबंधे परहितः प्रत्यगात्मास्य
लोकस्य सारासरनरतिर्यकस्यावरादिविविधाकाररूपप्रकृतिसंबंधेनाव-
स्थितस्य जनस्य कर्तृत्वं न सृजति त्वं कर्म ऊर्वित्वेवं कारयित्वा न भवति तस्य
कर्माणि चेष्टिततमानि वस्त्रालंकारादीनि न सृजति कर्तापि स्वयं न भवति ना-
पि च तस्य कर्मफलसंयोगं सृजति भोक्ता भोजयिता चापि स्वयं न भवति एवं
चेन्नर्हिकः कर्ता कारयितेत्यपेक्षायामाह स्वभाव इति तदुक्तं स्वभावः प्रवर्त-
तेऽत्र स्वभावशब्देनानादिकालप्रवृत्ता प्रकृतिवासनोच्यतेऽन्नादिप्रकृतिसं-
र्गानादि शुभाशुभकर्मजन्यादिविजमनुजतिर्यगाद्याकृतिकृतरेव तमनु-
ष्ठात्वाद्यभिमानोद्भववासनाप्रयुक्तमेवं भूतं कर्तृत्वं कारयितृत्वं च भवति न
तद्यतिरिक्तस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपेणात्वादिवदसाधारणार्थमभूतं स्वाभावि-
कं यत्कर्तृत्वादिकं तत्प्राकृतवासनाप्रयुक्तं न भवति किंतीश्वरप्रयुक्तं पर-
तन्त्रं स्वरूपवन्नित्यमेवेदेन त्ववित्यमित्यर्थः १५ ॥

+ देवदत्तस्य सगते वगतिर्यथास्थितौ स

मधु सरनो टीका

तान भवति एवमात्मनोपि कर्तृत्वं च
सगतमेव सत्संन्यासे सति न भवति च

नानभसितलमलि-
गादिव दृष्टवन्त्या
नाना रूपवतिसंदेहा
हायाह +

लोकस्य देहादेः कर्तृत्वं प्रभुरात्मा स्वामी न सृजति त्वं ऊर्विति नियोगेन तस्य
कारयित्वा न भवतीत्यर्थः नापि लोकस्य कर्माणीष्टिततमानि वरादीनि स-
यं सृजति कर्तापि न भवतीत्यर्थः नापि लोकस्य कर्मकृतवतस्तत्फलसंबंधं

सृजति भोजयितापिभोक्तापिनभवतीत्यर्थः समानाःसनुभौलोकाव
नुसंवरतिथायतीवले लायतीवसपीरित्यादिश्रुतेः अत्रापिशरीरस्यापिकौ
तेयनकरोतिनलिप्यतइत्युक्तेः यदिकिंविदपिस्वतो न कार्यतिनकरोतिचा
त्माकस्तर्हिकारयनऊर्वम्प्रवर्ततइतितत्राह स्वभावस्तु अज्ञानात्मिकादै
वीमायाप्रकृतिःप्रवर्तते १५ ॥

सदानंदीटीका

यथापुंसःस्वनिष्टैवगतिःसत्यांस्थितौतस्मा तथात्मनोपिकर्तृत्वंसंन्या
सेसतिनास्तिकिं यद्दानभसिवर्णादिवन्नास्यात्मनिवस्ततः इतिमंदेह
विच्छिन्नैभगवानाहवोतिमं १ सृजत्यात्मानकर्तृत्वंदेहादेस्तुवऊर्वेति
नापिलोकस्यकर्माणिप्र सादरीनियानिच २ अत्यंतेशितश्याणिस्व
यंसृजतिकर्हिचित् नवाकृतवतःकर्मलोकस्येतत्फलेनच ५ समंवे
यंसृजत्यात्माभोक्ताभोजयितानसः यथात्मानसतःकिंचित्करुतेका
रयत्यजः ५ कस्तर्हिकारयनऊर्वम्प्रवर्ततइदेतिचेत् शृणुस्वभावशब्दे
नमायाविद्यादिश्रुतिप्रकृतिर्यास्तिसेवेयंयवहरिप्रवर्तते ७ १५

नीलकंठीटीका

नत्वेवंभूत्यवत्कर्तृत्वंस्वामिवत्कारयितृत्वंवास्पमास्तु अयस्कांतेव
दविकारस्यैवसतःकर्त्रादिधर्मकाहेकारादिप्रवर्तकत्वमस्तित्याशंकाह
नकर्तृत्वमिति कर्तृत्वमहेकारस्य कर्माणिइन्द्रियाणांवचनादानादी
निश्रवणादर्शनादीनिच लोकस्यलोकातेप्रकाशपतइतिलोकोजउवर्गः
प्रभुभिदात्मासूर्यश्वास्मदादीनांप्रकाशकोपिनकर्मादौप्रवर्तकस्तद्वत्
अस्यकर्मफलसंयोगवानसृजतिकित्तयोयादकयस्यस्वभावःसतथाप्रव
र्तते यथासूर्येभुदितेकमलानांविकसनंऊमदानासन्मुद्राणवेतितहदे
वमात्मनिप्रकाशमानेचराइयोनवेष्टेतेमवस्थादयस्तुवेष्टेते नत्वात्मा
कस्यचित्प्रवर्तकोनिवर्तकोवा लोहायस्कांतयोखिसत्यानृतयोरात्मा
नात्मनोःसंबंधाभावादितिभावः १५ ॥

आनंदीटीका

एवंतस्यजीवन्मुक्तस्यदृष्ट्यायाशरीरवेष्टासाकथमित्याह प्रभुःप्रकृतिर्य
त्मावात्स्वातंत्र्येणैवभवेप्राप्तः स्वयंनिश्चियो लोकस्यदृष्ट्यस्यबुद्ध्यादेःकर्तृत्वकी
यतामित्यवमायादिषधिकारंनसृजतिनापिकर्माण्यवसायादीनिसृजतिनचक

गी.
री. पं

अतएवपरमात्मसह
पेसारयत्राह ॥

70

मेलोऽथवमायादेः फलेनरागद्वेषादुपगृह्याहानोपेक्षात्मना संयोगं सृजति तत्र नः
स्वभावः बुद्ध्यादीनां स्वात्मीयो भवोऽथवमायादिः प्रवर्तते यथा जितसकलसामं
नष्टकवर्ती स्वप्रेविश्रान्ति समये मातृवर्गस्य प्रयोजनाभावात्किं विना जायते
ते तु स्वयमेव स्वाधिकारे प्रवर्तते तेषां तर्कः तथा चोक्तं सम्प्रज्ञानाधिगमाद्
मादीनामकारणप्राप्तेति एति रामकवीटीका संस्कारवशाच्चक्रमिव हतः

शरीर इति १५

रूपेण लोकस्य तस्माद्यामहिमोद्भावितपरस्परभेदस्य जीववर्गस्य न कर्तृत्वं
तासता सक्रियास्य प्रतिनियतफलाखनशतत्वे सृजति नापि प्राप्य पापल
लागानि कर्माणि सौकस्य चित्सृजति न च स्वाद्यात्मकैस्तत्फलैः संब
धम् अतस्तत्स्वरूपसमापन्नः कर्मयोगी तादृश एव भवतीति पूर्वश्लोकेन
सङ्गति ननु यथेवं यथोक्तस्वरूपमात्रनिष्ठत्वादींश्चोक्तकरोति न कारयति
तत्तु ज्ञानो जगद्व्यवहार इत्याह स्वभावस्तत्प्रवर्तते इति स्वभावश्च प्रकृत्य
परपर्यायमायाशक्तिरेवावित्यस्वरूपेण सा प्रवर्तते अनन्तभावभेदे
ज्ञातविविन्नजगद्व्यवहारवभासानायाय प्रसरति सा हि वास्तवसर्वभावा
भेदाद्यातिमात्रजीविता प्रकृतिपादितयानियत्यासर्वमिदमवभासयति
एवमवभासमानमप्येतत्तत्त्वज्ञानदृशा परास्त्वमानेययोक्तपरमात्मस्व
रूपात्रयतिरिच्यते ततः परमेश्वरस्य प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादित्वास्तवोऽथ
मः

१४

अतः परमात्मस्वरूपं स्मरन्नाह ॥ लासिकी रामकवीटीका

नक्षियानुष्ठान

प्रभः स्वामी परमात्मा लोकस्य जीवलोकस्य कर्तृत्वेन सृजति न च प्राप
पापात्मकानि ईशिततमानि कर्माणि न च कर्मफलैः स्वाद्यात्मकैः
संबन्धे वास्तवेन रूपेण सृजत्युत्पादयति अतस्तत्स्वरूपमापन्नः कर्मयो
गीतादृश एव भवति यदि किंचित् स्वतो न कारयति न करोति वात्मा कस्त
द्विकारयन्तु ज्वं प्रवर्तते तत्राह स्वभावो जीवस्याविद्येव प्रवर्तते अनाय
विद्याकामवशात्प्रवृत्तिस्वभावो जीवलोकः कर्तृत्वादिकं कर्मापादयतीत्य
र्थः १५ ॥

पंचोलीटीका

नहिं परमेश्वरस्य हेतु कर्तृत्वात् पापे पापे संवेधः स्यादित्याशंक्याह
न कर्तृत्वमिति प्रभुरीश्वरः आत्मा लोकस्य कर्तृत्वं ते ऊरु इति न उत्या
दयति कर्माणि रथ चर प्रसादादीनि लोकस्य ईशितानि नोत्पादयति
कर्मकर्तः फलसंयोगो नोत्पादयति तत्र नः स्वभावः अविद्यामाया
कर्तृत्वादि रूपेण प्रवर्तते १५ ॥

रत्नवीरसमिद्धेयिनी ॥

न कर्तृत्वमिति करोति तच्छीलस्तद्वारो वाकर्ता ताच्छील्येति तन्न
कर्माणि कायकं वाङ्मनोनिष्पाद्यानि विविधानि सामान्यानि कर्ता
न लोकेति कर्माणि षष्ठीनि वेधः विविधकर्माचरणशीलः स्वस्व
णां प्रमोचितकर्मकरणाचारश्च तस्य भावः कर्माणि कर्तृत्वं लोक
स्य ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य प्रभुरीश्वरो न सृजतीति न अपि तस्य
जत्येव परंतस्य लोकस्य स्वभावः स्वोभिप्रायेण न्यायाप्रतिपत्त्यात्मकः
कर्मफलसंयोगं कर्मणां स्वोचितानां फलस्य राज्यस्वर्गपवर्गल
क्षणस्य संयोगो यथा स्यात्तथा न प्रवर्तते प्रवर्तयते प्रवृत्तिजनको
न भवतीति अंतर्भावितरिजर्थो ब्रह्मतिः प्रयमभिप्रायः ईश्वरेण प्र
जाः सकर्माणां पवस्वष्टास्तत्रापि यथा यथ मनुष्ये एककर्माणां पवस्व
(ष्टास्तत्रापि) परं तासां मट्ट एव प्रातस्वकीये नैव बुद्धिमातिन्येनान्य
था प्रतिपत्तेर्निषिद्धपव तस्मिन् ब्रह्मतिः सत्फलावभासते विषय
वामृतमिति नेश्वरस्य वैषम्यमिति १६ ॥

मथभाष्य

न कर्तृत्वमिति प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्ष्य ज्ञानमेवाज्ञान
नाशकमित्याह १४ ॥

भाषा अनुवाद

ईश्वर जिस को इस लोकसे श्रेष्ठ लोक को ले जाने की इच्छा करते हैं उससे सत्कर्म करावते और जिसे अधो लोक ले जाने की इच्छा करते उससे ऊर्कर्म करावते हैं यह शक्तिसे कहा है तो परमेश्वर की प्रेरणासे यशोधन जो मनुष्य सो कैसेवे कर्मत्याग करने शकै एक दूसरे जो परमेश्वर की प्रेरणा से शुभ अशुभ कर्ममें लोग प्रवृत्त होते हैं तो ईश्वर भी विषम दृष्टि और निर्दय है फेरि कर्मों का करावने वाला भी वह है तो उसको भी उत्प पाप संबन्ध होय जो यह शङ्का करो तो इस का सिद्धान्त यह दो श्लोकसे कहते हैं कि प्रभु जो ईश्वर सो मनुष्यों को कर्तव्य अथवा कर्म सृजन नहीं किया किन्तु मनुष्यों को पूर्व कर्म संस्कार रूप जो अज्ञान और कर्तृतादि में प्रवृत्त करै है उसी से अपनी अनादि अविद्या से कामना वश हो प्रवृत्ति पुनः पुरुष को ईश्वर भी कर्ममें निपुण करते हैं और ईश्वर ऊँच आपसे उसको प्रवृत्ति नहीं देते हैं सो कहा कि कर्तव्य और कर्म तथा फलयोग प्रभुने नहीं किया लोग स्वभाव अर्थात् माया से प्रवृत्त है १५ ॥

दोहा

कर्तानादिन लोक को करें न कर्म प्रभु सोय कर्तन कर्म सं
योग दिं सभी स्वभाव क होय १५ ॥

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

नारदेकस्यवित्यापे नचैवसकृतेविभः अज्ञानेना
ज्ञानेन तेनमुद्यतिजंतवः १५ ॥

शंकरभाष्यं

परमार्थतस्तु नेति नारदेनवदृष्टाति भक्तस्यापिकस्यवित् पापेन
चैवानरेकसकृतेविभः भक्तैः प्रपुक्तविभः किमर्थं तर्हि भक्तैः सजादित्
ज्ञानं यागदानहोमादिकंच सकृतेप्रपुज्यतइत्याह अज्ञानेनाहंतेज्ञानं
विवेकविज्ञानं तेनमुत्पन्नतिकरोमिकारयामिभोक्षेभोजयामीत्येवंमो
हे गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणोजन्तवः १५ ॥

आनेदगिरिकृतटीका

कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्वर्यान्त्यात्मनो विद्याकृतानीत्युक्तमिदानीमीश्वरे
संत्यस्तसमस्तव्यापारस्य तदेकशरणस्य उरितेसकृतेवा तदनुग्रहाय
भगवानारदेमदेकशरणोमत्प्रीत्यर्थं कर्मकुर्वाणो उद्धृतायपमोदने
नानुशासोमयेति प्रत्ययभाक्तारित्याशंकासोपिपरमार्थतो न स्यात्त
विक्रयतादित्याह परमार्थतस्त्विति कथं तर्हि भक्तानामनुशास्यत्वमी
श्वरस्यावृत्तीतृत्वमिति प्रसिद्धिस्तत्राह अज्ञानेनेति पूर्वाहं गतान्यक्षरा
णि व्याख्याय आकांक्षापूर्वकमज्ञानमवतार्य व्याचष्टे किमर्थमित्यादिना

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवंतस्मात् नारदेइति प्रयोजकोपिसत्प्रभुः कस्यवित्यापेसकृ
तेचैवनारदेनभजते तत्रहेतुः विभःपरिणामाश्रयकामइत्यर्थः यदि
हिस्वार्थकामनयाकारयेतर्हितयास्याज्ञानेनदस्तिआप्तकामस्येवावि
त्यनिजमाययातत्पूर्वकमीनसारेणप्रवर्तकत्वात् नचभक्ताननुदृष्ट
तोभक्तान्निदृष्टतस्यैवमप्योपलेभाक्तयमाप्तकामत्वमित्यत आह अ
ज्ञानेनेति अज्ञानेननिग्रहोपिदेउद्योतग्रहपवेत्येवमज्ञानेन सर्वत्रस
मःपरमेश्वरस्येवंभूतज्ञानमाहंते तेनहेतुना जंतवोजीवामस्येति भ
गवतिवैषम्यंमत्तइत्यर्थः १५ ॥

पिशुचभाष्यं

परमार्थतस्तु नारदेनवदृष्टातिभक्तस्यापिकस्यवित्यापेनैवानरेकसकृते

गी.
री.
घं.

भक्तैः प्रपुक्तैर्विभुः कथं तर्हि भक्तैः पूजालक्षणाया गदांतादिसंस्कृते प्रपुज्य
तश्च ज्ञाह अज्ञानेनाहते ज्ञानेनेन मनुष्येति करोमि कारयामि भो दे भोज
यामि इत्येवं मोहं गच्छंति अविवेकिनः संसारिणो जंतवः ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्ये

73 कस्यचित्संवेधितया भिमतस्य पुत्रादेः पापेभ्यः खेन दत्तेनापनुदति क
स्यचित्सत्तिकूलतया भिमतस्य संस्कृते सुखेनादत्तेनापनुदति यतो ये
विभुः न क्वचित्केनचिदेवादिदेहेन साधारणादेहः अतएव न कश्चित्संवे
धीनकस्यचित्सत्तिकूलस्य सर्वमिदं वासनाकृते पदं स्वभावस्य कथमि
यं विपरीतवासनोत्पद्यते अज्ञानेनाहते ज्ञाने ज्ञानविरोधिना पूर्वकर्म
णा स्वफलानुभवायोग्यत्वायास्य ज्ञानमाहते संकुचितं तेन ज्ञानावरणा
द्वेषाकर्मणा देवादिदेहयोगः तत्रादात्म्यं भिमानस्य मोहस्य जायते त
त्रादात्मा भिमानवासनात उचितकर्मवासना च वासनातो विपरीतात्मा
भिमानकर्माभिमोहोपपद्यते ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

न दत्ते कस्यचित्पापेन वैव संस्कृते विभुः अज्ञानेनाहते ज्ञानेनेन मनु
ष्येति जंतवः पापादीनि नैतत्कृतानि किंतु निजेनाज्ञानेन कृतानि
किंतु निजेनाज्ञानेन कृतानि शंकयेवामृते विषम ॥ १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अतएवाह नारद इति विभुर्वाप्येको गगनवत्सर्वत्र समः परमेश्वरः
कस्यचित्पापे संस्कृते वा नादत्तेन इति परिष्कारात् आत्मा सकलकामता
त् किंच अज्ञानेन ज्ञानमाहते तेन हेतुना जंतवो ज्ञाः जीवा मनुष्येति ततः
सदसदा कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

वनमालीटीका

एवं प्रवृत्तस्य संन्यासिनः फलमाह नारद इति अपेक्षया परात्मतत्त्वज्ञानी
कस्यचिदेहादेः पापे संस्कृते च नारदतेन भक्तैः कर्मादृष्टत्वेन स्वदीनोत्ते
ज्जदेहेन्द्रियोतः करणारिकं वीजं प्रवृत्तानां गृहं दृष्टिस्थानीयो भगवान्
विद्यावान् जीव अभिमानिकः फलभोक्ता विद्यानिवृत्तावभिमानेन निवृत्ते

देहेन्द्रियाद्यत्र कर्मजन्मपापफलैः। एवं स कृतफले स विनारते तेनेत्य
 ज्ञाभिमानकृषिकारस्येव तस्य तत्रासंगत्वात् न हि कृषिकारेण यत्नात्
 त्पादितादपि विक्रयादिना तत्ताभिमानात् कृष्यादितो न शात् समुदाहा
 कृषिकारस्यः। एवमिदं भवति न त सर्वेश्वरकर्मनेतृणां सर्वेश्वरस्य तः
 स्पृशस्वरूपमिव सर्वे जीवाः। ज्ञतो न ज्ञाते तीत्यत आह अज्ञानेनेति अज्ञा
 नेन यथार्थज्ञानविरोधिना विद्यात्वेनानायेन नित्यं जीवस्वरूपात्मकं
 ज्ञानं भगवद्विषयकमाह तं तेन हेतुना जन्तवो मृष्येति सर्वेश्वरस्य सर्व
 प्रेरकस्यानन्दजनस्य स्वतो कर्तुः। सूर्यवद्वैवित्यं यथार्थज्ञानाभावे प्राप्नु
 वंतीत्यर्थः। नित्यं भगवद्विषयकं स्वरूपविषयकं च जीवे स्वरूपभूते ज्ञा
 नमस्ति अविद्यया तस्येश्वरविषयतायाः स्वविषयतायाश्च संबंधश्चकार्यः
 प्रतिबंधानेश्वरस्वरूपयो र्यथार्थस्फूर्तिः। अवगादिजन्य भगवद्विषय
 कापरोक्षतातः करणवृत्तिप्रागभावनाशायव जीवस्वरूपज्ञानज्ञानस्योक्त
 ज्ञेयेन सह संबंधः। नित्यस्यापि ज्ञानविशेषादेहेरिप्रसादस्य जीवे सनाश
 यवसंबंधः। तथा च यथा अवगा मनन निदिध्यासन जन्त्यापरोक्षरूपा भग
 वद्भूतविशेषविषयिकोक्तः करणवृत्तिस्तथा भगवत्प्रसादस्य जीवे संबंध
 स्तथैवाविद्याशेषत्वं सानेदाविर्भावश्च स्वयोग्यशेषभगवद्भूतविशेषा
 योक्ते बह रेर्महाप्रसादस्तेनाशेषानिहतिः। पूर्णस्वानेदाविर्भावश्च सायि
 नाहतिश्चिदपरागार्थे नियते सर्वगतनित्यापचितोपि चटादिनाहतिहारक
 एव संबंधो जायते न संबः। तार्किकमते सर्वगः स्यापि गोतादेः साक्षादिममे
 व संबंधोपेक्षे सारमति यथा तथानित्यस्य जीवस्वरूपज्ञानस्य अवगादिज
 न्यरूपपरोक्षरूपायाश्चतः करणवृत्तेः प्रागभावस्य नाशे सत्येव ज्ञेये परेशे
 जीवे च संबंधो जायते एवं नित्यस्यापि ज्ञानादिविशेषस्य हेरिप्रसादस्योक्त
 वृत्तिप्रागभावनाशे सत्येव जीवे संबंधो जायते इति भावः १५ ॥

असमवेजयन्ती रीका

एवं प्रकृति संसारहितः स्वरूपेण वस्यितो यो जीवात्मा सकस्यापि लोक
 सकर्तृतादिकं न सृजति किंतु प्राकृतवासनैव प्रवर्तते इत्युक्ते रानी कस्यचि

गी.
री.
पे.

दधिपापप्रापे ~~नृणां कर्मणोऽपि नृणां कर्मणोऽपि नृणां कर्मणोऽपि~~ नष्टं ह्य
तीत्याह नादतइतिविभुः स्वरेषामागपरिमाराकत्वेपि धर्मभूतज्ञानस्य वि
भवादिभुः तद्गुणासारतायपदेशः प्राप्तवदितिन्यायात् अयं जीवात्मा कस्य
विदेहं दियारेः पापेऽङ्कतेच पुनः सकृत्तेषां पापेनास्तेन नृणां तियरेमेश्वरप्रे
रितारेहादय एव पापेऽङ्कतेच पुनः अहेतुन करोमीत्येवमज्ञाने पापपुन्ये
नृणां तीत्यर्थः यदा विभुः कस्यचित् आत्मीयत्वेन स्तेहातिरेकतया भिमत
स्य पुत्रदायदेपापेऽङ्कतेनादत्तेनापुनरिति नहरी करोतीत्यर्थः कस्यचित् विदे
ह्यत्वेनाभिमतस्यामिश्रादेः सकृत्ते सविचैवनापुनरिति न कस्याप्यपेऽङ्कमि
त्रामित्रादिसंबंधवानित्यर्थः नत्वेवं वेदात्मा तर्ह्यस्य मोहः कथं स्यादिति चेत्
ज्ञाह अज्ञानेनेति अज्ञानेनाविद्यात्वेनातादिषु भाषु भूय कर्मणा स्यात्
नृदात्मकस्यात्मनो ज्ञाने स्वाभाविकं धर्मभूतमाहृतमा ~~ह्य~~ दितं भवति तेन
ज्ञानावरणाहेतुभूतेन कर्मणा जन्तवः प्राकृतदेहात्मा भिमानवन्तो मयं
तिदेवोहं मनुष्योहमित्याद्याकारकं मोहं प्राप्नुवंति तत्र तत्सरतया कारदेहा
भिमानजनिता वासनोत्पद्येतेततः कर्माभिसक्ततः पुनस्तत्र देहयोगस्तत्र
त्रेहाभिमानस्ततः पुनर्वासना पुनस्तथेत्येवं स्वपरस्वरपातानकृतविपरी
तवासनयैवास्मिन्सारे जन्ममरणालक्षणो भ्रमतीति भावः १५ ॥

मफसूदनी रीका

नन्वीश्वरः कारयिता जीवः कर्ता तथा च श्रुतिः यद्येव साधु कर्म कारयति
तं यमुज्जिनीषते एषऽप्यवासाधु कर्म कारयति तं यमुपोनिनीषत इत्यादिः
स्मृतिश्च अतो जेतुरनीशो यमात्मनः सखडः खयोः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्व
गं वाञ्छमेवेति तथा च जीवेश्वरयोः कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां भोक्तृभोज
यितृत्वाभ्यां च पापप्रापलेपसंभवात् कथमुक्तं सभावस्तत्प्रवर्तत इति तत्रा
ह परमार्थतः १ विभुः परमेश्वरः कस्यचि जीवस्य पापे सकृत्ते च नैवादत्ते पर
मार्थतो जीवस्य कर्तृत्वाभावात् परमेश्वरस्य च कारयितृत्वाभावात् कथं त
दिश्रुतिस्मृतिस्मृती लोकव्यवहारस्तत्राह अज्ञानेनावरणाविदो यशक्ति
मतामायात्वेनानृतेन तमसा हनमाह्यदितं ज्ञानं जीवेश्वरजगद्भ्र

गी.
टी.
पं

ननु पक्षेव साधु कर्मकारयति ते यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एषे वा सा
धु कर्मकारयति ते यमयो निनीषत इति श्रुत्या परमेष्ठरे कारयितृत्वे बोध्यते
तत्तु यमच्यते सभावस्तु प्रवर्तत इति तत्राह नादत्त इति कस्य चित्तः पापं
अयं नादत्तेनापि सकृते कारयितृत्वाभावात् यतो विभर्त्यापकः निष्क्रियः
तियावत् सक्रियोऽस्य प्रवर्तयति तदीये पापे प्राप्ते वा लभते प्रयत्नः नत
या किं तस्यैव तत्प्रकाशत एव न तत्प्रकाशपातानां कर्त्तृत्वात् कर्मणा सेवा
प्यते इति भावः कारयितृत्वमप्यस्य सतामात्रेण सूर्यवत् यथा चरः प्रका
शते सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतकृतिविरोधः कथं तर्हि ईश्वराय
नार्थं कर्माणि कुर्वन्ति तदकरणाच्च विभ्यतीत्याशं वपाह अज्ञानेनेति म
हाराजस्य सार्वभौमस्या हे सर्वे श्वरो निर्हन्तोस्मीति ज्ञाने अज्ञानेन सौष्ठे
नाहन्ते चेत्स तत्र विविधानि परवकारीति महोति से कटशतानि पश्यति श्रु
हो अहं दीनोस्मि इति तस्मीति च मयति तद्वदेते जेतवः स्वस्या हे ब्रह्मास्मी
ति प्रमाणेन ब्रह्मभावं मज्जते त ईश्वरादात्मानं पृथक् ज्ञानमात्रा ईशात्म
नोः सेव्यसेवकभावे च पश्यन्ते मयंति तथा च कृतिः अथ यो न्यो देवता
मुपास्ते न्यो सा वन्यो ह मिति न स वेद यथा यश्चरेव स देवानामिति एषेवे
ति कृतिरपि श्रोतजन्य बह्वारविषये वेति भावः १५ ॥

आनन्दीटीका

एतदेव सामान्योक्त्या हृदये सन्निवेशयितुं माह अज्ञानेन मिथ्याज्ञानेना
विद्यापर्यायेण तमसा नात्मसुदेहादिष्वामबुद्ध्या परमात्मज्ञानमाह ते ते
नमस्तु निजंतवः वानरमुष्कन्यायेन बन्धनमनुभवन्तीत्यर्थः १५ ॥

तस्मान्मायाकृतपवबंधमोक्षवित् प्रमोद्य रामकंठीटीका मिति पादयितुं माह ॥

विभर्त्या प्रतिपादिष्वप्य ईश्वरो न कस्य विजन्तोः परमार्थतः पापेवं
धकरणाभूते कल्मषमादत्ते परिहृतियेन सौजन्यतुल्यरूपहरणादमव
र्गलक्षणं श्रेयः प्राप्नोति नवमोक्षकारणं सकृते कस्य चिदादत्ते येना
सौतदारानां संसारवन्धलक्षणं श्रेयः प्राप्नोति कस्तर्हि बन्धहेतुर्मी
तदेतदेव त्वाहं अज्ञानेन परमार्थिकपरमात्मा मेदाप्रथनमात्रं स्वरेणा

ज्ञानाभावेनमिष्याज्ञानेनसत्तामसेनैवपरार्थस्वरूपज्ञानेयथाप्रतिपा
दितत्त्वप्रयत्नात्मकोबोध आहृतम् संप्रतितिरस्कृतेतेनहेतुनासर्वप्रा
णिनामुद्यंति शरीरादावात्मप्रतिपत्तिग्रहणालक्षणाविपर्ययज्ञानमय
दृष्टयोबन्धमनुभवति १५ ॥

लासिकीसप्तमीरीका

किंच विभः परमात्माकस्यविज्जीवस्यपरमार्थतः पापेप्रापेवानादत्तेनिर्वीसन
त्वात् अतश्चतत्स्वरूपमापन्नस्ययोगितोनप्रापपापसंबन्धः ननुजीवस्यै
ववेदयेकर्तृतादिसंबन्धः तर्हि किंकारणाकश्यत आह अज्ञानेनावर
णशक्तात्मकेन स्वरूपापकृतेनज्ञानेस्वभावप्रत्यभिज्ञालक्षणां आह
तमास्कादितेविस्मृतिपथमुपनामितमितियावत् तेनकारणोनजंतवो
जीवाद्विराभासामुद्यंति देहाभिमानसर्वकर्तृतादिकं स्वात्मन्यारोपयंती
त्यर्थः १५

पंचोलीरीका

परमार्थतोवस्तुतस्तत्त्वमाह नादत्तेति विभुरीश्वरः अविद्याका
मवशालोकंकर्मसतिपुंकेपुनःकस्यचित् भक्तस्यपापेनपृच्छाति किं
ततस्यसन्निधानात्रामसंकीर्तनात्पापेभस्मसाद्भवतिचपुनः भक्तप्र
युक्तसकृतेनारत्नेईश्वरायनिवेदितेनैवअनेतंभवति अज्ञानेनअवि
वेकबुद्ध्याहृतंतेनप्राणिनः मोहंगच्छतिआत्मनिकर्तृत्वंभोक्तुमीश
रेपापप्राप्ययोरदानेमयेते १५ ॥

रमावीरसमिद्धोधिनी ॥

अतश्चनादत्तेइति विभुरीश्वरः कस्यविद्गुर्वादिवयजनकसमरक
र्माचरतः पापेनारत्नेनांगीकरोति अनेनपापमनुष्ठितमितिमन्यते
स्वयमेवतदनुशासनात् नापिनिषिद्धमदिसाप्रायंभिक्षाचर्यादिकं
वर्णांतरोचितं कर्मानुतिष्ठतः सकृत्तमादत्ते अयंप्राप्याचारइतिना
मन्यतेस्वयमेवतन्निषेधनात् कथंतर्हिप्रापपापावभासइत्याह

76

अज्ञानेनेति अज्ञानेन पुरुषास्त्रवाक्यादौ संदेहेन ज्ञानं निश्चयात्मक
माहृतं तेन जंतवो पुद्गादिकारिणो सुसंतिमो हं बुद्धिभ्रमं यांति अथ
मत्राभिप्रायः विदितनिषिद्धयोः कर्मणोर्विषये पुण्यपापे ईश्वरे
साकृते किंतु स्वीयेनैवानिश्चयेन प्रांकयेवास्ते विषमिति सति
स्थितो भूत्वा कर्मकृतिरिति १५॥

मथभाष्य

१५॥

भाषा अनुवाद

जिस हेतु भगवान न ऊछ करते और न किसी से ऊछ करवावते हैं वे तो विभूकरे व्यापक तथा पूर्ण काम हैं इससे भक्त अभक्त किसीके पुण्य पाप के भागी नही हैं परन्तु परमेश्वरकी अचिंत्य जो माया सोई पूर्व कर्म के अनुसार उंच नीच कर्म मे लोगों को प्रवृत्ति देती औ अज्ञान से ज्ञान ग्राहक है तिस से सब मोहित होते हैं जो कहो कि पूर्ण काम को फेरि भक्तों पर अनुग्रह औ अभक्तों का निग्रह । क्यों करवटै है तो कहते हैं कि परमेश्वर का निग्रह रूप दण्ड अनुग्रह है अर्थात् दण्ड होनेसे पापीका पाप दूर हो जायगा ऐसे दण्ड रूप अनुग्रह का न जानना जो अज्ञान सोई परमेश्वर विषयक ज्ञानको ग्राहक करता है तो फेरि जीव मोहित होय अपने अज्ञान से परमेश्वर मे विषम दृष्टि करते है १५

दोहा

लेत न किसीके पापकों प्रभु पुण्य न दिते न ग्राहक दिते
न अज्ञानसे वध्यो जीव तिद हेत १५॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

ज्ञानेन तत्तदज्ञाने येषां नाशितमात्मनः तेषां
मादित्यवज्ञाने प्रकाशयति तत्परं १५

शांकरभाष्यं

ज्ञानेन इति ज्ञानेन तत्तदेन प्रज्ञानेनाहत्या मयन्ति जन्तवः तदज्ञा-
ने येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति
तेषां जन्तूनामादित्यवत् यथादित्यः समस्तं रूपं ज्ञाते अवभासयति त-
द्वत् ज्ञानेन ज्ञेयं च वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परमार्थतत्त्वं १५ ॥

आनन्दगिरिटीका

तर्हि सर्वेषामनायज्ञानवृत्तज्ञानत्वात् व्यामोहभावाच्च जन्तः संसार-
निवृत्तिरिति तत्राह ज्ञानेनेति सर्वमिति एणात्वमुच्यते ज्ञेयस्यैव वस्तु-
नस्तत्परमिति विशेषणोत्पद्यच्छे परमार्थतत्त्वमिति १५ ॥

स्वामिस्तटीका

ज्ञानेन स्तनमुपेतीत्याह ज्ञानेनेति आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां
तद्वैषम्योपलभकमज्ञानेनाशितेतज्ज्ञानं तेषामज्ञानेनाशयि-
त्वा तत्परं एणात्मीश्वरस्य सर्वं प्रकाशयति यथा आदित्यस्तमो निरस्य
समस्तं वस्तु ज्ञाने प्रकाशयति तद्वत् १५ ॥

पिशुचभाष्यं

ज्ञानेन तत्तदेना ज्ञानेनाहत्यामुच्यति जन्तवस्तदज्ञाने येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेना-
त्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषां जन्तूनामादित्यवत् यथादित्यस्तम-
स्तत्परमिति तद्वत् ज्ञानेन ज्ञेयवस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं १५ ॥

रामानुजभाष्यं

सर्वज्ञानसर्वेनैव हृजिते संतविष्मि ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरु
तेर्जनं तथा न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिति पूर्वोक्तं सकाले संगमंति ज्ञानेनेति य
पवं वर्तमाने प्रसर्वात्मस्येषामात्मना सकलं लक्षणं नात्मयाथात्म्योपदेशजं
तेनात्मविषयेणादंष्ट्रायासातिशयेन निरतशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावर-
णमनादिकालप्रवृत्तानां तत्कर्मसंबन्धरूपं ज्ञानेनाशितं तेषां तत्सामाधिक्यं
परं ज्ञानमपरमिति प्रसंज्ञचित्तमादित्यवत् सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति ते

गी.
टी.
पं

78

सामादित्यवतज्ञानमिति विनष्टज्ञानात्तद्वत्त्वाभिधानादात्मस्वरूपव
द्भूतेनेमरत्यपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तं नवेदेवद्वत्त्वमुपाधिकृतं वि
नष्टज्ञानानामुपाधिगोप्यभावात् तेषामादित्यवज्ञानमिति धातिरेकनि
र्देशात् ज्ञानस्य स्वरूपानुवैधियर्थमत्र मुक्तं आदित्यदृष्टांतेन च ज्ञातृज्ञानयोः
प्रभाप्रभावतोरिवावस्थानाच्च ततएव च संसारदशायां ज्ञानस्य कर्मणा सं
कोचः मोक्षदशायां विकाशश्चोपपद्यते १९ ॥

श्रुतिनवप्रसक्तटीका

अतएव ज्ञानेन तत्तत्ज्ञानेयेषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ञाने प्रका
शयति तत्परं ज्ञानेन तत्ज्ञानेनाशिते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे स्वतः सिद्धे यथा
दित्यस्य तमस्य तद्विविधवर्तितायो हि शंकायां अमृतममृतकार्यं स्वयमेव
व करोति १९ ॥

परमार्थप्रपाटीका

ज्ञानेन स्तुतमसंतीत्याह ज्ञानेनेति तत्पूर्वमुक्तं ज्ञानानुक्रमं ज्ञानेनैषा मा
त्मनश्चरस्य ज्ञानेन नाशितं तेजसा तमोवदभिसृतं तेषां ज्ञानेन तत्परमे
श्वरं प्रकाशयति किं वत् आदित्यवत् यथादित्यस्य तेजः सकलेन तमसि
रस्कृत् आदित्यं प्रकाशयति तद्वत् यथा आदित्ये दृष्टांतैर्नैतदुक्तं भवति यथा स
र्यकगणवमेव तत्सबलं वासुदेवमेव व्यापयति तत्तदित्येकं तद्वत् दिवसस्य दिनत्वं
तत्तदिति तदुक्तं च न च नृदृष्टिचनेन च नृकर्मस्य यथानिः प्रभं मन्ते वाति मूढ
इति इदमेवाज्ञानस्यावगाणशक्तेरुत्तराणां पदमात्मविषयकमज्ञानमा
त्मानमेवावगातिपरं त्वनुभूयमानचित्सं वित्सुखरूपत्वं नोक्ता दपति ।
अतएवमेव ज्ञानोपाय इत्यर्थः अतिरपि वा जसने यसं हितासु इशावा
स्यमिरे सर्वं यत्किंच न जगत्प्राप्तं जगत् तेन तत्केन संजीया माग्यः कस्य
लिङ्गमिति भाष्यं जगत्प्राप्तं एषि व्योम्नि रजतवत्स्यो दृश्यमानं यत्किं
वित्सर्वं नाम रूपकर्मत्मकं गच्छतीति जगत्प्रसरमसत्वं इशासत्ताये
स्वरूपवता परमेश्वरेण कृता वासो वा सप्रकाशने आकाशनीयंति रस्कार्यं
अवतिरस्करा सामर्थ्यमीशेति पदेन मेतितं यथादीयेन तमसि रस्त्रिय
तेव तत्तमसादीय इत्यर्थः ततस्तेन जगदाभासेन तत्केन रश्मिपासेन कृ
ता अवशिष्टं कस्य पात्राणां सखि भंजीयाः वित्पांतु धनविषयसुखं सा
कस्य

अथः शुभश्रमिकोत्तायाम भिकोत्तयेत्यर्थः १५ ॥

वनमालीटीका

नन्वीश्वरज्ञानस्याज्ञानाहततेयोगादिकेसाधनेत्यर्थेतज्ज्ञानेनेति
ज्ञानेनप्रवणामनननिदिध्यासनाकेश्रीहरिगुरुभक्तिसहितेश्रीहर्येवां
तरप्रसादसदृक्तेचयत्साधनेतज्ज्ञानेनस्वयोग्यभगवद्गताशेषविष
यकेणापरोक्षरूपेणात्मनो जीवस्वरूपस्य आच्छादकमज्ञानेयेषो नाशि
तेतेषांस्वरूपभूतेज्ञानमनाहतंसद्यत्परब्रह्मतत्त्वाकाशयतिविषयीक
रोतियथादिन्योलोकंप्रकाशयतितद्वत् तथाचप्रथमेश्वरणादिजन्य
परोक्षवृत्तिसूतोतः करणवृत्तिरूपेभगवदपरोक्षेततोमहाप्रसादस्ततो
जीवंप्रतीश्वरजीवानेदायाच्छादिकाविद्यानिवृत्तिसूतत्रादित्यप्रकाश
वृत्तीवैश्वरस्यानेदादिविषयः प्रकाशइतिभावः तेषामित्यनेनजीवानामो
क्षेवद्वतेसिद्धे १५ ॥

ऊरुमवैजयंती टीका

यथाज्ञानिनोजंतवोमहंतितथाज्ञानिनस्तनमहंतीत्याह ज्ञानेनेति
ज्ञानेनसर्वज्ञानस्त्वेनैववृत्तितेसंतरिष्यसि नहिज्ञानेनसदृशेपवित्र
मिहविद्यते ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथेत्युक्तमहिम्नास
त्संप्रदायोद्भवाचार्यलब्धेनात्मविषयकेनदेहाध्यासातिशयेननिरति
शययविशेषायेषामाचार्यदेवानालब्धात्मयाथात्म्यज्ञानानोगुरुभक्ति
प्रतिबलेननिर्जितायेय ज्ञानेवनिकावरणारूपारीणांवगुत्प्रयमेव
निरस्तनिविलानेतसमदमारिसाधनानामात्मनोमनसोपरनारिका
लप्रवृत्तानेतशुभाशुभकर्मसंचयरूपेज्ञानावरणारूपेतदज्ञानेनाशिते
नष्टंभवतितेषांमुसत्तृणांभगवत्प्रियाणामात्मप्रवणशीलानोहरि
गुरुप्रपन्नानांतत्त्वथर्मभूतेस्वाभाविकमनाद्यविययासंजवितमपरि
मितेपरमत्कृष्टज्ञानं आदित्यवत्सूर्यवत्प्रकाशयति यथामध्याह्ना
र्कःस्वकरनिकरेणातिमिरनिकरंतिरसायथावस्थितेसर्ववस्तुप्रकाश
यतितथात्मज्ञानमपिपाथार्थमात्मवस्तित्यर्थः तेषामितिबहववने
नलब्धात्मज्ञानानांविनष्टाज्ञानतिमिराणांवद्भनाभिधानांतिरुपाधि

79

तर्हि सर्वेषामनाद्युक्तानाह नत्वात् मयस्वरनी टीका कथं संसार निवृत्तिः स्यादत आह ॥
तदा वराणां वित्तपशक्तिमदनाय निर्वीच्य मनृतमनर्थं वातमूलम-
ज्ञानमात्माश्रयविषयमविद्यामायाशब्दादिवाच्यं आत्मनो ज्ञानेन गृह्य

तुतदगनंयेषी ५

दिष्ट वेदांत महावाक्य ज्ञेय न प्रवणामनन निरिध्यासन परिपाक निर्मलो
 तः करणवृत्तिरूपेण निर्विकल्पक साक्षात्कारेण शोधित तत्त्वं पदार्थाभेद
 रूपप्रवृत्तिसिद्धान्तदावेदैकरसवस्तुमात्रविषयेण नाशिते बाधिते कालत्र
 येण सदेवासत्तया ज्ञातमपि एतच्चैतन्यमात्रं प्रापितं शुक्लाविवर ज्ञे
 शुक्तिज्ञानेन येषां प्रवणामननादिसाधनसंयत्नानां भगवदचरुहीतानां
 मुमुक्षुणां तेषां तज्ज्ञाने कलत्रादित्यवयवादिभ्यः स्वोदयमात्रेणैव तमो
 निरवशेषे निवर्तयति तत्कंचित्सहायमपेक्षते तथा ब्रह्मज्ञानमपि शु
 द्धसत्परिणामत्वाद्यापकप्रकाशरूपे स्वोत्पत्तिमात्रेणैव सहकार्येतरनि
 रपेक्षतया स कार्यज्ञाने निवर्तयति तत्परं सत्यज्ञानान्नतानेदृश्यमेवा
 द्वितीयं परमात्मतत्त्वं प्रकाशयति प्रतिकायाग्रहाणामात्रेणैव कर्मनामंतरे
 णाभिव्यक्तिः अतो ज्ञानेनाहते ज्ञानेन नाशितमित्यज्ञानस्यावराणस्तज्ज्ञान
 नाशनाभ्यां ज्ञानाभावश्च तेषां वर्तितं न तत्र भावः किं विदाहोति न वार्त्त
 नाभावो ज्ञानेन नाशयते स्वाभावनाशश्च तज्ज्ञानस्य तस्मादहमज्ञोर्मम न्यवन
 ज्ञानासीत्यादिसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धिं भावश्च मेवाज्ञानमिति भगवतो मते वि
 स्तरस्त्वद्वैतसिद्धौ द्रष्टव्यः येषामिति वद्भवनेनानियमो दर्शितः तथा च कृतिः
 तयो देवानां प्रत्यवृत्त्यतः सपवतदभवत्तया षीणांतथा मनुष्याणां तदि
 रमप्येतर्हि यपवेवेराहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादियद्विषये यदाश्रय
 मज्ञाने तद्विषयतदाश्रयप्रमाणा ज्ञानात्रिभिरिति न्यायप्राममनियमे दर्शय
 ति तज्ज्ञानगतमावराणो द्विविधं एकं सतोऽप्यसत्तायादकं अन्यतभातो
 ऽप्यभानायादकं तज्ज्ञाने योस्तापरोलसाधारणप्रमाणा ज्ञानमात्रा निवर्तते
 अनुमि तेव स्यादौ पर्वते वर्किनास्तीति श्रमादर्शनात् तथा सत्यं ज्ञानमनेने
 ब्रह्मास्तीति वाक्यात्परोलनिश्चयेऽपि ब्रह्मास्तीति भ्रूतं तपव अस्त्येव ब्रह्म
 किंतु मत्तनभातीत्येवं भ्रमजनकं द्वितीयमभातावराणो साक्षात्कारो देव
 निवर्तते सवसाक्षात्कारो वेदांतवाक्येनैव ज्ञाने निर्विकल्पक इत्याद्यद्वैतसि
 द्धवतु संदेये १५ ~~ज्ञानेन परमात्मज्ञानेनैव~~ ॥

सदानंदी रीका

तर्ह्येवं सर्वजीवानामर्थसाक्षात्कारविषया आहतता कथं वंधातुमर्हति

वृत्ति ५

स ५

मोनिव

30

नीलकंठी सीका

आनन्दीया का

रामकंठीटीका

येषां पुनस्तथा प्रतिपादितमज्ञानं यथोक्तेनात्मनोज्ञेयस्य तत्त्वस्य ज्ञानेन नाशितमप धंसितं तेषां परमेश्वरानुग्रहाय योक्त कर्मयोगसंन्यासः

ज्ञानप्राप्ताधिकृतानां योगिनां तज्ज्ञानं परं प्रकृतमप्येवं परमात्मस्वरूप
 लक्षणं वस्तु प्रकाशयति प्रथयति कथमारित्यवत् यथादित्यो भगवान्
 मया भूदितः सन् उन्निवारमपि सात्त्विकमन्त्रकारं प्रभामात्रेण पर्यवस्यन्
 दृष्टं वस्तु सर्वेति संशयतया प्रकटीकरोति तथैव ज्ञानमेतदीश्वरानुग्रहे
 स्वावसरोत्तिष्ठितं सत्स्वरूपतिरोधानकारणमज्ञानं निरस्तं करोतीत्यपमा
 नार्थः ~~...~~

१५॥

व्यतिरेके परमार्थलाभ इत्याह ॥ लासिकी वसुसीटीका

तुल्यतिरेके आत्मनो ज्ञानेन प्रत्यभिज्ञा लक्षणो न येषां तदज्ञानं स्वरूपाप
 क्तवत्त्वं नाशितमप्यधंसितम् तेषामुपायो तदज्ञानपेक्षकं स्वप्रकाशज्ञान
 मुक्तलक्षणं वस्तु प्रकाशयत्यात्मनेन प्रथयति ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वादे
 दृष्टान्तः आदित्यवदिति यथानिःसहाय आदित्यः प्रभामात्रेणान्धकारे
 पर्यवस्यन् दृष्टं वस्तु प्रकटीकरोति तदन्ते ~~...~~

१५॥

पंचोलीटीका

ज्ञानिनस्तनमयंति ज्ञानेनेति तदुपनः येषां तज्ज्ञानं मोहकरं अज्ञाने
 आत्मनो ज्ञानेन गुरुप्रसादात्मात्मप्रसादाद्वा ज्ञानेन नाशितं तेषां ज्ञानमा
 दित्यवत् तत्परं ब्रह्म प्रकाशयति १५॥

राणावीरसमिद्धोधिनी ॥

ज्ञानेनेति येषां वीरणा मात्मनः स्वोचितकर्मविषयस्य यत्नस्य ज्ञाने
 न सुकृतफलजनकतायां दृढनिश्चयेन तत् अनिष्टफलजनकम
 ज्ञानं संदेहदूषं भ्रंतिदूषं वा नाशितं स्यात् तेषां तज्ज्ञानं परं परमफ
 लं तदवप्रयानुष्ठेयं कर्म प्रकाशयति सूर्यश्च भावान् प्रकटीकरो
 ति १६॥

मथभाष

ज्ञानेनेति प्रथमज्ञानं यरोक्षं यरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधन
माद १६॥

81

भाषा अनुवाद

और ज्ञान से जिन का अज्ञान नाश हो गया है ऐसे ज्ञानी पुरुषों को पर जो भगवत्स्वरूप सौ प्रकाशमान है जैसे सूर्य के प्रकाश से अन्धाकार हर हो वस्तु सब प्रकाशित होती हैं लोग केवल अपने मोह से ईश्वर में मोह कल्पना करते हैं १५

टीका

ज्ञानदिसें जिनकी भयो मनसें नाश अज्ञान होत विकीर्ण
ज्ञानदि तिनकी पुन ज्यों भान १६॥

ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥

82

ਸਤਿ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ॐ ਨਾਨਕ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानं सन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छन्त्य

पुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ ॥

शांकरभाष्यं

यत्परं ज्ञानं प्रकाशितं तदुद्भूय इति तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां ते तदुद्भूयः तदात्मा
नस्तदेव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः तन्निष्ठा इति तन्निष्ठानिष्ठाभिनि
वेशस्तात्पर्यं सर्वणि कर्माणि सन्त्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थाने येषां ते तन्निष्ठास्त
त्परायणास्तदेव परमयने परगतिर्येषां भवति ते त्परायणाः केवलास्त
रतय इत्यर्थः ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिं अपुनरेह संवन्धं न शृङ्खन्ति
ज्ञाननिर्मुक्तकल्मषाः ययोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो निवृत्तो नाशितः कल्मषः पा
पादि संसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यतय इत्यर्थः १५

आनंदगिरिकृतटीका

विद्ययां विविदिषणां तत्रांतरंगानि विद्यापरिपाकसाधनाति इत्यपदिदित्त
रुत्तरश्लोकस्यापेतितं श्रयति यत्परमिति तस्मिन्परमार्थतत्वे परस्मिन् ब्र
ह्मणि वाच्यं विषयमपोत्पगता प्रवृत्तता प्रवणमनननिदिध्यासनैरसहृदव
हितैर्बुद्धिः साक्षात्कारलक्षणयोद्योतेतयेति प्रमेयविशेषणो विभजते त
स्मिन्निति तर्हि बोद्धा जीवो बोद्धव्यं ब्रह्मेति जीवब्रह्मभेदाभ्युपगमो नेत्याह
तदत्मान इति कल्पितं बोद्धुं बोद्धव्यत्वे वस्तुतस्तु न भेदोस्तीत्यंगीकृत्य व्याचष्टे
तदेवेति ननु देहादावात्माभिमानमपनीय ब्रह्मण्येवाहमस्मीत्यवस्थाने न
ननु नष्टीयमानकर्मप्रतिबंधान्न सिध्यतीत्याशंक्य विशेषणान्नतरमा
दत्तेतन्निष्ठा इति तन्न निष्ठाशङ्क्यैर्दर्शयन् विवक्षितमर्थमाह निष्ठेत्यादिना
तथापि पुरुषार्थयेत्ताप्रतिबंधात् कथं यथोक्ते ब्रह्मण्येवावस्थाने सेहं पा
रयति तत्राह तत्परायणाश्चेति यथोक्तानामधिकारिणां परमपुरुषार्थः
सोक्तब्रह्मानतिरेकात्परासक्तिरिति तात्पर्यार्थमाह केवलेति ननु यथो
क्तविशेषणवतो वर्तमानदेहपातेपि देहांतरपरिग्रहव्यग्रतया कृतो यथो
क्ते ब्रह्मण्यवस्थानमास्थानं शक्यते तत्राह ते गच्छन्तीति सति संसारका
रणोऽवितादौ संसारप्रसरस्य उर्वारितान्तापनराहति सिद्धिरित्याशङ्काह
त्तानेति उक्तविशेषणसम्पत्त्या दर्शितफलशान्तित्वमाश्रमांतरेषु संभावि

मी.
मी. पं.

तमिति मन्वानोविशिनष्टि यतयति १० ॥

स्वामिहृतटीका

एवंभूतेश्वरोपासकानांफलमाहृतदुहयति तस्मिन्नेवबुद्धिर्निश्चयात्मिका
येषां तस्मिन्नेवात्मानोयेषां तस्मिन्नेवनिष्ठातात्पर्यंयेषां तदेवपरमयत्नमात्र
योयेषां तत्तत्तत्सादलवेनात्मज्ञानेननिर्भूतेनिरस्तकल्मषेयेषां तेश्च
पुनरावृत्तिमुक्तिंयाति १॥

पिशाचभाष्यं

आत्मतत्त्वंयत्परंज्ञानंप्रकाशितं तदुपयति तस्मिन्गताबुद्धिर्येषां तेत
दुपयः तदेवपरंब्रह्मात्मायेषां तेतदात्मानः तन्निष्ठास्तस्मिन्निष्ठाभितिवे
शस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मणो वा वक्ष्याते येषां ते तन्निष्ठास्त
त्यरायणास्तदेवपरमयत्नं परगतिर्येषां भवति ते तत्परायणा कैवल्यात्म
ना इत्यर्थः ते गच्छन्ति एवंविधाः अथ पुनरावृत्तिं न पुनर्देहसंबन्धं ज्ञातनि
र्भूतकल्मषाय योक्तज्ञानेन निर्भूतो नाशितः कल्मषः पापारिसंसारकार
णादौषोयेषां ते ज्ञातनिर्भूतकल्मषाः यतयत्यर्थः १॥

रामानुजभाष्यं

तदुहयति तदुहयस्तथाविधात्मदर्शनव्यवसायाः तदात्मानस्तद्विषय
मनसः तन्निष्ठास्तदापासनिरताः तत्परायणास्तदेवपरमयत्नंयेषां ते एव
मभ्यस्यमानेन ज्ञानेन निर्भूतकल्मषास्तथाविधमात्मानमपरावृत्तिं गच्छन्ति न
यदवस्थात्मनः पुनरावृत्तिर्न विद्यते स आत्मा अथ पुनरावृत्तिर्न सूर्येणाव
स्थितः तमात्मानं गच्छतीत्यर्थः १॥

अभिनैवगुप्तकृतटीका

तद्यतङ्गतबुद्धिमनसात्पज्ञानव्यापाराणां चरतेत्याशये प्रकटयितुमा
ह तदुपयस्तदात्मानस्तस्मिन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छन्ति पुनरावृत्तिं ज्ञातनि
र्भूतकल्मषाः स्मरन्तोपि मुहुस्ते तत्स्पर्शन्तोपि स्वकर्माणि सक्ता अपि न
संजतिपंकेरविकराश्च १॥

परमार्थप्रपाटीका

अथेश्वरोपासनायामोक्षाधिकारिणां निष्ठामारु तदुहयति तस्मिन्नीचरे
निश्चयात्मिका बुद्धिर्येषां ते तथा तद्विषये आत्मा प्रपन्नो येषां ते त

थातस्मिन्नेव निष्ठापर्यवसानं येष्वाते तथा तदेव परां यगामाश्रयो येषां ते
तथा विधाज्ञान निर्युतं लम्बाः संतः अतएव वृत्तिगच्छेति अतएव वृत्तिगच्छे
ति ९

वनमालीरीका

भगवदपरोक्षज्ञानोत्पत्तावच्छिन्नं साधनमाह तदितितस्मिं सरनेतुः
णालये सकृत्पदारविंदविंतेनाखिलपुरुषार्थदेसर्वेश्वरे परमकारुणि
के पुनः पुनर्यागार्यावेदांतजन्माबुद्धिर्येषां ते सपवात्मा परमेश्वरो ये
षां ते तस्मिन्नात्मा भगवानस्माकं स्वामी हरेव तेति मनो येषामिति वा तस्मि
न्निष्ठाकापिकवाचिकमानसव्यापारपर्यवसानं येष्वाते महापथपिततो
चलत्तमित्यर्थः क्रियामात्रस्य तत्प्राप्त्यर्थमेवानुष्ठानमिति भावः तत्पराय
णाः सपवपरममयनं प्राप्योस्माकमिति धीमंतः तादृशसाधनैर्जातं यत्र
भगवदपरोक्षज्ञानं तेन निर्धृतमना यविचार्येकलमघंते पुनरावृत्तिमाविर्भू
तस्वानंदादिहृद्भुगाकाः संतः एषां ते रत्ननिर्मलतादिना भगवत्साम्यं
यामुक्तिं प्राप्नुवंतीत्यर्थः गच्छेत्पतेन जीवानां सत्त्वोत्पत्तं च सिद्धं नहि
विभोर्गमनं संभवति मध्यमपरिमाणे वा तित्यत्वे स्यादित्युक्तमेव सिद्धि
ति येषां गतात्मा चेतसा वेदितव्या इत्यादि श्रुतेः सोऽस्मान्नु गीराड्कम्पामं लो
कमपि गच्छति अस्मादिमं लोकमागच्छतीति गमनश्रुतेः न च बुद्धिगतं
गमनारिकमात्मसुषुप्त्यर्थं तदित्याद्यं प्रयोत नैव आत्मानिः कामतीति
तिः कमाणात्मानि एते लोकेः तद्यथा न स स समाहितसु तत्सर्जयात्येव मेवा
यं शरीर आत्मप्राप्तेनात्मना त्वा रूढ उत्सर्जयातीति श्रुतौ स्वाभाविकग
त्याश्रयशकटदृष्टो लोके न चाप्योर्दृष्टौ कदेशे स्थितस्य पुण्यत्वं वागे
डः स्वायुनु भवान् भवान् पपत्तिः गुणितो गते पि दीपप्रभाववद्गुणेन व्या
साभोगोपयतेः न च गुणिते विहाय गुणस्यावस्थितिर्न युक्तेति वाच्यं धर्मि
णा विना जातिसमवायादेरुपादिरेकैकैव व्यक्तिरिति मीमांसकमते आ
रुपादेरवस्थानात् न च जात्यादिवृत्तानस्यापि पापकत्वं स्यात्तु स्यादेव हि
यदि मानं स्यात् देवपवनतार्योपलब्धतावद्यापी कल्पते न च प्रभाद्व्यो
तरे दीपेन हेतुगतावत एवावस्थानायतेः पुष्पविहाय गंधस्य गमनाच्च
न च पुष्पपरमाणवो गच्छेतीति वाच्यम् पुष्पकस्तूर्यादेः तयापतेः न च पु

गी.
टी. पं.

नर्दयोत्पत्तिः पुनरुत्पत्तेरप्रामाणिकत्वात्संगंधस्यद्रवस्योत्पत्त्यात्संगंध
क्रासप्रत्ययानुत्पत्तेः देहैकदेशयतितवेदनविडनाकतस्तदेहेषौत्ववदसु
लोरेपिकृतस्तदेहेभोगोपयत्तेः अलातचक्रवडपपत्तेश्च ॥ १॥

ऊरुसुवैजयन्ती टीका

ति५

ननुयेषांज्ञानेनाज्ञानेनाशितेतेषांज्ञानेप्रकाशयतितेकीटशाः किम्फलेच
प्राप्नुवंतीत्यपेक्षायामाह तदुदयइतदुदयस्तस्मिन्नात्मदर्शनेबुद्धयोवावा
सात्मिकायेषांतेतथा आत्मयायात्मदर्शननिश्चयाः अतएवतदात्मानः
तस्मिन्नात्मदर्शनविषयेआत्मा मनोयेषांतेतथा आत्मदर्शनेकविषयमान
साःतन्निष्ठाः तस्मिन्नेवनिष्ठाभ्यासेयेषांतेतथा तदर्शनाभ्यासऊशलाः त
त्परायाणांतेदेवपरममयनेष्टुहंयेषांतेतथास्वस्वरूपदर्शनेत्यक्ताभ्यप्राक्त
तविषयदर्शनेत्याह नऊर्वत्यर्थः ज्ञाननिर्भूतकल्मषाः ज्ञानेनस्वस्वरूप
ज्ञानेनाभ्यासपुक्तेननिर्मुक्तातिहरीकृतानिकल्मषाणिपापानियेस्तेतथाईद
प्रायेते अष्टनराहतिपदवस्योप्राप्यपुनराहतिर्नस्यान्नर पुनराहतिःते प्रक
तिसंवंधपरहितेशुद्धमात्मस्वरूपेगच्छेतिप्राप्नुवंति ॥ १॥

ती५

ज्ञानेनपरमात्मतत्त्वप्रकाशेसति ॥ मधुसूदनीटीका

तस्मिन्ज्ञानप्रकाशितेपरमात्मतत्त्वेसञ्चिदानंदचनएववात्सर्वविषय
परित्यागेनसाधनपरिपाकात्पर्यवसिता बुद्धिरंतःकरणाहतिःसाक्षात्
कारलक्षणायेषांतेतदुदयः सर्वदानिवीजसमाधिभाजइत्यर्थः तत्रकिं
बोद्धारोजीवाबोद्धयंत्रस्तत्त्वमितिबोद्धबोद्धवलक्षणोभेदोस्तिनेत्याह त
दात्मानः तदेवपरब्रह्मात्मायेषांतेतथाबोद्धबोद्धवभावोहिमायाविजंभि
तोतवास्तवाभेदविरोधीतिभावः ननुतदात्मानइतिविशेषाण्यर्थं अवि
द्व्यावर्तकेहिबिद्विद्विशेषाणं अज्ञाअपिहिवस्तुगत्यातदात्मानइतिकथं
तद्याहतिरितिचेन्न इतरात्मत्वव्यवहृतौतात्पर्यात् अज्ञात्वात्माभूतेदेहाया
वात्माभिमानिनइति तदात्मानइतिव्यपदिश्येते विज्ञास्तनिवृत्तदेहाय
भिमाना इतिविरोधनिवृत्त्यातदात्मानइतिव्यपदिश्येतेतिपुक्तेविशेषाणं
ननुकर्मानुष्टानविदोपेसतिकथंदेहायभिमाननिवृत्तिरितितत्रादतन्नि
ष्ठाः तस्मिन्नेवब्रह्मणिसर्वकर्मानुष्टानविदोपनिवृत्त्यास्थितिर्येषांतेतन्नि
ष्ठाः सर्वकर्म संन्यासेनतदेकविचारपरइत्यर्थः फलरागेसतिकथंतत्सा

धनभूतकर्मत्याग इति तत्राह तत्प्राप्याः तदेव परमयत्ने प्राप्तयेषां
 ते तत्प्राप्याः सर्वतो विरक्ता इत्यर्थः अत्र तदुद्दय इत्यनेन साक्षात्कार उक्तः
 तदात्मान इत्यनेन आत्माभिमान इत्यविपरीतभावनातिवृत्तिफलको निरि
 ध्यासनपरिपाकः तन्निशान्तेन सर्वकर्मसंत्यागपूर्वकः प्रमाणाप्रमे
 यगता संभावना इति फलको वेदोक्तविचारः अवगमनतन परिपाकरूपः
 तत्प्राप्या इत्यनेन वैराग्यप्रकर्ष इत्यत्रोक्तस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं दृष्टव्यं उक्त
 विशेषणाय तयो गच्छेत् अपुनराहतिं पुनर्देहसंवेधाभावद्वयमुक्तिमा
 प्रवृत्तिं सकलसंज्ञातामपि पुनर्देहसंवेधः ऊतो न स्यादिति तत्राह ज्ञान
 निर्धृतकल्मषाः ज्ञानेन निर्धृतं समूलमुत्तमूलितं पुनर्देहसंवेधकारणं
 कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथा ज्ञानेनानाद्यज्ञानतिवृत्त्यात्
 कार्यकर्मसंयतेन मूलकं पुनर्देहग्रहणे कथं भवेदिति भावः १०

॥ सरानेदी टीका

ज्ञानप्रकाशिते तस्मिन्स्वप्ने सञ्चित्वात्मनि वाप्यवस्तुपरित्यागादुद्दिश्ये
 षां सतिष्ठिता १ तदेवात्मा परंतत्वे येषां मद्देतवेतसां तस्मिन्नेव विदितेदे
 स्थितिर्येषां सिरासदा २ प्राप्तये तत्परे येषां विरक्तानां परे सति साक्षात्
 कारो निजध्यानं अवगमनं इति रंतरे ३ वैराग्यादिप्रकर्षस्य पूर्वपूर्वस्य कार्य
 ता उत्तरोत्तरहेतूनां विशेषणवत्तद्वये ४ एतैर्विशेषणैर्गुणैर्ज्ञानमोक्षगच्छे
 त्यनामये ज्ञानेनोत्तमूलितं येषां कल्मषसंवेधकारणं ५ सकार्यज्ञानवाये
 न ब्रह्मात्मैवाधियांसतां कथं तन्मूलको वेधो भवेदेहपरिग्रहः ६ १३

नीलकंठी टीका

तदुद्दय इति यत्परेवत्प्रशान्तिं तत्रैव बुद्धिः अस्ति ब्रह्मेति निश्चयो येषां साया
 ततः अत्यर्थं विरंते तदुद्दयः तदेव आत्मा प्रत्यक्तत्तयेषां अवगमननात्म
 कविचारेण प्रमाणाप्रमेयगता संभावनाविनीतानां ते तदात्मानः तत्रैव नि
 श्चयविजातीयवृत्त्यन्तरितसजातीयवृत्तिप्रवाहो येषां देहावनात्मनि आत्म
 धीरपविपरीतभावना रहितानां ते तन्निशान्तेः तदेव परं अयं अज्ञानरूपो पापि
 निरासेन प्राप्य येषां अखंडानंदमयानां ते तत्प्राप्याः अपुनराहतिमोक्षग

गी.
री पं

छंति यतः सानेन निर्धृतं कल्मषं मूलात्तानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञान
निर्धृतकल्मषाः १७ ॥

आनन्दीटीका

तस्यात्मज्ञानस्याभासार्थमाह तस्मिन्ब्रह्माणिबुद्धिः इदमेव परम
काशकं परमोपेयं इत्यथ वसायो येषां तस्मिन्नेव निष्ठा निर्वीहो येषां
ततः परसंन्यासोपेयस्याभावात् तदेव परमयनं गतिर्येषां ते
ज्ञाननिर्धृतकल्मषा अपुनरावृत्तिगच्छन्ति १७ ॥

आत्मना व्यापकत्वात् यदा तत्कादृशं तदा यथा यथा कर्मणा तदा
नेन तदा यथा तत्कर्म फलोपभोगसमर्थानि तानि तानि निष्ठा निर्वीहो
गृह्यन्तेः

रामकंदीटीका

बुद्धिर्नामा भूतबोधवस्तुसाधनभूतं कारणं प्राधान्यात् तदा समस्तः क
रणवर्ग उपलक्षितो बोद्धव्यः आत्मशब्देन च बोद्धा पुरुष उच्यते इति ।
तत्र यथोक्ते ज्ञाने परपर्यवसिता बुद्धिर्येषां ते तदुद्धयः तथा तत्रैव ज्ञाने
आत्मा येषां ते तदात्मनो यथोक्तज्ञाननिष्ठा प्रतीतय इति सकललो
कव्यवहारनिवन्धने ब्रह्मात्मलक्षणोद्धयमहैतज्ज्ञानमयं येषां ते तथा
विधाः तथानिष्ठाशब्देन परमोपेयवस्तुसीमा ज्ञायते यथा यथा शब्देन च
तत्प्राप्त्युपायो विवर्तितो येन तत्परायत इति तज्ज्ञानं यथोक्तं निष्ठाये
षां ते तद्विष्ठाः तदेव परायणं येषां ते तत्परायणा इत्युपेयोपायस्तत्
गोद्धययोगिव्यवहारविषयं यथोक्तज्ञानात्मकमेव येषां तद्विधा
स्तत्तज्ज्ञाननिवन्धनसकलसंसारपवर्गविषयपदार्थसार्था अतएवैवं
विधेन ज्ञानेन निर्धेतेतिः शेषेण प्रस्तावितमज्ञानरूपं कल्मषं पापं येषां
ते तथा विधायो गिनो पुनरावृत्तिगच्छन्ति न भूयः संभवं मोक्षमाप्नुव
न्तीत्यर्थः

॥

वसुधैवीटीका

तदेवं भूतपरमात्मा भासकलमा
ह - तदुद्धयस्ममाप्या न भसमये तस्मिन् परमात्मन्येव बुद्धिरतः कारणावृत्ति

रूपावोपशक्तियेषांते तत्रसमाधौतदात्मानः सपवप्रत्यगात्मासुभावो
 येषांते तथातन्निष्ठाः समाधुपरमसमेयतस्मैवनिष्ठापरमानन्दवमत्ता
 रसंस्काररूपानिश्चयेषांते तथातत्परायणावुत्पानकालेपरामर्श
 त्यागेनात्मनिरताश्रवहिताः पवमभ्यासक्रमेणावुत्पानेपिसमाधु
 वेधःसंपत्सति तदुक्तं समाधिसंस्कारवतिवुत्पानेभूयोभूयद्विदैका
 मर्शान्निषोदितसमाधिलाभः इति ततईश्वरप्रसादलबुनाद्वैतज्ञानेन
 निर्धृतं कल्मषं प्रापपापशेषं कर्मयैस्ते एवंविधायोगिनोऽनरावृ
 त्तिमर्त्तिप्राप्तवन्ति तथाचश्रुतिः एकपवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्समसुषुप्ति
 शु स्यान्नयाह्यतीतस्य पुनर्जन्मनविद्यते इति ॥ (उपनिषद्भाष्येऽपि
 तत्रैव उक्तं तदुक्तं तदुक्तं तदुक्तं तदुक्तं तदुक्तं तदुक्तं तदुक्तं तदुक्तं
 तदुक्तं तदुक्तं ॥

पंचोलीटीका

परमार्थज्ञाननिष्ठानो फलमाह तदुद्दय इति तदुद्दयस्तस्मिन्प
 रेवब्रह्मणिबुद्धिर्येषां तेतदुद्दयः तदात्मानः तदेव परंब्रह्मआत्माये
 षां तन्निष्ठातात्पर्यं तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्माणि संत्यस्यावस्थाने
 येषांतेतत्परायणाः तदेव परंब्रह्मअयनेपरागतियेषांतेतत्पराय
 णाः केवलात्माज्ञाननिर्मुक्तकल्मषाः येषांतेनज्ञानेननिर्मुक्तो
 नाशितः पापादिसंसारकाराणोरोषो येषांतेअपुनरावृत्तिगच्छेति

शरावीरसमिद्धोधिनी ॥

तदुद्दय इति तत्रैवप्रारभ्यमाणेकर्मणिबुद्धिर्निश्चयामिका आत्मा
 अस्रस्मरणार्थमकं मनश्च निष्ठाज्ञानेन्द्रियव्यापारश्च तत्परत्वं कर्म
 द्रियव्यापारश्च येषामस्ति तेज्ञानेननिश्चयेननिर्धृतं कल्मषमाव
 रणकारणभूतः संशयो येषांतादृशावीरा अपुनरावृत्तिमस्त्रादी
 नामपुनर्व्यापारगच्छेति सकृदेवास्त्राणिप्रयुज्यसाध्यंसाधयंती
 तिभावः अथचापुनरावृत्तिपुनर्जन्माभावतत्तत्प्राप्तवन्तीति
 साफल्यमस्यकथितं ॥

मथभाष्य
तदुदय इति परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनां वा यरोक्ष
ज्ञानसाधनमित्याशयवानाह १० ॥

४६

तदुदय इति परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनां वा यरोक्ष
ज्ञानसाधनमित्याशयवानाह १० ॥

४७

तदुदय इति परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनां वा यरोक्ष
ज्ञानसाधनमित्याशयवानाह १० ॥

तदुदय इति परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनां वा यरोक्ष
ज्ञानसाधनमित्याशयवानाह १० ॥

भाषा अनुवाद

ऐसे जो परमेश्वर जिन के उपासकों को प्राप्त जो फल होता है सो कहते हैं कि भगवत की भक्ति से अवश्य ही संसार सागर को उतर जायेंगे ऐसी जिन के निश्चय रूप बुद्धि है और ऐसे ही भगवद्भक्ति में सम्पन्न और तत्पर हैं और परमेश्वर ही जिन के परम अवलंब हैं सो ई जन ईश्वर के प्रसाद से निःपाप होय मुक्तिपद पाय आवागमन से रहित होते हैं सोइ कहा कि ईश्वर में बुद्धि और ईश्वर में आत्मा और ईश्वर में निष्ठा तथा ईश्वर में परायण पुरुष ज्ञान से निर्द्वन्द्व कल्मष और पुनरागमन पद मोक्ष प्राप्त होते हैं १॥

टीका

तामे बुद्धि मन तादि में ओनेष्ट परायणतादि प्राप्त दि द्योत सो मुक्ति को पाप नाश ज्ञान से जादि १॥

[The page contains several lines of extremely faint, illegible handwritten text.]

54

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विद्यावित्तयसंपन्ने ब्राह्मणोगविहस्तिनि शुनिचै
वधपाकेच पंडिताः समदर्शिनः १८

शंकरभाष्यं

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनो ज्ञानेनेषां पंडिताः कथं तत्तत्प्रपञ्चीत्युच्यते
ते विद्येति विद्यावित्तयसंपन्ने विद्याचवित्तयविद्यावित्तयो विद्यात्मनो बोधो
वित्तयश्च उपशमः ताभ्यां विद्यावित्तयाभ्यां संपन्नो विद्यावित्तयसंपन्नो विद्वान्
वितीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन् ब्राह्मणोगविहस्तिनि शुनिचैव वधपाकेच पं
डिताः समदर्शिनो विद्यावित्तयसंपन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणो सातिके मध्य
मायां च राजस्यां गविसंस्कारहीनायामत्यंतमेव केवलतामसे हस्यादौ च स
त्तादिगुणोक्तज्ञैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यंतमेवा-
स्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्मद्रष्टुं शीलं येषां ते पंडिताः समदर्शिनः १८ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

यदुपनगरावति साधने तत्तत्ज्ञानं तदेव प्रश्नद्वारेण विद्वान्गोति येषामित्यादिना
विद्यावेदार्थवित्तानमित्युक्तीकृत्य वित्तयं व्याचष्टे वित्तय इति उपशमो निरहंका
रत्वमनोद्वयं परार्थमेव मुक्तावाक्यार्थं दर्शयति विद्वानिति गवीत्याद्यन्य- वा
क्यार्थं कथयति विद्येति हस्यादौ पंडिताः समदर्शिन इत्युत्तरं संबन्धः तत्र तत्र
प्राणिप्रभेदेऽपि तत्तद्गुणोक्तज्ञनिमित्तसंस्कारैश्च संस्पृष्टत्वसंभवात् ब्रह्मणाः
समत्वमित्याशङ्क्याह सत्तादीति तज्ज्ञैश्चेत्यत्र तद्वदेन सत्त्वमेव दृष्टते सा
त्तिकसंस्कारैरिव राजसंस्कारैरपि सर्वयैवासंस्पृष्टं ब्रह्मेत्याह तथेति राजसैरिव
तामसैरपि संस्कारैर्ब्रह्मात्यंतमेवास्पृष्टमित्याह तथा तामसैरिति ब्रह्मणोः
द्वितीयत्वं कृत्स्नत्वमसंगतं चोक्तेऽर्थो हेतुरिति सत्तासमशङ्क्याह सम-
मिति समदर्शिनमेव पाण्डित्यं तद्यावष्टे ब्रह्मेति १८ ॥

स्वामिकृतटीका

कीटशास्त्रे तत्तत्ज्ञानिनो ये उपनगरावति गच्छन्तीत्यपेक्षायामाह विद्याविन
य इति विषमेष्वपि समं ब्रह्मेव द्रष्टुं शीलं येषां ते पंडिताः ज्ञानिन इत्यर्थः तत्र
विद्यावित्तयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणो वा मुनो यः पवति तस्मिन्नेति कर्मणां वैषम्यं ग
विहस्तिनि शुनिचैति जातिजो वैषम्यदर्शितम् १८ ॥

पिशङ्गभाष्यं

गी.
सी.
पं

88

येषां ज्ञानेनाशितमात्मनो ज्ञानं ते पंडिताः कथं ते तत्तं पश्यंतीत्यब्रवीत् वि
द्याविनयसंपन्नेभ्यः संस्कारवतिब्राह्मणो सात्विके मध्यामायां राजस्योगविसेसू
कारहीनायामत्यंतमेव केवलतामसेह स्यादौ सत्त्वादिगुणोस्तु ज्ञेयसंस्कारैस्त
था राजसाराजसैस्तमसातामसैश्च संस्कारैरत्यंतमेवास्पृष्टं सममेवाविक्रियं
ब्रह्म इष्टं शीलं येषां ते पंडिता सम्यक्दर्शिनः ॥ १८ ॥

सामानुजभाष्यं

विद्याविनयसंपन्न इति विद्याविनयसंपन्नब्राह्मणगोहस्तिष्षपाकादिषु
अत्यंतविषमाकारतया प्रतीयमानेषु पंडितात्मयाथात्म्यविदो ज्ञानैकाकार
तया सर्वत्र समदर्शिनः विषमाकारस्तत्प्रकृतमात्मनः आत्मा तसर्वत्र ज्ञाने
काकारतया सम इति पश्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यतपवंस्यभावस्तु प्रवर्तते इत्यतो धृत्वा ज्ञानानामिथ स्थिति रित्याह वि
द्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणो गविहस्तिनि मुनिचैव सपाके च पंडिताः समद
र्शिनः ॥ १८

परमार्थप्रपाटीका

अथ तदाचार्यपर्वसिद्धं समदर्शितमाह विद्येति पंडिता ज्ञानिनो ब्रह्म
णारिषु समदर्शिनो भवन्ति सर्वत्रात्मदर्शिनो वा साकारेण गणपतीत्यर्थः ॥ १८

वनमालीटीका

सर्वज्ञांतर्यामि तया स्थितस्य भगवतः साम्यज्ञानविषमदेहादिस्थितानां
साम्यज्ञानं च ज्ञानभक्तिप्रसादद्वारा मुक्तिहेतुरित्याह विद्येति विवेकार्थं
ज्ञानं ब्रह्म ज्ञाने वा विनयो निरहंकारत्वमतौ ह्यंतं ताभ्यां संपन्नैश्च ब्रह्मविदि
विनीते च ब्राह्मणो सात्विके सर्वो ज्ञेयतया गवि राजस्योगविसेसू
पांतथा हस्तिनिषु तिष्षपाके वात्यंततामसे सर्वायमे सत्त्वादिगुणोस्त
ज्ञैः संस्कारैस्सृष्टमेव समंतर्यामिणां तत्तत्संज्ञो वतत्तं च इष्टं शीलं येषां
ते समदर्शिनः सर्वत्र जीवेषु तत्परे केच समत्वदर्शने रागद्वेषादिरहिते
तश्च वणादिकमनुतिष्ठन्तः क्रमेण मुक्ता भवन्तीति भावः ॥ १८ ॥

कृष्णमैत्रेयटीका

पुनस्तानेव स्तोति द्वाभ्यां विद्येति विद्यात्मज्ञानं शास्त्रज्ञाने वा विन
यो विशेषेणानयोतीति न मुक्ता वा ताभ्यां संपन्नो यत्कस्तस्मिन् ब्राह्मणो वे
देन सपाकेऽन्यजेवेति कर्मणो वैतो विषमौ गविहस्तिनि मुनिचैव ते

नथा च ते षोडशानां ब्राह्मणेनेदं श्रीबुद्धिरस्य भूषणदिनार्द्धं पुर
यन्निष्ठाभीयादिब्रह्मविनयवर्णीयमन्यादि तस्मिन्निर्वाहः ॥ १८
निनायार्जुनपुत्रोऽपि नदिनिष्ठः स्वयमेव न पपापविरादिषु
सुतपस्यसमपपुनीति न तु यवहृदि इति यदुक्तं चिदमसर्वज्ञे बुद्धिर्बो
नातिजुनेति च अतश्च ज्ञानस्य सर्वभावनयनवनिर्जितः अत्राध्यात्मव्यति
तिरानस्यैव यथाज्ञाता ॥

जात्येवविंमाः प्रकृतिपरिणामदेहादिसंसर्गतेनविषमाकारप्रतीयमानेष्वे
 तेषुपंडिताः आत्मधायात्म्यज्ञानवज्रः समदर्शिनः समदृष्टंशीलेषोतेतथा
 एते सर्वदेहादयः प्रकृतेरेवपरिणामो नत्वात्मनः पतन्नात्माज्ञानस्वरूपः स
 माताकारो भवति ननुविषमाकारस्यैवपश्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

देहपाताहर्धविदेहकेवल्यरूपंज्ञानफलमुक्तामधुसूदनीरीका आरब्धकर्मवशात्तत्पिदेहीजीवमुक्तिरूपे
 नयौ ५

फलमाह

विद्यावेदार्थपरिज्ञाने ब्रह्मविद्यावाचिनिर्हंकारत्वमतौ द्वयमिति यावत्
 ताभ्यां सम्यग्ने ब्रह्मविदिवितीते च ब्राह्मणो मातिके सर्वो ज्ञमेतथा गविसंस्का
 रहीनायां राजस्यो मध्यमायां तथा ह स्तिनिष्ठनिष्ठपाके चात्यंतताम
 से सर्वाधमेपिसत्तारिणोस्तजैश्च संस्कारैरसृष्टमेव समं ब्रह्मदृष्टंशीलेष्वे
 सांते समदर्शिनः पंडिता ज्ञातिनाः यथा गंगातोयेतजगे सरायां मत्रे वा प्र
 तिबिंबितस्यादित्यस्य ततद्गुणोदोषसंबंधस्तथा ब्रह्मणोपि द्वाभासद्वारा प्र
 तिबिंबितस्य नोपाधिगतगुणोदोषसंबंध इति संस्थाताः सर्वत्र सम
 दृष्टौ वरागदेषराहित्येन परमातेरस्फूर्त्ती जीवन्मुक्तिमनुभवंतीत्यर्थः
 तनुमातिकराजसतामसेष्वस्वभावविषमेषु प्राणिषु समत्वं दर्शनं धर्म
 शास्त्रनिष्ठं तथा वतस्यान्नमभोज्यमित्यपक्रम्य गौत्रमः स्मरति स
 मासमाभ्यां विषमसममे एजातरतिसमासमाभ्यामिति चतुर्थी द्विवचने
 विषमसम इति द्वंद्वैकवद्भावेन समस्यैकवचने चतुर्वेदपारगारणमत्यं
 तसदाचारगणोपाटशो वस्त्रालंकारान्नादिरानपूरःसरं एजाविशेषाः ॥
 क्रियते तत्समायैवात्समैव चतुर्वेदपारगायसदाचारयविषमेतरयेत्ता
 यत्ने एजाप्रकारे कृते तथा ल्यवेदानोहीनाचारगणोपाटशोहीनसाध
 नः पूजाप्रकारः क्रियते तादृशीयैवासमायपूर्वीकवेदपारगसदाचारब्रा
 ह्मणोपेत्याहीनायतादृशहीन एजाधिके मुख्य एजासमे एजाप्रकारे
 कृते उन्नमहीनतयाहीनस्योन्नमतया एजातोस्तस्य एजयितरन्नमभोज्यं
 भवतीत्यर्थः एजयिताप्रतिपत्तिविशेषमकुर्वन् धनादुर्माच्चरीयतर
 तिचदोषांतरं यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां पाकाभावाद् द्वाभावाच्चा
 भोज्यान्नतंच यतहीनतंच स्वतएव विद्यते तथापि धर्महानिरीको भवत्ये
 वन्नभोज्यान्नत्वं चाश्रयितेन पापोत्पत्त्यलक्षणं तपोयतानां च तपसा
 वयनमिति तद्वानिरपि दृष्टानं भवत्येवेति कथं समदर्शिनः पंडिता जी
 वन्मुक्ता इति प्राप्तेपरिहरति ॥

वि०

१८

हेतोः

गी.
री. पे

सदानंदी टीका

उत्ताज्ञानफलं मोक्षं देहपातादनेतरं जीवनमृत्तिफलं प्राह देहे सत्यपि
तदिदं । सात्विके ब्राह्मणोऽप्येविनीते तच्च दर्शितं निगमविंस्कारहीनायां
राजस्यो मध्यमाकृतौ अत्यंततामसे सर्वाधमे हरुपादिकत्रये सत्तादिक
गुणैस्तैः संस्कारैरत्यसंगिकं १ पशुशीले समं ब्रह्मयेषां तेजानि नो बुधाः
सूर्यो गौ गोजले कौपे स गायं प्रति विविधः तद्गौर्दीपसंवेधैरसंस्पृशेय
या भवेत् तथा ब्रह्मविदा भासद्वारेण प्रति विविधं ५ नोपाधिगुणोपा
भ्यां संवेधं याति विद्वन् इत्येवं मत्प्रमानास्ते सर्वत्र समदर्शिनः ५ नो रागाः
स्वस्वस्फूर्त्या जीवनमृत्तिं भवंति वै ॥ १८ ॥

नीलकंठी टीका

पतेषां जगति ह्येमांश्च विद्येति उत्तमब्राह्मणो चेदलादौ वा समं ब्रह्मैव स
ह्येण स्फुरणारूपेण च भासमाने दृष्टं शीले येषां ते समदर्शिनः यथोक्तं ।
अस्ति भाति प्रियं रूपेणामचेत्प्राप्ये चक्रे आयेत्र ये ब्रह्मरूपेण जगद्वेत्तते
ह्यमिति चराचरे जगद्ब्रह्मरूपेण वपश्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

आनंदी टीका

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणा विषये शरीरस्थिताः समदर्शिनः सममेकम
विकारं ब्रह्म दृष्टं शीलमेवां तादृशाः संतीत्यर्थः विगतगण्डेषाभिमा
नाः ब्राह्मणा शरीराश्रयेणा किमपि सकृत्तनादेये श्रपाकशरीराश्रयेणा
किमपि दुष्कृतं न ग्राह्यमित्यर्थः अत्रायमर्थसंग्रहः योगीययपिमहावि
देहाख्यया संयमहत्या तत्तत्प्राख्यसकृत्तनादेये अत्रायमर्थसंग्रहः
हः योगीययपिमहाविदेहाख्यया संयमहत्या तत्तत्प्राख्यसकृत्तनादेये
कलोपभोगार्थं मनुष्येषु पशुषु वा तानि तासु त्रममध्यमाधमशरीरा
णि गृह्णाति तस्य तत्तत्प्राख्यसकृत्तनादेये अत्रायमर्थसंग्रहः योगीययपिमहावि
यासूर्यस्य प्राणा प्राणभूमि संयुक्ता तया चात्र विद्याविनयसंपन्ने ब्रा
ह्मणो मनुष्येषु त्रमः अनेन त्रियादयो मध्यमाः श्रपाकोपमः पशुपु
त्रतया गौरुत्तमा हस्ती मध्यमः श्वाधमः ॥ १८ ॥

अथेतादृशानां योगिनां सकललोक

रामकंठी टीका

विलक्षणानां चित्तवृत्तिप्रतिपाद
वितमाह - विद्याशास्त्रविनयसंदर्शानुष्ठानविषयोनियमविशेषस्ताभ्यां संयतः

पंचदेहनाताहर्धविदेहकैवल्यरूपासिरीवसुमीरीका पंज्ञानफलसत्ताशारब्धकर्मवशात्सत्यपिदेहे जीवन्मुक्तिरूपंतत्त्व

माह - पंडिताय योक्ततत्त्वज्ञानाः स्वप्रबुद्धाः विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणो विद्या
शास्त्रविनयस्तदर्थानुष्ठाननिवस्य स्नाभ्यां संपन्ने ब्राह्मणो सात्त्विके सर्वोन्न
मे तथागवि राजस्योपावनत्वादिधर्मश्रुतायाम् हस्तिनि अर्थादिस्था
ने शुल्यपवित्रत्वादिवृद्धाश्च ये श्रयोकेषापित्वादिति पञ्चविषये एतेषु ता
मसेषु च सत्त्वादिसंस्कारैरसंस्पृष्टाः समदर्शिनः समं निर्विशेषं ब्रह्मद्रष्टुं
शीलेष्वेषां ते इति समं प्रपद्यन्ति न तद्व्यवहरन्ति तत्कं विद्मी सर्वदेहेषु विशेष
षो नास्ति कुत्रचित् अतस्तत्त्वस्य सर्वभावयत्नवजिज्ञान इति यथा गंगातो
येतद्भागो सरायामुत्थेव प्रतिविम्बितस्यादित्यस्य तत्तद्भागादौघसंबंध इत्यनुसं
न्धानाः सर्वत्र समदृष्टेव परमानंदसूक्ष्माजीवन्मुक्ति मनुभवन्तीत्यर्थः
इत्यद्वैतज्ञानस्येयं भारोक्ता

पंचोलीरीका

कथं तत्पश्यंति इत्यवधारयेत्तायां तत्प्रकारमाह विद्येति पंडिता वि
वेकिनः विद्यावति स वितीते ब्राह्मणे सा तिके रत्नस्यंग विप्रतंतताम्

गी
ये. टी.

सेहस्यादौ समदर्शिनः समं सर्वोपाधिनाशानां संस्कारविक्रियादिना
रहिते परं ब्रह्मैव पश्यन्ति १८ ॥

रसावीरसमिहोधिनी ॥

विद्याविनयेति पंडितायुहव्यवहारनिपुणा विद्याविनयसंय
न्ने विद्यायां विनयस्तदर्थानुष्ठानविषयोनियमविशेषस्तदादि
श्रुतौः संपन्ने विशिष्टे ब्राह्मणे गवादौ च समदर्शिनः ब्राह्मणात्वादि
कं विद्यायां तत्तायित्वमंगीकृत्य वध्यतायां समानं निमित्तं पश्यन्ति
तच्छीला इति तथा च स्मृतिः श्राततायिनमायां तद्व्यादे वा विचा
रयन् इति नाततायिव ये दोष इत्यादिव भगवता च ये तु कवंचयस्त
थे वा चरित इति अत्र च गवादि रूपेण प्रच्छन्ना मायाविनो सुगयवदं
तव्या न पुनर्गवस्तेषां माततायित्वा संभवादित्ययं भगवतोभिप्रायः
तथा किरु निःसंशयं युद्धे प्रवर्तनार्थ १८ ॥

मथभाष्य

विद्येति तदेव स्मोति १८ ॥

भाषा अनुवाद

तो वे तत्त्वज्ञानी जो मुक्ति लाभ करते कैसे होते हैं सोई कहते हैं
कि विषम वस्तु में समज्ञान अर्थात् सकल वस्तु में ब्रह्मरूप देखते हैं
जैसे कि विद्या औ विनय से युक्त बालाग औ गुरु हाथी ऊँचा तथा
बागमाल इन सब में परिणत कहे जानी समदर्शी होते हैं अर्थात्
सब में आत्मा रूप ईश्वर को एक रूप देखते हैं १८ ॥

दोहा

विद्याविनययुतविप्र में गुरु में दक्षि मादि औ रक्षि म्वान चञ्जल
में पंडित प्रामद पार्दि १८ ॥

91

ਜਿਹ ਭਾਗ ਸਿਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ
ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ
ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ
ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ
ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ

ਭੁਭਿ

ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ
ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ
ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ
ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ ਸੇਧ ਸਾਧਿ ਮਨੁ ਕੀਤਿ ਜਿਹ ਭਾਗਿਨਾ ਹੋਇ

इहैवतैर्जितःसुर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं
हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १६ ॥

शांकरभाष्यं

नन्वभोज्यानास्ते दोषवन्तः समासमाभ्यां विषमसमेषु जात इति स्मृतेन
ते दोषवन्तः कथं इति इहैव जीवन्निरेवतैः समदर्शिभिः पंडितैर्जितो वशी
कृतः सुर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं
मनोऽंतः कर्माणो निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सप्रव्याकादिषु मूढैस्तदोषैर्दोषवदिव
विभासते तथापि तदोषैरसंस्पृष्टमिति निर्दोषं वाच्यं यथा ननु तदोषैस्तदो
पैर्दोषवदिव विभासते तथापि तदोषैरसंस्पृष्टमिति निर्दोषं हि दोषवा
जितं हि यस्मात्त्रापि स्वर्गाभेदमिदं निर्गुणात्तच्चैतत्स्य व्यवस्थिति च भग
वानिच्छादीनां तेषां धर्मतमनादितानिर्गुणात्तदिति च नाप्यत्यादिविशे
षा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणात्तदयत्ने रतः समं
ब्रह्मेकं च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तात्स्पृ
शति रेखादिसंवातात्मदर्शनाभिमानाभावात् तेषां देहादिसंवातात्मदर्श
नाभिमानवद्विषयत्वं तत्सु समासमाभ्यां विषमसमेषु जात इति सूत्रा
विषयत्वविशेषाणात् दृश्यते हि ब्रह्मवित् षडङ्गवित् चतुर्वेदवित् इति सू
त्रादात्तारौग्याविशेषसंबन्धः कारणो ब्रह्मतत्सर्वगुणो दोषसंबन्धवर्जितमि
त्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति कर्तुं ॥ १६ ॥

आनेदगिरिकृतटीका

साति केषु राजसेषु तामसेषु चासमेक्ष्य समतदर्शनमनुवितमिति शं
कते न चित्सर्वत्र समदर्शितः तच्छब्देन यामुपपत्तेर्येषां दोषवत्त्वादा
भोज्यान्तत्त्वमित्यत्र प्रमाणाभावे समासमाभ्यामिति समानामप्ययनादि
भिः समानधर्मकारणां वस्त्रालंकारादिभ्यो विषये प्रतिपत्तिविशेषे ।
क्रियमाणो सत्यसमानां चासमानधर्मकारणां कस्यचिदेकवेदत्वमपरा
स्पृष्टवेदत्वमित्यादि धर्मवत्तां प्रागुक्ततया सूत्रासमेषु प्रतिपत्तिविशेषे सूत्र
यिता एरुषविशेषज्ञाता प्रतिपत्तिमकुर्वन् धनादमीह ह्रीयते तेन सातिके
सजसतामसयोस समबुद्धिं कुर्वन् प्रत्यवेतीत्यर्थः उत्तरतेनोत्तरस्योक्तम्

गी
टी. पं

वतारयति न ते दोषवन्त इति स्मृत्यवष्टंभेन सर्वसत्तेषु समन्तरदर्शिता
दोषवन्तमकंकथं नास्तीति प्रतिज्ञामात्रेण सिध्यतीति शङ्कते कथमिति
स्मृतेर्गतिमप्रेवदिष्टान् निर्दोषत्वे समन्तरदर्शितां विषययति इहैवेति सर्वे
घोचेतनानां साम्ये प्रवणामनसा ब्रह्मलोकगमनमन्तरेण अस्मिन्नेव दे
हे परिभूतजन्तुनामशेषदोषराहित्ये हेतुमाह निर्दोषं हीति वर्तमानो दे
हः सप्तम्यापरिगृह्यतेतानेव समदर्शिनोविशिष्टद्विषयमिति ननुब्रह्म
णो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्तत्त्वपाकारिषु तदोषैर्दोषवत्त्वोपभसंभ
वात्तत्राह यद्यपीति यस्मात् तन्निर्दोषतस्मात्तस्मिन्ब्रह्मणि स्थिते निर्दो
षेः सगो जित इति संबन्धः ब्रह्मणो गुणभूयस्त्वादल्पीयान् दोषोपि स्यादि
त्याशङ्क्याह नापीति चेतनस्य गुणविशेषे विशिष्टत्वमनिष्टं निर्गुणत्वञ्च
वणादित्युक्तं बुद्धिसर्वदीनां परिशेषादात्मधर्मतस्य कैश्चिन्निमित्तत्वा
दित्याशङ्क्याह वक्ष्यति चेति आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशेषे प्रमाणा यति अ
नादित्वादिति वकारो वक्ष्यतीत्यनेन संबन्धार्थः गुणदोषवशादात्मनो भे
दाभावेपि भेदो न्यविशेषेभ्यो भविष्यतीति प्रसंगादाशङ्क्याह यतिना
पीति प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौ तद्देतत्वेन तेषां सत्त्वे तेषां च सत्त्वे प्रतिश
रीरमात्मनो भेदसिद्धिरिति परस्परश्रयत्वमभिप्रेत्य हेतुमाह प्रतिशरीर
मिति आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह अत इति समत्वमेव व्याकरोति
एकं चेति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेनैकता जीवानां च भेदकाभावेनैकत्वस्यो
क्तत्वादिकलत्वात्तादेकत्वं जीवब्रह्मणोरेष्यमित्याह तस्मादिति जीव
ब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवन्निर्दोषत्वं सिध्यतीत्याह तस्मात्त्रेति तच्छब्दा
र्थमेव स्फोरयति देहादीति यदि सर्वसत्तेषु समन्तरदर्शिनमनुष्ठमिष्टं तर्हि
कथं गौतमसूत्रमित्याशङ्क्याह देहादिसंवातेति सूत्रस्य यथाज्ञाभिमानव
द्विषयत्वे गमकमाह एजेति यदि च तत्तुर्वेदानां मेव सत्ता एजया वैषम्यं यदि
वा च तत्तुर्वेदानां षडङ्गविदं ब्रह्मविदं च एजया साम्यं तदा तेषां सत्तु एजावि
षयाणां केषां चिन्नो विकारसंभवे कर्ता प्रत्यवेतीत्यविद्वद्विषयत्वं सूत्रा
स्य प्रतिभातीत्यर्थः तत्रैव चानभवमनुरूतत्वेनोदाहरति दृश्यते हीति दे

हादिसंघाताभिमानवतां गणदोषसंबन्धसंभवान्नद्विषये सूत्रमित्यु
क्तमिदंती ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गणदोषसंबन्धान्नद्विषये सू
त्रमित्यभिप्रेत्याह ब्रह्मत्विति १९ ॥

स्वामिहन्तरीका

ननुविषमेषुसमदर्शनेनिषेद्धं कुर्वतः कथंतेपंडिताः यथाहगौत
मः समासमाभ्यांविषमेषुसमेषुजातइतिअस्यार्थः समायएजायो
विषमेषुप्रकारेकृतेविषमायचसमेषुप्रकारेकृतेसमेषुजकरहलोकात्प
रलोकाच्चहीयतइति तत्राह ईहैवेति ईहैजीवद्भिरेवतैः सृज्यतइति
सर्गः संसारेजितो निरस्तः कैर्येषामनः साम्ये समते स्थितं तत्रहेत
द्वियस्मात्ब्रह्मसमं निर्देष्टव्यं तस्मान्ने समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिता ब्र
ह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः गौतमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः सर्वमेव सृ
जातइति एजकावस्थाप्रवणात् १५॥

विशाखभाष्ये

ननु भोज्यान्नास्ते देववन्तं समासमाभ्यां विषमसमेष्टात इति स्मृतेः नते
दोषवन्तः कथं इहैवेति इहैव जीवद्भिः समदर्शिभिः परिजैर्जितो वशीकृतः
सर्गो जन्मयेषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणाः समभावे स्थितं मनोतः करणं
निर्दोषं यद्यपि दोषवत्तत्संज्ञाकादिषु मूढेस्तदोषवदिव विभाविते त
थापि तदोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात्त्रापि स्वगुणाभेदात्
भिन्ने निर्गुणात्ताच्चेतनत्वस्य वक्ष्यति भगवान्निष्कालो नो दोषो यथर्मत्वमना
दित्वा निर्गुणात्वादिति च नाप्यन्ये विशेषा आत्मतोभेदकास्ति प्रतिशरीरे
तेषां सत्त्वे प्रमाणा नपपत्तेः अतंसमंच ब्रह्मेकं तस्माद्ब्रह्माण्येव ते स्थिता
स्तस्मान्न दोषगोपमात्रमपि तात्स्पृशति देहादिसंघातात्सदर्शनाभिमा
नाभावात्तेषां देहादिसंघातात्सदर्शनाभिन्नवद्विषयंतु तत्सूत्रं समासमा
भ्यां विषमसमेष्टात इति एजाविषयत्वेन विशेषाणादृश्यते हि ब्रह्मवित्
षडंगवित् चतुर्वेदविदिति एजादातादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणे ब्रह्म
तु सर्वगुणदोषवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति पुनर्कर्मविषयंतु समा
समाभ्यामित्यादि इदंतु सर्वसंन्यासविषयप्रसूते सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य

त्यारम्भाध्यायपरिसमाप्तिः ॥

रामानुजभाष्यं

इहैवेतिइहैवसाधनानुष्ठानदशायामेवतैःसर्गेजितःसेसारेजितःये
षामुक्तरीत्यासर्वेषात्मसमाप्तेस्थितेमनःनिर्दोषहिसमेब्रह्मप्रकृतिमे
सर्गदोषविमुक्ततयासममात्मवस्तुहिवस्तुआत्मसमाप्तेस्थिताश्चेद्ब्रह्म
णिस्थिताप्येतेब्रह्मणिस्थितिरेवहिसंसारजयःआत्मसत्तानैकाका
रतयासाम्यमतुसेधानामुक्ताप्येत्यर्थः १६॥

अभिनिवृत्तसकलदीका अयंश्लोकः अस्यादीका
यावद्वाप्यायेत्तुः

तेषां च तेषां योगिनो ब्रह्मणे नो दृशेत्तद्विदुः स्युः स्युः पादिना हेतुपापदानम्
विष्णुमीत्यादि गवितपावनीयमित्यादि दक्षिणितार्थादिधोः सुनिर्
नापवित्रापकारितादिनिश्चयः सुपाके च तपापापवित्रादिधियाः अत
पवसमे पश्येतीति न तत्र व्यवहरेतीति यदुक्तं विदुर्मा सर्वदेहेषु विशेषो
नास्ति कुत्रचित् अतस्तत्तत्सर्वे भावयन्त भवजिज्ञासुः अत्रापि भाव
यमिति ज्ञानस्यैवोपायोक्ता ॥ १६ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ तेषां फलमाह इहैवेति येषां पुरुषाणां साम्ये समते मनः स्थिते स्ति
रीभूतं तैः समदर्शभिः इहैव देशे जीवन्मो संसारो जितः हियस्मात्कारणा
द्वलसमे अविद्यमंतया निर्दोषं वैषम्यदोषसाधनीभूतं तत्तद्देहादिउपाधि
भिरस्पृष्टं निर्वापं वा तस्मान्न ब्रह्मणि स्थिताः समो मशकेन समो नागेनेति
श्रुतेः ॥

वनमालीरीका

ते जीवन्मुक्ता भवेतीत्याह इहेति विषयमुक्तसाम्ये मनस्थिते तैरिहैव
जन्मनि सर्गो जन्मादि रूपः संसारो जितः ननु विषयस्य वस्तुनः समदर्शन
मात्रेण कथं पुनरिति निर्दोषमिति हियतः परंब्रह्म निर्दोषतात्समं जी-
वाख्यमपि तत्तत्त्वत्वात्सममतः समदर्शिनः सर्वत्र समब्रह्मदर्शिता जीवे-
श्वरतियम्यज्ञानानंदनिर्विकारत्वादित्यासां समदर्शिते न देषादिरादित्याद्युते ब्र-
ह्मणि स्थिताः अयमेदीभूते ब्रह्मण्येव स्थिताः तेषां तादृशदृश्याव्यवहित

कालेपवपरब्रह्मापरोक्षभवतीतिभावः ॥ १८ ॥

ऊरुमवेजयनीरीका

किंचिद्वैवेतिपेक्षाज्ञानाभासतिरज्ञानात्मसत्त्वात्मन आत्मप्रवृत्तान्दर्श
नोपायशुक्लसाम्ये ज्ञानैकाकारतया सर्वव्याप्यात्मवस्तुनां स्वशेषसाम्ये त
स्मिन्साम्ये आत्मस्वरूपे स्थिते प्राकृतविषया व्याकृततया स्थिरीभूतं भवति
तेस्माधनाभासपरैर्मनुजभिरिहैवाम्भिसंसारोपवृत्तस्यैव वासाधनद
शायामेव वासर्गः संसारे जितस्य कृतस्य स्थित्वापित्यक्तपदेत्यर्थः कस्मा
देवमित्यपेक्षाया माहुरियस्मादात्मवस्तुब्रह्मवद्भुगाकताहृदिहं हृद्वा ३१
वित्यस्माद्वातो रौगादिको मन्त्रत्ययः यदा यथा एधि वीतजलत्वादिविशेष
धर्मेणा एधिवा दपोभिन्ना एधिवा तसामान्यधर्मेणाभिन्नाः तथा सामान्यधर्मे ५
णाभिन्नाः तथा जीवब्रह्मणोरल्पतत्त्वसर्वज्ञत्वादिविशेषधर्मेणास्वरूपतः उभौ
भिन्नावपि चेतनत्वादिसामान्यधर्मेणाभिन्नावित्येवेरीत्या जीवस्यापि ब्रह्मकथ
नेषुक्तमेव पवमपि कृतो यतः समे ज्ञानैकाकारतया सर्वात्मनो समाने रूपे ।
अतएव निर्दोषप्रकृतिसंसर्गोपदोषवर्जितं भवति तस्मात्ब्रह्मणि आत्म
साम्येते स्थिताः स्थितवन्तो मुक्ता एवेत्यर्थः आत्मसाम्यमितिरेव संसारजयत्यर्थ
मयः सुदनीरीका

तैः समदर्शभिः पेरितैरिहैव जीवनदशाया मेव जितोः तिक्रान्तः सर्गः सृजत
इति व्युत्पत्त्या द्वैतप्रपंचः देहपाता हर्षमतिक्रान्तव्यति किमु वक्तव्यं ॥
पेक्षा साम्ये सर्वभूतेषु विषमेषु पिवर्तमानस्य ब्रह्मणाः समभावे स्थितिः
शिले मनः स्थित्वा निर्दोषं समं सर्वविकारमृत्पेकृतस्य नित्यमेकं च ब्रह्म
तस्मान्ने समदर्शितो ब्रह्मणोपेव स्थिताः अयं भावः उपलब्धिहेतुः भवति ।
अनुपस्थापि उपलब्धं वेदादाय यागो गोदकस्य मृगार्तपातात् तपववा
यथा मृजारेः तत्रोपवत्स्य या कारिषु स्थितं तरो घैर्हृषातिब्रह्मेति मूर्ते
विभावमानमपि सर्वरोषाः संसृष्टमेव ब्रह्मव्योमवदसंगतात् असंगो
त्ययं पुरुषः सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चालयेद्यत्पदोघैः एक
स्तथा सर्वभूतां तदात्मानं लिप्यते लोकः खेन वापि शक्तिः नापिकामा
दिधर्मवत्तया स्वतया एव कलधितं कामादेरंतःकरणधर्मतस्य शक्तिस्मृति

सिद्धस्मृतितातस्मानिदोषब्रह्मरूपायतयोजीवनमुक्ताः अभोज्यान्नादिरो
षउद्योमतिव्याहृतं स्मृतिश्चाविद्वद्गुरुस्यविषयेवतस्यान्नमभोज्यमित्ययं
मात्रजातइतिमथेतिदेशादनातयमिवहीयतइत्ययमंहायवेतिदृष्टव्यं ॥

॥

मराठरीरीका

ननुसातिकमद्येषुस्वभावविषमेषुच समतदर्शनेशास्वेतिविद्वेधमेत
त्परे । स्मरतीत्यमभोज्यान्न इत्ययंक्रमयोगतमः समासमाभ्याविषमसमे
पूजातइत्यमौ २ उक्तुष्टातोयथापूजाप्रोक्तावेदविरोधकृतौ तत्समायेव
चात्यस्मैमृतेपूजाविधौकृते ३ हीनाचारवतामल्पविदोपूजायथोदिता
तत्समानायचात्यस्मैमद्येषुपूजाविधौकृते ४ हीनतेनवरिष्ठस्यहीनस्या
न्नमभावतः पूजातःकारणात्तस्यपूजाकर्तृरतद्विदः ५ भवत्यन्नमभोज्य
द्विस्मृतेरित्यर्थैरितः पवेरोषेप्रसिद्धेतेकयेस्यः समदर्शिनः ६ पेरिता
इतिशेकापामन्नरंश्रादकेप्रवः तैर्जीवद्विरितिज्ञातः पेरितैःसमदर्शिभिः
सर्गोद्वैतप्रपंचोयेभूतेषुविषमेषुपि ब्रह्मणोवर्तमानस्यसाम्येयेषांस्थिरेम
नः यस्यान्नब्रह्मकुरस्येत्यमेकरसंसमं तस्मान्नेवस्थितानित्यब्रह्मणीव
विपश्चितः ७ पामरैर्दोषवत्सेषुसपाकादिषुययपि तदोषैर्दोषवत्स
दैःपरब्रह्मविभाव्यते ८ तथापिरोषासंस्पृष्टमेवब्रह्मस्वभावतः तद्व
याः पेरिताजीवनमुक्तादोषैर्विवर्जिताः ९ स्मृतिस्तत्तद्वदस्यस्यदोष
साहाय्ययाकृतेः नतब्रह्मविदोदोषवत्कर्मरहितकंचन १० ११ ॥

नीलकंठीरीका

ननुसमासमाभ्याविषमसमेपूजातइतितत्पुत्रतशीलायब्राह्मणादयाय
विषमापूजाप्रयत्नवतः तथाग्रतत्पुत्रतशीलायब्राह्मणादयायसमां
पूजाप्रयत्नवतस्याभोज्यान्नत्वंगोतमेनस्मर्यतेतत्कथं ब्राह्मणाचंडालयोः
समदर्शित्वेयुक्तमित्याशंकाह इद्वेति येषांमनःसर्वभूतेषुसाम्येब्र
ह्मभावेस्थितेनिश्चलंतेरिद्वैवजीवद्विरेवसर्गोजन्मजितोवशीकृतः द्वि
स्मात्तनिर्दोषंसमंसर्वत्राविषमंब्रह्मास्तियथादिरामययोर्द्वैवतातत्पीडा

योः स्वर्गाटकसाम्यं पश्यति स जकस्तत्राकारटकतारतम्यं पश्यति त
द्वत् पूजास्मृतिर्भूति कृततारतम्यविषया साम्यदृष्टिस्तु तत्र विषये
तिभावः यस्मादेवेते साम्यं पश्यन्ति तस्मात् ब्रह्मणि अवेदैकरसेते दृष्टा
रः स्थितापकीभावेन समाभिगताः १६ ॥

श्रान्तरीका

केविदिमं श्लोकं षष्ठे ध्यायेयंति शंकरेणात्वस्मिन्नध्यायेत्रैव विवृतम्
संगच्छते चात्रैव तथा हि येषां महायोगिनां प्रोक्तार्थयामहाविदेहाद्य
या संयमदृष्ट्या विद्याविनयसंपन्नब्राह्मणादिदेहेषु निजकर्मणां भोगे
नक्षणागार्थं स्थितानां साम्ये तद्गुणादेषां लेपाभावे मतः स्थिते तैर्योगि
भिरिहास्मिन्नेव जन्तुनि सर्गचतुर्दशविधः सर्वाभूतसर्गोजितः सूर्य
हारे संयमाद्बुवनज्ञानमिति योगसूत्रार्थवेत्तयामहायोगसिद्धाप्रकाशा
वशात्तया तस्य मेतत्तत्र तत्र भुवने तेन तेन भूतेन्द्रियादिसंघातात्मनादे
हेतुकर्मणां भोगेन क्षणात् जितान् जितान् तथा भूमिमारुहेतयथाक
मम् दोषान् व्यापितथा मोहमाक्रांता भूतिर्जितेति स्मरणात् सर्वाप
वभूमीरुल्लंघ्य परमां भूमिं कैवल्यं प्राप्त इत्यर्थः अत्रोपपत्तिमाह हियस
त्रिदोषेति लेपसमेति विचारं ब्रह्मास्ति तस्मान्ने महायोगिनः प्रधानत
त्वेन अवजितभूमयो ब्रह्मणि स्थिताः सर्वासां भूमीनां जयादतः परं जे
तव्याभावात्सूयं प्राप्त इत्यर्थः सर्ववैतत् अन्तर्धानं स्मृतिः कांतिर्दृष्टि
श्रोत्रज्ञता तथा निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशने अर्थानां कन्दतः
दृष्टिर्योगसिद्धेस्तत्तत्तां इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ विवृतं अथार्कै
गाविलीर्यते अन्तर्धानं महत्तत्तत् तस्याणि मायया गुणा प्राप्ता एते
संभवन्ति तथा चात्र योगसूत्रम् कायरूपसंयमारूपशक्तिर्लभेव
तः प्रकाशासंयोगे तर्धानमिति स्मृतिर्जन्मोत्तरानुभूतार्थविषया
सूत्रे चात्र संस्कारसाक्षात्करणान्पूर्वजातिपरिज्ञानमिति कांतिः कम
नीयत्वं सूचितं च ततो गिमादि प्रादुर्भावः कायसंपन्नहर्मानभिद्या
तमेति दृष्टिरतीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टार्थविषया श्रोत्रज्ञता
श्रोत्रेन्द्रियसाक्षात्कारः श्रान्तेन चात्मवृत्तिरिक्तबुद्ध्यादंकारपंचतन्मात्रे

गी.
टी.पं.

कादशेन्द्रिययंचभूतानांसाक्षात्कारित्वमुक्तम् शास्त्रसूत्रेवप्रवृत्त्यालो
कन्यासात्सूक्ष्मवदितविप्रकृष्टज्ञानमित्यस्यार्थः ज्योतिष्मतीप्रवृत्ति
रुक्तामनसः तस्यायश्चालोकस्तेयोगेनसूक्ष्मेवाववहितेवाविप्रकृष्टे
वार्थेवित्यस्यतंतमधिगच्छतीत्यादि निजंस्वकीयंशरीरेश्वरकर्मरथसु
त्स्यपरकायेप्रविशतदेतर्गततयातद्विषयोयभोक्तृत्वम् सूत्रेचात्र
भुवनज्ञानेसूर्येसंयमात् वत्पकाराणामेधित्यात्रप्रचारसंवेदनासु
चिन्नस्यपरशरीरावेष्टा इति अर्थानांस्वेच्छयाकंदतस्यसृष्टिः अर्थानां
एधिव्यादीनांस्वष्ट्यानांपदार्थानांकंदतः स्वातंत्र्येणात्पदनमिति
योगसूत्रेव वहिरकलितावृत्तिर्महाविदेहेति स्पलस्वरूपसूक्ष्मावया
र्थवत्तसंयमादृतजयइति तथाचप्रत्यभिज्ञाविमर्शस्यामभिनवपु
मपादाः दृश्यंतेचबहुशोयोगिनः स्वेदेहेसृष्टेहेस्याएवस्ववशीकृ
तप्राणासमागंयोगेनदेहान्तरेपिवस्तुविज्ञानक्रियायोगिनइत्यादि स
र्वचैतयोगानुशासनाद्ययोगेयोगशिष्याणांबुद्धौसद्यः सन्निवेशयि
तंलिखामः तयः स्वाध्यायेस्वरप्रणिधानानिक्रियायोगः समाधिभाव
नार्थः क्लेशतनुकरणार्थसु तत्राध्यात्मिकादिदुःखमदिसत्तंतयः
वात्पनिमित्तनिरपेक्षंशरीरमानसिकंचउःखमाध्यात्मिकम् मनुष्य
पक्षादिभूतान्मधिकृत्योत्पन्नमाधिभौतिकं देवप्रभुक्लेशांतातपादिभ
निमित्तमधिकृत्योत्पन्नमाधिदैविकं तदेतन्निविधमपिउःखेशांतभा
वेननियमंरुतासहमानसधर्माधर्मयोःसंचयलयकरणेतपश्च
ते ततोधर्मसंचयायोगप्रवृत्तिहेतुः अद्यायतिशयोभवति अधर्मतया
अध्याधिरूपानसंशयप्रमदालस्यादीनामंतरायागामुपशमः त
तोनाकुलंविज्ञेसमाधीयते ननुउःखेभ्यःतपोभ्यःचिन्नविशेषएवभ
वत्यतोतयोगार्थिनातयःकर्तव्यं धर्माधर्मयोःसंचयलयचजपप्र
साहारादिभिः एवभवतः तयःसाधनत्वेतप्रमाणानास्तीति नैतदा
स्ति योत्पत्तादकामादिभिरभूतः सकथंजपप्रत्याहारादिकंकर्तेशा
क्नोत्यतःतेनतयःकर्तव्यम् यथावत्सस्यस्यलोमतःस्यलोपायेननि
वर्त्यते सूक्ष्मःसूक्ष्मोपायेनेति तथात्मनोपिस्फुलोमतः तावत्सूक्ष्मे

95

म०

म०

नोपायेन निवर्त्यते सूक्ष्मस्त्वयश्चात्सूक्ष्मोपायेन जपप्रत्याहारादिना नि
वर्त्यते इति प्रशान्तमंत्रस्येश्वरवाचिनोभ्यासः स्वाध्यायः तद्वसिद्धिहेतु
रपीश्वरवाचीमंत्रोक्तीति तत्प्रतिषेधार्थं प्रशान्तप्रहरणं परमात्मैक
तिष्ठेन भवतव्यमिति ज्ञापनार्थमीश्वरप्रहरणं योगशास्त्राभ्यासावा
स्वाध्याय इति परमेश्वरतत्त्वस्य भक्त्यतिशयात्प्रवृत्तेनानुवर्तितं न पर्या
लोचनमीश्वरप्राणिधाने कृतिजपपुष्पादिभिर्गणयनं वा सर्वक्रिया
णां परमशरावर्षणं वा तद्वाचकस्य प्रणावस्य जपस्तदर्थभावने चेति
संयंतयः स्वाध्यायत्वं तत्प्राणक्रिया योगहेतुत्वाद्योगरत्नचते सच १
क्रियायोगः संसेवा मानः समाधिभावयति क्लेशांश्च तनूकरोति य
थाचक्रियायोगः क्लेशक्षयहेतुस्तथायोगाद्वा त्वपीत्यतस्तत्त्व
तियत्वेनानुष्ठीयानि कानिष्ठनस्तानियोगांगानि कियंति वेत्स्य
ते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो
ष्टावंगानि निर्वर्तकानीत्यर्थः समाधितः कोन्यो योगस्य समाधिरेग
मिति चेत्समाधिरेवांशप्रकर्षोपज्ञो योगस्तस्य पूर्वः समाधिरेगमन
त्प्राहस्यायमप्यप्राहृदयवासर्वोपि समाधिप्रकर्षः पूर्वसमा
धिजन्यत्वेन योग उत्तरप्रकर्षजनकत्वेनांगमिति यदि समाधितः
एव समाधिर्भवति तत्त्वकमेवांगं प्राप्तमतोष्टावंगानीति न वाच्यं
पूर्वपूर्वसिद्धवृत्तरोत्तरासिद्धिः न हियमासिद्धौ नियमाः सिद्धिंति
नियमासिद्धौ वा सनेन सिद्धति आसनासिद्धौ च प्राणायामो न सि
द्धति प्राणायामासिद्धौ च प्रत्याहारो न सिद्धति प्रत्याहारासिद्धौ च
धारणानसिद्धति धारणासिद्धौ च ध्यानं न सिद्धति ध्यानासिद्धौ च
समाधिर्न सिद्धति ततोष्टानामपि योगांगत्वमिति तत्र देशकाला
वस्थाभिरनियताः पुरुषस्य सुहृद्दृष्टिहेतवो यमाः सुहृदधर्मस्त
यो हृदि धर्मोपचयः अथवा सुहृद्विज्ञेयमत्वे हृद्विर्योगोत्कर्षः त
देतदेवादेशादिभिरनियताः सर्वसिद्धेशानुष्ठीयंते सर्वसिद्धिकाले सर्व
स्यामवस्थायां ते यमाः सुहृदसादयः ननु हृदसादयोपिकेचिदेशा
दिनियमनानुष्ठीयंते यथागीर्णहृदसानेन करिष्यामि पर्वदिवसेषु वा

गी.
री. पे.

96

यद्वावस्थायां वा प्राणिवधेन करिष्यामि इति न देशाद्यपेक्षिते हिंमारी
नामपिनियमत्वात् अतएव दृष्ट्यादेः परमार्थतोयमानमिति यमेक
पेतोयतिरित्युच्यते यभाभावेकथं दृष्ट्यादेर्नियमनिष्पन्निरिति चेन्न प्र
वर्तकथमनिष्पादकनियमनिष्पत्तेरविरोधान्नवर्तको हियति धर्मस्त
हेतवो नियमा भ्रष्टनियमस्य न निष्पद्यते इति देशकालावस्थापेक्षिताः
प्राणहेतवः क्रियाविशेषानियमाः तत्र देशापेक्षिते देवताप्रदक्षिणकाला
पेक्षितसन्ध्यापासने जपक्रियातश्च अवस्थामात्रमपेक्षते प्राणानि शयं प्र
देशाद्यपेक्षितसम्यक्त्वेन तं शिवसन्निधावित्यादिश्रवणात् परममेपि
क्रियाविशेषादेशाद्यपेक्षितेन नियमा इति पातं जल्पमिप्रायेणात निवृ
त्तिलक्षणा यमाः प्रवृत्तिनियमा इति यमनियमलक्षणां दृष्टव्यम् त
थाचोक्तम् अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः शौचमंतोष
तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति योगकर्मविरोधिनः
क्लेशाद्याययः तेषां सासनजयाजुयः श्रूयते करणान्मत्रशरीरावय
वाः पादादयस्तेषां वन्यस्ते यमाः प्राणायामादिसिद्ध्यस्तदासने
स्मिरंस्तेनोपवेशनमित्यर्थः तस्य पद्यकस्वस्तिकायेनैकप्रकारे को
ष्टस्य वायोः श्वासप्रश्वासलक्षणास्पृगतिविच्छेदः प्राणायामः प्रच्छन्नो
निवाते निर्जनेति श्रद्धेव प्रदेशे यथा सुखमासनं वहारेष्वकष्टकं ऊं
भक्तप्रकारः कर्तव्यः सवशनैः शनैर्ज्ञेयं तद्योवनगजैर्भवत् यथावन
गजैर्दुःप्रयोगेन शनैः शनैर्जीयमानो महान्तमपकारं करोति दूरा
दिप्रयोगेन दृष्टीतस्तविनाशमेव करोति तथा वायुः प्रयोगेन शनैः
शनैर्जीयमानो शेषमथर्मरागादिमलं च निर्नाशप्रयोगे प्रापयति अप्र
योगेनाति क्रम्य वा दृष्टीतस्तवातुल्लाघनार्थमेव करोतीति समाधि
प्रत्यनीकार्येभ्यः समन्तात् सौवावर्तने प्रत्याहारः प्रत्याहृतैचेतसि
इन्द्रियाणां प्रत्याहृतानि भवन्ति कस्मात्तत्तललादिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः
प्रत्याहाराभिपुक्तस्येन्द्रियजयः समाधिलाभश्च भवति नास्येति दे
शवन्त्यस्मिन्तस्य धारणा को प्रदेशः कश्च देशे विज्ञस्य वन्त्य इति शरीराव
यवाः पादादिवायो वा सूर्यमंडलादिदेशः इत्येकं वयंतं ब्रूमः परमा

तैवात्रदेशोभिप्रेतस्तदाराधनत्वान्मोक्षार्थिनः पादादिषुधारणानोदि
 विसृज्योकादिप्रतिः फलंश्चयतेविज्ञस्यमनसः प्रयत्नेनधारणोतिश्च।
 लीकरां वंधश्चयते धारणोति सा तत्रप्रत्ययैकतानताध्याने तस्मिन्
 रणादेशोपेयावलंबनस्य प्रत्ययस्य सदृशः प्रवाहः प्रत्ययांतरेणापरा
 मृष्टः ध्यानम् तत्रैकतानतारत्यक्तेः चित्रस्यैकतानतुत्रेः चित्रस्यैकतान
 तेतिगम्यते मनसश्च सदृशप्रवाहकर्तृत्वमेवैकतानतेति तदेवार्थमा
 त्रनिर्भासस्वरूपमृत्पमिवसमाधिरिति ध्यानमेवपेयाकारमात्रनिर्भा
 संप्रत्ययात्मकेनस्वरूपेणाश्रित्यमिव यदाश्रयाधिसंसर्गात्फटिकवत्
 इदं पेममहं ध्यायामीतिभेदेनशून्यंभवति तदासमाधिरित्यव्यते य
 दाध्यानेत्कर्षात्रिवाताचलप्रदीपावस्थानमिवैकत्रैववेनसोवस्थाने
 समाधिरभिधीयते सचप्रज्ञालोकचिह्नः समाधुक्तर्षतारतम्यादिप्र
 ज्ञालोकतारतम्यंभवति तथापातंजलिसूत्राणि तृतीयेपादे त्रयमेक
 त्रसंयमः तदेतद्वाराणाध्यानसमाधित्रयमेकविषययोगसाधनेयम
 इत्यव्यते तजयात्प्रज्ञालोकः तस्यसंयमस्यजयात्मसाधिप्रज्ञयाभव
 त्प्रज्ञालोकः यथायथासंयमः स्थिरपादोभवति तथातथासमाधिप्रज्ञा
 विषदीभवति तस्यभूमिषुविनियोगः तस्यसंयमस्यजितभूमेर्यातंत
 राभूमिस्तत्रविनियोगः तस्यजिताधारभूमिरनेतरांभूमिस्तलंचप्रान्त
 भूमिषुसंयमंलभते तदभावेऊतः प्रज्ञालोकः जितोत्तरभूमिकस्यच
 नाधारभूमिषुपरचित्तज्ञानादिषुसंयमोपुक्तः त्रयमेतरेगंएवंभ्यःएवं
 भ्यः संयमादिभ्यः पंचभ्यः धारणात्रयमेतरे तदपिचहिरंगंनिर्वीजस्य
 तदभावेभावात् ललितोहिप्रथमेपादे निर्वीजसमाधिर्यथा समाधि
 प्रज्ञाप्रतिलंभेयोगिनः प्रज्ञाकृतसंस्कारोनवनवोजायते तस्यापिनि
 रोधेसर्वनिरोधात्रितीजसमाधिरितिसंस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजाति
 ज्ञाने ह्येवत्वमीसंस्काराः वासनारूपाः स्मृतिक्लेशहेतवः धर्मा
 धर्मरूपाकर्मविपाकहेतवः तेषुसंयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायैसमर्थः
 तदियंसंस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् परत्राप्येवमेवसंस्कार
 साक्षात्कारात्प्रजातिसंवेदने वत्प्रकाराण्येधिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्चविज्ञ

गी.
ही.पं.

97

स्वपरशरीरावेशः लोलीभूतस्य मनसो प्रतिष्ठस्य शरीरे कर्मशयवशादित्यः
तस्य कर्मणो बंधकारणस्य शैथिल्यसमाधिवलाद्भवति प्रचारसंवेदनं बवि
नस्य समाधिजमेव कर्मबंधक्षयात्स्वचित्तसंचारसंवेदनास्य योगी विज्ञेयश
रीराविष्कृत्य शरीरांतरेषु निक्षिपति निति संविज्ञेयं दिश्याणुपतंति यथा
मधुकरराजं मलिका उत्पतंत मनुपतंति निविशन्त मनुविविशंते तथेन्द्रि
याणि परशरीरावेशे वित्तमनुविशन्त इति उदा मज्जया जलपंककं वका
दिषु संगतत्वात्क्रांतिम् समानजया जलनम् श्रोत्राकाशयोः संबन्ध
संयमादिव्यं श्रोत्रम् कायाकाशयोः संबन्धसंयमालुबुद्धलसमापत्तेः
काशगमनं बहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहा शरीराददिः मनसो वृत्तिला
भो विदेहातामवृत्तिधारणा सा यदि शरीरप्रतिष्ठितस्य मनसो बहिरवृत्ति
मात्रेण भवति सा कल्पिते तु च्यते यात शरीरनिरोधेनावदिर्भूतस्यैव मन
सो बहिरवृत्तिः सा व्यलकल्पिता तत्र कल्पितया साधयन्त्य कल्पितां महा
विदेहामिति यथा परशरीराणां विशंतियोगिनः ततश्चर्याणां तः प्र
काशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य दारवां ज्ञेश कर्मविपाकत्रयं यजस्तमो मूलं
तस्य दयो भवति स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मांत्यार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः भूता
नां स्थूलादिषु पंचसु रूपेषु संयमात्तस्य तस्य स्वरूपदर्शने जयश्च प्राड्भव
ति तज्जया हत्स्वानुसारिण्यश्च गावोऽस्य संकल्पानुविदायित्यो भूतप्र
कृतयो भवंति ततो गिमादिप्राड्भावः कायसंपन्नहर्मानभिवातश्च
अगिमादयः प्रसिद्धाः रूपलावाण्यवलवज्जसंहननानि कायसंपन्न प
कदावद्भ्रशरीरप्रहरां चेत्येके तदहर्मानभिवातः पृथिवीमूर्त्या नरुणा
दियोगिनः शरीरादिक्रियात् सिलामप्यनुविशंति नापः क्लेदयंति ।
नाग्निर्देहति नवाशरीरयति परिणामी वरुति च अनावरणात्मके
याकाशे भवत्यावृत्तकायः सिद्धान्तमप्युपपन्नो भवति ग्रहाण स्वरूपा
स्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिद्रियजयः ततो मनोजवित्तं विकरणाभा
वः प्रधानजयश्च कार्यस्यानुज्ञमागति लाभो मनोजवित्तं विकरणां वि
कारप्राप्तिः तदभावः विकरणाभावः विदेहानामिन्द्रियाणामभिप्रे
तदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभः सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रथा

नजयः इत्येतानि सः सिद्धयो मधुप्रतीकाऽद्येते पताश्रकरणासुर
 पपेचकजयादिगम्येते स्मृतं चैतद्विस्तृत्य मार्कंडेये संवादोपेया
 गिकिं बिलिख्येते शंखयोगीयताहारः प्राणाया मयरायणाः जितांश
 नैः शनैर्भूमिमारुहेतयथापुहं प्राहादिभ्यो निवृत्तानियदक्षानि यता
 त्मभिः प्रत्याक्रियेते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः योगयुक्तः सदा यो
 गील्लुहाहरोजितेन्द्रियः सूक्ष्मास्तधारणाः सप्तभूरायामूर्ध्वधारयेत् ।
 धरित्रीधारयेद्योगी गंधसौदम्यं प्रपद्यते आत्मानं मन्यते ततश्च तद्गन्धं प्र
 जहाति सः तथैवाप्सुरसंस्तुत्यं तद्वृषं च तेजसि स्पर्शं वा यौतथात
 द्दुहिधृतस्तस्य धारणाम् व्योमः सूक्ष्मं प्रवृत्तं स्पृशं तद्वृजहाति सः म
 नसा सर्वभूतानां मनश्चाविशते यदि मानसी धारणां विभ्रन् मनः सौदम्यं
 जहाति सः तद्वदुद्दिमं शेषाणां सत्त्वानामेति योगवित् परित्यजति सं
 प्राप्य बुद्धिं सौदम्यमनन्तरम् पतासां धारणानां तत्समानां सौदम्यमाप्त
 वान् दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परां भजेत् पतामेव च संथाय ।
 सप्तसूक्ष्माणि पार्थिवं भूतादीनां वशीभावः संभाव्य जस्य जायते इति । २१
 विसृज्य प्राणोच प्राणाया मे न सवनेः प्रत्याहारेणां चेंद्रियैः वशीकृतं त
 तः ऊर्यात्स्थितं चेतः शुभाश्रये तदुपप्रत्ययायैकसन्ततिः सान्त्वनिष्ठ
 हा तद्धानं प्रथमैरंगैश्च निर्विघ्नं यतेन पश्यमर्थः ब्रह्मरूपप्रत्ययात्
 मिका संततिः प्रवाहः साविषयांतरास्पृष्टा सती ध्यातमित्युच्यते तथा
 तस्यैव कल्पनाहीने स्वरूपप्रहरां हियत् मनसा ध्यातनिष्ठायां समा
 धिः सोभिधीयते इति ब्रह्मणाः कल्पनाहीनं धेयं ध्यातध्यातभेदस्य
 मिति मुक्ताविवस्वयं प्रकाशो ब्रह्मीभावः शरीरपातो ज्ञरकालाचमुक्तं
 रित्यतो वाक्पादुम्यते (॥ २२ ॥

गमकंठी टीका अर्थः श्लोकः प्रत्याटीकायां धृष्ट्याये दिग्ग

उपजगाम ॥ २२ ॥

लासिधी च मधुप्रतीका

तेर्वन्दनीयवरीणः समदर्शिभिः जीवन्मुक्तैरिहैव जीवदशाया मेवम

गी.
री.पं.

गः संसारे जन्मापरपर्याये जितोति जातः देहपातादर्थमतिक्रमि
तव्य इति किमु वक्तव्यम् कैरेषां साम्ये ब्रह्मणः समभावे मनोमनुना
त्मकमंतः करणं स्थितेति श्रुतीभूतं तत्र हेतुः द्रियस्मात् ब्रह्म सर्वत्र
मंतिर्दोषोपाधिदोषरहितं तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिता ब्र
ह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः गौतमोक्तस्तदोषो ब्रह्मप्राप्तेः सर्वमेव पूर्णत इति
पूजकावस्थाश्च वणात् धनाहर्माश्च हीयते इत्यपसंहरात्
॥ १६ ॥

पंचोलीरीका

ननु अभोज्याज्ञास्ते दोषवतः समासमाभ्यां विषमसमेषु स्थिता
इति स्मृतेरित्याशंकाह इदं वेति येषां पंडितानां मनः सर्वेषु भूते
षु ब्रह्मणः समभावेन निश्चलीभूतं तैः इदं वदामि त्रेव शरीरे सर्गा
जन्मजितः वशीकृतः द्रियस्मात्समयकं निर्दोषं श्रुत्या कादिवर्त
मानमपि तदोषरहितं तस्मात्समं ब्रह्म पश्यंतः ब्रह्मणि स्थिताः
संसारदोषास्तान् स्पृशन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

रागवीरसमिद्धो धिनी ॥

इदं वेति येषां साम्यं उक्तलक्षणे समदर्शिते मनः स्थितं तैः पुंभि
रिदं वदामि त्रेव शरीरे सर्गाजन्मजितः वशीकृतः द्रियस्मात्समयकं निर्दोषं
श्रुत्या कादिवर्तमानमपि तदोषरहितं तस्मात्समं ब्रह्म पश्यंतः
ब्रह्मणि स्थिताः संसारदोषास्तान् स्पृशन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मथ भाष्य

इदं वेति संन्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपंच इत्यध्यायशेषे
रा पुनर्योगस्याधिकं स्पष्टयति ॥ १६ ॥

भाषा अनुवाद

यह सनि जो सन्देह होय कि विषम मे सम दृष्टि होना ही निषिद्ध है फेरि सब मे सम दृष्टि मनुष्य पण्डित के से श्री गौतम ने कहा है कि विषम मे सम पूजन श्री सम मे विषम पूजन करने वाले लोक प र लोक से भ्रष्ट होते हैं इस सङ्का को निवारण करते कहते हैं कि जिन का मन समभाव मे स्थित है उन्होने इहां ई स्वर्ग जय कर लिया है कों कि सर्वत्र समान रूप निर्दोष ब्रह्म परिपूर्ण हो रहा है ऐसा जो जानते ते ब्रह्म मे स्थित करे ब्रह्म रूप निर्दोष है और गौतम की बात ज्ञान अवस्था के पहले की है १६

दोहा

इहां दिंजीत्यो भवति न्ने समता स्थित मन जास दय समान ब्र
ह्म दोष विन सो जाते ब्रह्म वास १७॥

99

नप्रदृष्टेप्रियेप्राप्य नोद्विजेत्याप्यचाप्रियं
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्वद्भ्रमणिस्थितः २०

शांकरभाष्ये

कर्मविषयं च समासमाभ्यामित्यादि इदं नूत सर्वकर्मसंन्यासि
विषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसे त्पारम्भायापरिसमाप्तेः यस्माद्वि
दोषं समं ब्रह्मात्मा तस्मात्तेति नप्रदृष्टोत् नहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य
लब्ध्वा नोद्विजेत् प्राप्येव चाप्रियमतिष्ठं लब्ध्वा देहमात्रात्तदर्थिनो हि प्रियाप्रि
यप्राप्तो हर्षविषादो कर्वातेन केवलात्मदर्शिनः तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्य संभ
वात् किंच सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरानिर्विवेकित्वा बुद्धि
र्यस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः समो हवर्जितश्च स्यात् यथोक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि
स्थितो कर्मकृत् सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः २० ॥

ग्रान्तेदगिरिक्वतरीका

इतश्चनेदं सूत्रं ब्रह्मविद्विषयमित्याह कर्मेति तत्रैव श्रुत्यापरिभवसंभवा
दित्यर्थः ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव सिद्धे सूत्रेन तत्कर्मिण्यकर्मिणिवेति वि
भागोक्तिः तत्राह इदंति समत्वदर्शनस्य संन्यासिविषयत्वेन प्रस्तुतत्वे
हेतुमाह सर्वकर्माणीति श्रुत्यापरिसमाप्तेः सर्वकर्माणीत्याश्रयं त
त्र तत्र सर्वकर्मसंन्यासाभिधानात्तद्विषयमिदं समत्वदर्शनं गम्यते तत्र च
तिरहंकारे निरवकाशं सूत्रमित्यर्थः ननु इष्टानिष्टप्राप्तिभ्यां हर्षविषादौ
विद्वानपि कर्वाते निर्दोषे ब्रह्मणिकशं स्थितिलभेतेत्याशं क्वाकं सितं श्रय
नुत्तरश्लोकमस्यापयति यस्मादिति आत्मताननिष्ठावतो विद्वद्वो हर्षवि
षादनिमित्ताभावात्तत्राववितावित्याह स्थिरबुद्धिरिति ननु हर्षविषादनि
मित्तत्वं प्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्त्या हर्षोदेगौ न कर्तव्याविति
नियुज्यते तत्राह देहेति विद्वद्वोपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्यादेव हर्षविषा
दौ दुर्बारावित्याशं क्वाह न केवलेति अद्वितीयदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रि
याप्रियप्राप्त्य योगात् तन्निमित्तौ हर्षविषादावित्यर्थः इतोपि विद्वद्वो हर्ष

गी.
टी. पं

विषादावसंभावितावित्पाह किंचेति निर्दोषं ब्रह्मणि प्राशुक्ते दृढप्रति
पतिः संमोहेन हर्षादिहेतुनारहितो यथोक्ते सर्वदोषरहिते ब्रह्माण्डम
स्मीति विद्यावानशेषदोषशून्येतस्मिन्नेव ब्रह्मणि स्थितस्तदन्तरोपात्त क
स्मीण्यमृष्यमाणो नैव हर्षविषादभागी भवितुमलमित्यर्थः २० ॥

स्वामिहृतटीका

न प्रहृष्टो हर्षवान्मात्रं

ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह न प्रहृष्टेति यो ब्रह्मविद्वत्ता ब्रह्मण्येव स्थितः यः
स प्रियं प्राप्य न प्रहृष्ट्यति अत्रियं प्राप्य च नोद्विजेत्तत्र च विषीदतीत्यर्थः १
यतः स्थिरबुद्धिः स्थिरनिश्चला बुद्धिर्यस्य तत्कृतः यतः असंमूढः निवृत्तमोहः २०

पिशाचभाष्यं

यस्मादेवं समं ब्रह्मात्मा तस्मात् न प्रहृष्टो न च कुर्यात् प्रियमिति चेन्न
प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य च प्रियमिति चेन्न तद्वद्वारेहमात्रात्मदर्शिनो हि प्रियाप्रि
यत्वप्राप्तं हर्षविषादौ कुर्यात् न केवलात्मदर्शिनस्तस्य प्रियाप्रियप्राप्य
संभवत किंच सर्वभूतेषु कः समो निर्दोषं प्राप्तेति स्थिरनिश्चिद्विकित्सा
बुद्धिर्यस्य सः स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्चाप्यथोक्तब्रह्मणि स्थि
तः अकर्मकस्तत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः २० ॥

रामानुजभाष्यं

येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनः समदर्शनरूपो ज्ञानविषाको भवति
तं प्रकारमुपदिशति न प्रहृष्टेति यादृशरेहस्यस्य यदवस्थस्य प्रदीनकर्म
वासनया यत्प्रियं यथाप्रियं तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात् कथं स्थिरा
प्राप्तिर्बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिः असंमूढः अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मन
मेकीकृत्य संमोहेन प्राप्तः तच्च कथं ब्रह्मविद्वत्ता ब्रह्मणि स्थितः उपदेशेन ब्र
ह्मवित्स्मृत्स्मिन् ब्रह्माण्यभासकः यत उक्तं भवति तत्त्वविदामुपदेशादात्म
यायात्मा विज्ञेय इव यतमानो रेहभिमानं यदित्यस्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रि
यानभावेन वा स्थितः अस्थिरे प्राकृतप्रियाप्रिये प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यादिति २०

अभिनवशक्तटीका

तस्य चेयं संभावनेत्याह २० न प्रहृष्टेति प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य च प्रियं

इति यतस्य समदर्शिनश्चात्र भिन्नादिविभागोपि व्यवहारमात्रवशात् न विज्ञानि

स्थिरबुद्धिरसंमूलो ब्रह्मविद्वत्स्थितः २० ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ ब्रह्मणि स्थिरीभूतस्य परीतामाह न प्रहृष्येदिति सपञ्च ब्रह्मवित्
सन् ब्रह्मणि स्थितः यः प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत् तथा अप्रियं प्राप्य न उद्विजेत्
उद्देगं न प्राप्नुयात् अतएव स्थिरबुद्धिरसंमूलः प्रियत्वाप्रियतरहितः २०

वनमालीरीका

अतः परमार्थाय शेषेण योगसंन्यासज्ञानानि मेलयित्वा प्रपेक्षयति त
त्रादौ संन्यासं प्रपेक्षयति न प्रहृष्येदिति आत्मभिर्न प्रियं प्राप्य न प्रहृष्ये
त् अप्रियं च प्राप्य न उद्विजेत् परमांतरस्वरूपे ब्रह्मणि निमग्नचित्तत्वात् ज्ञा
तात्मतत्त्वस्यात्मव्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्ययोगात्तत्तन्निमित्तौ हर्षविषा
दावित्यर्थः कौटुशः स्थिरबुद्धिः स्थिरानिष्कला संन्यासपूर्वकचेरांतवि
चारः तिष्ठाकेनासंशयत्वेन शून्यनिश्चयस्या ब्रह्मणि बुद्धिर्यस्य सः अव
गमननतिदिध्यासनादिकलप्राप्तं प्रागिति यावत् असंमूलः निदिध्यास
नेन विजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्यय
प्रवाहरेणाविपरीतभावनाद्यसंमोहरहितः ततः प्रतिबंधाय गमा
ज्ञाने स्यात्वांतरप्रसादात् ब्रह्मवित् अनंतगणालयपरमेश्वरसात्तात्
कारवान् मया प्रसन्नेन तवार्जने देशे परे दर्शितमात्मयोगादिति प्र
सादस्य ज्ञानहेतुत्वं वक्ष्यति ततो महाप्रसादशक्तः आविर्भूतहृदयानेदा
दिगणाके ब्रह्मणि स्वस्वरूपे स्थितः परं ज्योतिरूपं संपद्यते स्वेन रूपेणा
द्य^१ भिनिष्ठांतरतिश्रुतेः जीवनमुक्तस्ते देवाभाविकं समस्तगणसंप्रदर्श
नादिप्रहर्षादिकेत्याज्यमिति भावः २० ॥

कुरुमेवैजयन्तीरीका

आत्मसमदर्शनरूपे ज्ञानपरिपाके स्थितस्य कर्मयोगिनो लक्षणा माह
न प्रहृष्येदिति प्राकृते नित्ये देवमनुष्यादिरूपे वर्तमाने देहे स्थितं सत्त्वं
पूर्वकर्मवशात् प्रियं प्राकृतं पुत्रमित्रादिरूपं वस्त्रालंकारमिष्टभोजना
दिरूपं वा स्वाचक्रलं प्राप्य न प्रहृष्येत् हर्षं न प्राप्नुयात् तथा अप्रियं च शत्रु

गी.
टी. पं

बालव्याद्यादिदृष्टेस्वप्रतिकूलं प्राप्य नोदिजेत् उद्देगं न प्राप्नुयात् कथमेवेय
तः स्थिरबुद्धिः स्वात्मनि स्थिराय शार्थनिर्मये तावत्पलावुद्धिर्बवसायात्मिकाय
स्मृतया स्थिरबुद्धितात्मानादिकर्मप्रसक्तं प्रियमप्रिये च प्राप्यापि हर्षोद्देगो
न कुर्यादित्यर्थः एवमपि कथं यतोऽसंख्यः मोहरहितः प्राकृतेनातिमनरेहे
नमहन्ति तस्मात्मानमेकीकृत्य मोहं न लब्ध इत्यर्थः तदेव कथं यतो ब्रह्मविद्या
त्मया यात्म्यस्वरूपतः यतो ब्रह्मस्थितस्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि यात्मसात् रूपे स्थि
तस्मात्संप्रदायसदाचार्योपदेशाद्ब्रह्मविद्भवति ततस्तदुपदिष्टे स्वात्म्यया या
त्म्यस्वरूपे ब्रह्मणि वावस्थित इत्यर्थः २० ॥

पिप

यस्मात्त्रिदोषं समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्ममात्मानं मयः सूरतीरीका

साक्षात्कृतेन

उः विषयविग्रहमनः सविषयविगतस्य हृदयत्रयाख्याते श्वार्थं जीवन्मु-
क्तानां स्वाभाविकं चरितमेव मुमुक्षुभिः प्रयत्नपूर्वकं नष्टेयमिति वदितं
लिङ् प्रत्ययौ अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्यतिरिक्तप्रियां प्राप्य योगात् न
त्रिमित्तोद्दृष्टविषयावित्यर्थः अद्वितीयात्मदर्शनमेव विहातोति स्थिरबु-
द्धिः स्थिरानिष्कला संन्याससर्वकवेरांतवाक्यविचारपरिपाकेन सर्वसंशय
शून्यत्वेन निर्विविक्तिसानिष्ठिता ब्रह्मणि बुद्धिर्यस्य सतया लब्धप्रवणम
ननफल इति यावत् एतादृशस्य सर्वा संभावना शून्यत्वेपि विपरीतभाव
नाप्रतिबंधात्मात्माकारो नोदेतोति निरिध्यासनमाह असंख्यः निदि
ध्यासनस्य विजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाके
न विपरीतभावनात्यसंमोहरहितः ततः सर्वप्रतिबंधापगमाद्ब्रह्मविद्
ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ततस्समाधियपरिपाकेन निर्दोषसमे ब्रह्मणि वा
स्थितो नास्य त्रेति ब्रह्मणि स्थितो जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः एतादृश
संदेहदर्शनाभावात् प्रहर्षोद्देगो न भवत्यतश्चित्तमेव साधकेन तद्देह
दर्शने विद्यमानेपि विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षविषादौ त्याग्यावित्यभि
प्रायः २१

~~ततः सर्वप्रतिबंधापगमाद्ब्रह्मविद् ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ततस्समाधियपरिपाकेन निर्दोषसमे ब्रह्मणि वा स्थितो नास्य त्रेति ब्रह्मणि स्थितो जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः एतादृश संदेहदर्शनाभावात् प्रहर्षोद्देगो न भवत्यतश्चित्तमेव साधकेन तद्देह दर्शने विद्यमानेपि विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षविषादौ त्याग्यावित्यभि प्रायः २१~~

संज्ञासहितम्

इत्यनेन विज्ञाते रजनेरी चर्तितं यत्नमिति वादः ॥

सरानंदी टीका

स्वाभाविकं हि चरितं जीवनं मुक्तशरीरिणो समस्तभिरनष्टेयमिति व
क्तिरिति ज्ञा ॥ अद्वैतदर्शिनो भिन्नप्रियादिप्राप्तयोगतः नासाहर्षः
विषादौ तदेतको भवतः क्वचित् २ स्थिरवेदांतवाक्येत्याहुर्ब्रह्म
णियस्यसः अन्योन्याध्याससंमोहशून्यो ब्रह्मावबोधवान् ३ ब्रह्म
णोपवस्थितो नित्यं समाधिपरिपाकतः ४ २० ॥

नीलकंठी टीका

न प्रहृष्येदिति यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्मतस्मात् प्रियेषु त्रादिप्राप्य न
प्रहृष्येत् अप्रियेषु त्रुंडः खदे प्राप्य नो हिजेत् बुद्धिस्थिति रबुद्धेना नष्टेये
ति ज्ञापयितुं मुभयत्र लिङ् प्रयोगः स्थिरबुद्धिः प्रत्यागद्वैते शुक्तिः
भ्यां स्थिरीकृतप्रज्ञः असेमूढो ध्यानजसाक्षात्कारेण निर्गतमोहः अ
तएव ब्रह्मवित् ब्रह्मभावस्य लब्धा ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः ब्रह्मणोपवप्र
त्यगद्वैते युक्त्या नावस्थायामपि स्थितः सर्वब्रह्मेत्येव प्रपन्नित्यर्थः २०

ब्रह्मस्थितानां लक्षणमुपसं

शानन्दी टीका

हरति - प्रोक्तपुत्रा ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मवित्प्रत्यभिज्ञातात्मसुखरूपः असेमू
ढो विगतमिच्छाज्ञानः स्थिरकर्मापभोगक्षयगोक्ततत्परा बुद्धिर्धर्म
प्रियं ब्रह्मणा दिदेहं प्राप्य न प्रहृष्येत् अप्रियं स्वपाकादिदेहं प्राप्य नो
हिजेत् अथ च मात्रास्पर्शस्तर्कांते ये तत्रादि एमात्रास्पर्शसहनस्य ल
क्षणीयस्यानुगमे स्पष्ट एवार्थः २० ॥

रामकंठी टीका

यो ब्रह्मविदा गमतो यथोक्तब्रह्मतत्त्ववेदी स्थिरतत्त्वबुद्धिः प्रवर्तैरपि
विकल्पोरप्रकम्पमतिरत एवाऽसंमूढो हे योपादेयवस्तुनोरसन्नि
ग्यबुद्धिः संस्तस्मिन्वासाधिगते ब्रह्मणि परमात्मनि स्थितः सतत
परिशीलनादिप्राप्तः सप्रियाप्रियप्राप्त्या प्रहृष्येद्देहो विषमदर्शि
तपि सुतो संसारि पुरुषोचितौ न भजते ततो ब्रह्मणा गवादिषु पंडिता

गी.
दी.पे.

समदर्शिनः इत्युक्तम् ईदृशो ब्रह्मणि स्थितिः सर्वथा चास्य विषय
परिहारेणैव भवतीति केवलज्ञानवादिनां पक्षः स पूर्वोक्तोपपत्त्या न
संभवति कथं विदुः संभवन्नपि सच्छल इति ~~संभवन्नपि सच्छल इति~~
~~संभवन्नपि सच्छल इति~~ २०

अथ ब्रह्मभावेऽप्यस्य लक्षणं लासिरी ~~संभवन्नपि सच्छल इति~~ टीका

एमाह - यो ह्यागमतोऽप्युपदेशतो वा ब्रह्मविद्वत्तत्त्वेदी स्थिरबुद्धिः स्थि
राविकल्पैरविकल्पा बुद्धिर्ब्रह्मबुद्धिर्यस्य सः असंमूढः चेतनः स ब्र
ह्मणि स्थितः सततपरिशीलनाद्ब्रह्मण्येव विष्णोतः एवं विधो ब्रह्म
वित्प्रियं प्राप्य न हृष्यति अप्रियं प्राप्य न विषीरति सप्रसन्नजरीभूत
स्यापि प्रियाप्रियप्राप्त्या हर्षविषादराहित्यम् तद्याद्यर्थसक्तमसंमू
ढ इति ~~संभवन्नपि सच्छल इति~~ २० ॥

येवोलीटीका

ब्रह्मप्रसन्नस्य लक्षणमाह ब्रह्मणि स्थिता सर्वकर्मसंन्यासी स।
मबुद्धिः स्थिरबुद्धिर्यस्य सः असंमूढः मोहवर्जितः प्रिये प्राप्य न
प्रहृष्येत्तच्च पुनः अप्रिये प्राप्य नो हिजेत् २० ॥

रगावीरसमिद्धेयिनी ॥

न प्रहृष्येदिति ब्रह्मविद्वत्तत्त्वेदतत्त्वज्ञो ब्रह्मणि तत्प्रतिपाद्ये पुद्गे
स्थितः स नूप्रियं प्रीतिपात्रं पुत्रमित्रादिकं प्राप्य न प्रहृष्येत् आर्द्र
चित्तो न भवेत् अप्रियं हेष्ठं च प्राप्य न प्रहृष्येत् आर्द्रचित्तो न भवेत्
अप्रियं हेष्ठं च प्राप्य नो हिजेत् उद्देगं भयसंचलनं च नैयात् यतः
स्थिरबुद्धिर्दृढनिश्चयो त एवासंमूढो न तसः क्रियावान्निर्गुणः
२० ॥

मथभाष्य

२० ॥

भाषा अनुवाद

अब ब्रह्म भाव प्राप्त पुरुष का लक्षण कहते हैं कि ।
ब्रह्मज्ञानी होके जो ब्रह्म में स्थित हैं वे कोई प्रिय वस्तु पा
य के हर्षित नहीं होते हैं और अप्रिय प्राप्त होने से भी
विस्मय नहीं करते हैं क्योंकि बेलोग स्थिर बुद्धि और मोह
रहित है २० ॥

दोहा

हर्म नदि प्रिय पाप के कोयन अप्रिय पाप स्थिर प्रज्ञा वि
न अभस ब्रह्म वेता ब्रह्म ज्ञाय २० ॥

वाद्यस्पर्शेषसक्तात्मा विन्द्यात्मनियत्सर्वं
सब्रह्मयोगयुक्तात्मा सखमद्वयमश्नुते २१

शंकरभाष्यं

किंचब्रह्मणिस्थितः वाप्येति वाद्यस्पर्शेषवाद्याश्चतेस्पर्शाश्च वाद्यस्पर्शाः स्पृश्यन्तस्पर्शाः शब्दादयोविषयास्तेषु वाद्यस्पर्शेषु असक्त आत्मान्तःकराणां यस्यसोयमसक्तात्माविषयेषु प्रीतिवर्जितः सविन्दुतिलभते आत्मनियत्सर्वतद्विन्दुतीत्येतत्सब्रह्मयोगयुक्तात्माब्रह्मणियोगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्येन ब्रह्मयोगेनयुक्तः समाहितस्तस्मिन् व्याप्त आत्मान्तःकराण्यस्यसब्रह्मयोगयुक्तात्मा सखमद्वयमश्नुते प्राप्नोति तस्याद्वाद्यविषयप्रीतेः तृणिकायाश्चिद्व्याप्ति निवर्तयेदात्मत्यस्यसखार्थीत्यर्थः

: २१

आनन्दगिरिकृतटीका

शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिवन्धात् कस्यचिदपि ब्रह्मणिस्थितिः सिध्येदित्याशङ्क्यहकिंचेति तत्रकेवलं पूर्वोक्तरीत्याब्रह्मणिस्थितोर्हर्षविषादरहितः । किन्तुविद्यान्तरेणापीत्यर्थः यावद्यावद्विषयेषु रागद्वेषमावराणो निवर्तते तावत्तावदात्मस्वरूपसखमभिव्यक्तं भवतीत्याह वाप्येति तत्रकेवलमसक्तात्मा प्रामवशादेवसखंविन्दते किन्तुब्रह्मसमाधिना समाहितान्तःकराणां सखमनन्तं प्राप्नोतीत्याहसब्रह्मेति तत्रपूर्वाहंवाच्ये वाप्येति समाधानाधीनसम्पगत्तान्द्वारा निरतिशयसखप्राप्तिमत्तराहंवाच्यातेन कथयति ब्रह्मणीत्यादिना शब्दादिविषयविमलवस्यातन्तसखामिसंभवात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयवैमल्यं कर्तव्यमिति शिष्यशितार्थमाह तस्मादिति २१ ॥

स्वामिकृतटीका

मोहनिवृत्त्यावृद्धिस्मैर्येदेतमाह वाद्यस्पर्शेष्विति इन्द्रियैः स्पृश्यन्ते स्पर्शावा इन्द्रियविषयेषु असक्तात्मा अनासक्तचित्तः आत्मन्येतः करणो यदुपशमात्मकं सात्त्विकं सखं तद्विन्दुतिलभते सखोपशमसखं लब्ध्वा ब्रह्मणियोगेन समाधिना युक्तस्तदेकं प्राप्त आत्मा यस्य सः अत्यन्तसखमश्नुते प्राप्नोति निवर्तय विषयभोगात्तामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः परुषार्थः स्यात्तत्राह २१ ॥

विषयः

गी.
टी.पं.

विष्णुच भाष्ये

किंच ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मेति वाच्यस्य शेषे वाच्यस्य तेऽस्य शेषे स्पष्टयेत
इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु वाच्यस्य शेषे अस्मात्मा श्रुतः करः
गोयस्य सोयमस्मात्मा विषयेऽप्रीतिवर्जितः सविंदति सभने आत्म
नियतसुखेति हि देतीत्येतत् स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगसमा
धिब्रह्मयोगस्तेन युक्तमंतःकरणं गोयस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुख
मत्तयमश्नुते प्राप्नोति तस्मात् वाच्यविषयेऽप्रीतिर्नास्ति कायामि
न्द्रियाणि निवर्तयेत् २॥

रामानुज भाष्ये

वाच्यस्य शेषेति यवमुक्तेन प्रकारेण वाच्यस्य शेषे आत्मवित्तिरिक्तवि
षयानुभवेऽसक्तमना अंतरात्म्येऽवयः सविंदति सभने सप्रह
त्याभासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्माभासयुक्तमना ब्रह्मानुभव
रूपमत्तयं सुखे प्राप्नोति २॥

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थम्

वाच्यस्य शेषे अस्मात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखं स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा
स्वमत्तयमश्नुते यत्तस्य स भवति नः शब्दमित्रादिविज्ञानेऽपि वाच्य
रूपमत्तयं नातः ब्रह्मनिष्ठात् वाच्यस्य शेषे विषयात्मनि सति रीत्यन्तः
स्ति सविंदे मत्तयं इत्याह २॥

यस्मार्थप्रणा टीका

अथ बुद्धिस्थे रीते तु माह वाच्येति वहिरिन्द्रियैः स्पृशेति तेऽस्य शेषः वाच्येन्द्रि
यविषयास्तेषु अस्मात्मा मनो यस्य स तथा भूतः आत्मन्यंतः करः
गोऽयं आत्मकं यत्सविंदति प्राप्नोति तेन ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि
योगेन समाधिना युक्तस्तदैवंप्राप्त आत्मा यस्य सः अत्तयं निरतिशयसु
खमश्नुते प्राप्नोति २॥

वनमाली टीका

ननु वाच्यविषयस्यानेकजन्मानुभूतत्वेन प्रवृत्तता तदा सक्तचित्तस्य कथं
मलौकिके ब्रह्मणि स्थितिं तत्राह वाच्येति इन्द्रियैः स्पृशेति इति स्पर्शा
शब्दादयः ते चैतवाच्यं अनात्मधर्मत्वात् तेषु अस्मात्मानां सक्तचित्तः ।

आत्मनि स्वस्मिन्निद्रियांतः करणादिविलेयाभावात्समाध्यायवभि
यक्तं तात्कालिकं यत्सर्वं विंदति ब्रह्मयोगः प्रसादाद्यब्रह्मसंबंधो
न पुनश्चात्मा स्वयं यदा ब्रह्मणि योगस्तैलपारावदविक्रियायोगोक्तोतः
करणाद्विस्मयायुक्तं आत्मावित्ते यस्य सकराचिदिन्द्रियाविलेयेणावद
दृशायां करावित्कराविस्फरति तरेवाद्ये निहतावरा मनवरतमेति
श्रुतेस्तेनैव स्वरूपभूतेन ज्ञानेन स्वयोग्यतया एतान्तेरमनुभवतीत्यर्थः
तस्मादात्मीयाद्यसरावानुभवार्थी सत्त्वाद्यविषयप्रीतिः तन्निष्ठाया म
हात्तरकानुबंधित्याः सकाशादिन्द्रियाणि विवर्तयेत्तान्तेव ब्रह्मणि स्थि
तिर्भवतीति भावः २॥

ऊरुसमवैजयन्तीरीका

एवंभूतस्य किं सत्त्वेत्यादित्यपेक्षायामाह वाप्यस्योपेक्षिति उक्तप्रकारे
गोयोवाप्यस्योपेक्षप्राकृतविषयानुभवेऽप्यग्रज्जात्मातिर्लिसमताः
आत्मनि अंतर्गतस्यैव यत्सर्वं स्वस्वरूपानुभवस्यैव विंदतिलभते स ब्रह्म
योगयुक्तात्मा ब्रह्मणि परमेश्वरे योगः समाधिस्तस्मिन् युक्तः प्रकृत्या
भ्यामेतज्जासंयुक्तं आत्मासने यस्य सतया प्रकृत्या भ्यामेतज्जाब्रह्मस
माधि युक्तमताः सत्तत्त्वमविनाशिमहदनुभवस्यैव सत्त्वेतदनुभूतेलभते

२॥

+ ननु बाह्यविषयप्रीतेरनेकजन्मात् मधुसूदनीरीका

+ इन्द्रियैः स्पृशंते रतिस्पर्शाः शब्दादयः तेव बाह्याग्रजात्मा यमतात् तेषु किं केवलं निद्रिणा सर्वस
सत्तात्माग्रजासक्तवित्तस्त्रसाश्रुत्यतया विरक्तः सन् आत्मसंतः करणा विरहिते स्थितिस्थावचब्र
एव बाह्यविषयनिरेपेक्षेय इयमात्मकं सत्त्वेतदिन्द्रितिलभते निर्मलसत्त निष्ठादिति वाच्यं तदानंद
हत्या तउक्तं भारते यच्च कामसत्त्वे लोके यच्च दिव्यं महत्सत्त्वं तस्मात्तय स्थानं धृतचरत्वेन चित्त
सत्त्वेमेतेनार्हतः षोडशी कलामिति अथवा प्रत्यगात्मनि त्वेपदार्थेयत् वार्तिके आत्मानंदः प्र
सत्त्वे स्वरूपभूते सप्रसावनुभयमानं बाह्यविषयासक्तिप्रतिबंधादलभ्यमानेन तः सात्तात्मानेनाविषयीक
देवतरभावालभते न केवलं तेषां सत्त्वेमेवलभते किंतु तत्पदार्थैर्वा तः दृष्टानंदाभिलाषं सनमद
नुभवेन सर्वसत्त्वमपीत्याह सत्तत्त्वाश्रुत्यः ब्रह्मणि परमात्मानियोगः कर्तुमप्यलमिति तत्राह +
माधिः तेन युक्तं तस्मिन् व्याप्तः आत्मातः करणो यस्य स ब्रह्मयोगयुक्ता
त्मा अथवा ब्रह्मणि तत्पदार्थयोगेन बाह्यानुभवस्यैव समाधिना यु
क्तः पदार्थात्मा तत्पदार्थस्यैव यस्य सतया सत्त्वमलमनेते स्वस्वरूप

एभूतमश्रुतेव्याप्नोति सत्त्वात्तु भवत्पपवसर्वदाभवतीत्यर्थः ॥ त्रि
 तैपिवस्तुतिश्च विद्यानिवृत्त्यभिप्रायेणाथात्वर्थयोगोऽप्यचरकः ॥ त
 स्मादात्मात्यक्तयसत्त्वात्तु भवार्थी सत्त्वात्तु विषयप्रीतेः ॥ क्षया
 कायामदानरक्तत्वं धिन्याः सकाशादिन्द्रियाणि निवर्तयेत्ता
 वतैव ब्रह्मणि स्थितिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २॥

अनाद्यध्यासजाभोगप्रीतिर्वलवती कथं तत्तावत्तत्राप्यवस्थाने
संभवेदिति चेच्छृणु १ वाह्याः शब्दादयो भोगाजउभमीविनश्वराः
तेष्वनासक्तचित्तः सत्त्विरक्तः शुद्धमानसः २ शान्तिरूपे सखे वा
ह्यभोगाकोटो विहाय यत् लभते सत्त्ववृत्त्यासौ तदनेतमहत्सावे
यच्च कामसखे लोके यदुदिव्यं महात्सवं तस्मादयसखे स्येते
नार्हतः षोडशी कला ४ यदायत्तं पदार्थं च सप्रोभा गतमपी
दितं प्रतिबंधादलभ्यंत तत्र दभावाच्च लभ्यते ५ ब्रह्माण्डे का
यसंयंत्रं चित्तं यस्या च तद्भूतं तत्पदार्थं यवायोगः समापिस्ते
न चैकता ६ गतस्त्वमोपिलक्ष्योर्ध्वो यस्य सो न तमहयं स
खरूपसखे सम्यग्वाप्रोत्यात्मस्वरूपतः ७ नित्येपि वस्तुनि
प्रीतिः प्राप्ताभिप्रायतस्तथा औपचारिकथात्वर्ययोगोस्तीह
न वस्तुतः ८ वाह्यभोगरुचिं तत्तासर्वानर्था करी उच्येः
नित्यानेदैकतां प्राप्तं यत्तु आस्येय आदरात् यत्पादपद्ममकरंद
रसानुभूतिप्राप्ताविलासत सखानुभवेन तस्माः पौरंदरी श्रिय
मयो वगणायधीरस्तिष्टंति यत्र सदरिः शरणां समास्त ११

ननु भूतात्मसर्वेषां प्रसिद्धं वाच्यं संख्येत्युक्तं मया

मतो न प्रहृष्येदित्यसंगतमतग्राह वासेति वहिर्भवाः वायाः स्य
 प्रोविष्येन्द्रियसंबंधास्तेषु असक्तात्मा अनासक्तचित्तः सन् आत्म-
 निप्रत्यगह्वयानंदे सप्रसिक्तकाले स्थिता यत्सावेविंदतिलभते सतदेव
 सावे विधेयापेक्षंस्तं कस्तत्सावे यो ब्रह्मयोगो ब्रह्मणि योगः समा-
 धिसुप्रसक्तो यो नित आत्मा बुद्धिर्येन सः ब्रह्मयोगप्रज्ञात्मा ब्रह्मविदि-
 त्यर्थः ब्रह्मविद्वन्नेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मयोगप्रज्ञात्मा तदेव सावे
 विंदतीति वक्तव्ये ब्रह्मविदेव तत्सावमिति तस्य सावमिन्नत्वविवक्ष-
 या इदमुक्तं न नृभयत्रयकमेव सावेचेत्तः सप्तसमाधिस्य योर्विशेष-
 इत्याशंकाह सावमिति अक्षयं सावे मोक्षः तं अश्नुते व्याप्नोति हेता-
 दर्शनस्य तत्त्वत्वा इभयत्रैकमेव सावे तथापि योगी मूला विद्याया नष्ट-
 त्वादक्षयं सावमश्नुते न सप्तः अविद्या न छेदात् तथा च मोक्षसावस्य
 सावस्याप्यनुभूतत्वात् तदर्थं वाच्यं सावे सत्यजमित्यर्थः २५ ॥

आतन्दीरीका

यत्सावे सावशाब्दवाच्यं मनसो नुक्कलवेदनीयमस्ति तत्सावे वासा
 वासिन्द्रियग्राह्याश्चेते स्पर्शाश्चादयो विषयास्तेषु सक्त आत्मा यस्य
 सः योगसिद्धयर्थं यमनियमसंख्येयमेव विंदते सः पुरुषः ब्रह्मणि
 योगेन संयुमा भस्तेन चित्तवृत्तिनिरोधेन प्रज्ञो यो नित आत्मा येन सः
 अक्षयमक्षयं सावे मोक्षमश्नुते

समकंठीरीका

शास्त्रविहितविषयनिष्ठमेव ब्रह्मणि स्थिति निर्विहंवेति सुप्रसूयपक्षमेव निर्वि-
 हयितमाह आत्मनि परस्मिन् तत्त्वस्वभावसिद्धयत्तत्सावे नित्या नन्दलक्षणो धर्मस्त-
 हात्पस्पर्शेष्टिदंतावधार्यप्रशब्दादिषु विरुद्धेषु सक्तात्मा सम्प्रज्ञानवशा-
 दात्मैकनिष्ठते सत्यनिमग्नान्तःकरणयोगी विंदत्युपलभते संयोग-
 प्रज्ञात्मा योगिकर्म समाधौ प्रज्ञात्मा ज्ञाननिष्ठतया नित्यनिमग्नान्तःक-
 रणः सावमज्जेशनाद्ययमविच्छिन्नं कृत्वा ब्रह्म परमकरा मश्नुते

नी.

री पं.

स्याद्योक्तस्याधिकृतमित्य
तत्राह ॥

नन्वीदृशं ब्रह्मभावाव

॥

नामिकी वसुतीरीका

यो योगी वास्यस्य शेषे उदन्तावधार्येषु विषयेषु सत्तात्मा आत्मेकवि
ष्टतयानिमग्नानः करणाः आत्मनि प्रत्यगात्मनियदतिर्वाप्यं साव
मानंदं विंदत्युपलभ्यते स पदयोगयुक्तात्मा योगे कर्मसमाधौ युक्ता
त्मा वहितोतः करणाः सावमज्जेशेनाभ्यासतारतम्येनाक्षयमव्ययं
ब्रह्म परमकारणमश्नुते स्वात्मतया व्याप्नोति अथवा ज्ञयं सखमिति
ब्रह्मविशेषणम् ॥ १ ॥

पंचोलीरीका

मोहनिवृत्त्या बुद्धिस्थैर्यमाह वास्यस्य शेषे उदन्तावधार्येषु विषयेषु सत्तात्मा प्री
तिमताः आत्मनि ब्रह्मणि यतः सावंपरमानंदलक्षणं विंदतिलभते
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा परं ब्रह्मणि समाधि युक्तस्तदैको प्राप्त आत्मा य
स्य सः सर्वतो व्यावृत्तचित्तः अक्षयं सखमश्नुते प्राप्नोति ॥

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

वास्यस्य शेषे इति वासाः पुत्रमित्रादयस्तेषु स्पर्शा रागाद्यात्मकाः
संबंधास्तेषु न सक्त आत्मा मनो यस्य सकर्मयोगी तत्सुखं विंदति
आत्मनि परमात्मनियत्सुखं विद्यते इति प्रोषः ब्रह्मसाधुज्यप्राप्ते
ब्रह्मसुखाभिन्नं सुखं तस्या व्यभिचारीति भावः यत देवहिर्बहुंसु
बहुमिति न्यायादयं यितं पुनरपि विवृणोति स ब्रह्मेति सच ब्रह्म
णि यत्सर्वं प्रतिपाद्ये पुद्गे योगः प्रवृत्तिस्तत्र युक्तः समाहित आ
त्मा मनो यस्य सतादृशः अक्षयं प्राप्नोति सुखं ब्रह्मसाधुज्यलक्षणं
मश्नुते व्याप्नोति यद्वा आत्मनि स्वाचित्तपुद्गादिव्यापारलक्षणेन
यत्ने कृतं सति स सर्वोक्तलक्षणः कर्मयोगी यत्सुखं विंदते लभते

कीदृशो बाह्यस्य र्शो सुवाचोऽपुत्रमिन्द्रादिविषयेषु स्पर्श इन्द्रि
 यसन्निकर्षेणोत्पन्ना रागादयस्तेषु सक्त आत्मा मनो यस्य
 तिसत्यपीदियार्थसन्निकर्षेणोक्तलक्षणैरागाद्यैः प्रवृत्त्यंत
 रायभूतैरगृहीतांतःकरा इत्यर्थः तदेव नित्यं सुखं ब्रह्मणे
 गपुक्तात्मा ब्रह्मरागापरमात्मना सह यो योगो योजनमेकीभा
 वस्तत्र युक्तः समाहित आत्मा तः करणं यस्य सोऽष्टांगयोगा नृ
 षोऽश्नुते व्याप्नोति ब्रह्मयोगी यत्सुखमश्नुते तदेव कर्मयोगी
 तिवक्तव्यं तथोक्तिः कर्मयोगिनो ब्रह्मयोगिनः सकाशाद् वैशि
 ष्यप्रतिपादनार्था वैशिष्ट्यं चात्र कर्मयोगस्य सुकरत्वेन संभवा
 दैदिकामुष्मिकोभयभोगसंभवाच्चेति ध्येयं २१॥

मथ भाष्य

बाह्यस्य र्शोऽपि कामरहितमात्मनियत्सुखं विंदति सपव
 ब्रह्मयोगपुक्तात्मा चेत्तदेवाक्षयं सुखं विंदति ब्रह्मविषयो
 योगो ब्रह्मयोगः ध्यानादिपुर्कस्येवात्मसुखमक्षयं अन्य
 यातेत्यर्थः संन्यासार्थं कामभोगनिंदयति २१॥

भाषा अनुवाद

मोक्ष निवृत्त मात्र होने से बुद्धि स्थिर होती इस का हेतु कहते हैं कि वायु इन्द्रियों के विषय में अनाशक्त चित्त पुरुष अपने अन्नः कर्मा में विलेप रहित शान्ति युक्त जो सात्विक सुख से अनुभव करते और वही पुरुष शान्ति सुख प्राप्त होके ब्रह्मयोगयुक्त आत्मा के हेतु समाधिके द्वारा परमात्मा के साथ एकता प्राप्तिरूप जो अक्षय सुख से भी लाभ करते हैं २१

टीका

वायुविषयनसक्तमन प्राप्त आत्मसुखजोय सो ब्रह्मयोग युक्तमन अक्षयसुखतिद होय २१ ॥

पवित्र नाम

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

पवित्र

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

येहि संस्पर्शजाभोगा उः खयो नय एव ते
आयत्तवन्तः कौन्तेय न ते पुरमते बुधः २२

शाङ्कुरभाष्ये

इतश्च निवर्तयेत्येहीति ये हि यस्मात् संस्पर्शजाविषयेन्द्रियसंस्पर्शभ्यो
जाताभोगाभक्तयोः खयो नय एव ते विद्याकृतत्वात् दृश्यते तेषां ध्यात
मिकारीनि उः खानि तन्निमित्तान्येव यथेह लोके तथा परलोकेपीति तस्य
ते एव शब्दात् संसारे सखसंगं पमात्रमप्यस्तीति उक्त्वा विषयमृगतस्मिका
यां इन्द्रियाणि निवर्तयेन्न केवलं उः खयो नय आयत्तवन्तश्च आदिर्विषये
द्रियसंयोगोभोगातामन्तश्च तद्वियोगपवातश्चावन्तोऽनित्या मध्यक्षणाभा
वितादिमर्थः कौन्तेय न ते पुरमते बुधो भोगेषु विवेकी अवगतपरमार्थतत्वे
ऽत्यन्तमूर्खतामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनां २२

आनन्दगिरिकृतटीका

तत्रैव हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरश्लोकमदाहरति इत्येति विषयेभ्यः सकाशा
दिन्द्रियाणीति शेषः वैराग्यार्थमेव वैषयिकानि सखानि ह्ययतियेहीति
ननु विषयेन्द्रियसंप्रयोगसंभूतेषु भोगेषु जन्यतामभिरुचिरर्शनात्कृतस्ते
षां उः खयोनित्यमित्याशंकाविवेकितां तेषां संगेऽपि न विवेकितामित्याह
आयत्तवन्त इति यस्मादापि व्याधिजगमरणादिसहितेभ्यः समागमनादि
क्लेशरूपभागिभ्यश्च विषयेन्द्रियसंबन्धेभ्योभोगाः सखलवानुभवा जायन्ते
तस्मात्ते उः खहेतवो भवन्तीति योजना अविद्याकार्यत्वाद् उः खानां कृतो भोग
जन्यत्वमित्याशंका भोगातामविद्याप्रयुक्ततात्तत्रिवन्धनत्वं उः खानां प्रकृ
तित्वमिति प्रत्याह अविद्येति भोगानां उः खयोनित्वे मातमनुभवमुपपत्त्यस्यति
दृश्यते हीति ऐहिकानां भोगानां उः खनिमित्तत्वेऽपि नासुभिकाणां त
थात्वमनुभवाभावादित्याशंकावधारणासामर्थ्यसिद्धमर्थमाह यथेति
पूर्वाहस्यान्तरार्थमक्त्वा तात्पर्यार्थमाह नेत्यादिना इत्येति विषयेभ्यः सका

गी.
री. पं

शादिन्द्रियाणि निवर्तयितव्यातीत्याह न केवलमिति आद्यन्तवत्त्वेन
अक्षरवर्तित्वेन दशमभङ्गत्वात्तदपेक्षणीयत्वे भोगानां सिध्यति अस्ति
हि तेषां दशमभङ्गत्वं दशमविषयाकारमनोवृत्तिव्यङ्ग्यत्वादिमन्वानः
सनाह अतश्चि बुद्धिपूर्वकारिणां विवेकवत्तां भोगेषूपेक्षोपलब्धे च ।
तेषामाभासत्वे प्रणिभातीत्याह न तेष्विति प्रतीकोपादानमाद्यमिदं ७
नर्वाग्यातमिति न पुनरुक्तिः ननु केषां विज्ञेयभिरुचिरुपलभ्यते त
त्राह अत्यन्ततेति २२ ॥

ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्त्यामिह तदीका ज्ञेः कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्या
तत्राह येहीति संस्पर्शतश्चि संस्पर्शविषयास्तेभ्यो ज्ञाता ये भोगाः सत्त्वानितेव
तमानकालेपि स्पर्शसूयादिव्याप्ततातः इत्येव योनयः कारणाभूताः तथा
आदिमन्तोतवन्तस्मातो विवेकी तेषु तस्मै २२

पिशाचभाष्ये ८ ५३

ये हि संस्पर्शज्ञा भोगा ये हि यस्मात्संस्पर्शज्ञाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शभ्यो ज्ञाताः
भोगाभक्तयः इत्येव योनयपवते अविद्याकृतत्वात् दृश्यते स्थाप्यात्
मिकानिदः स्वानितत्रिमित्रान्येव यथेह लोके तथा परलोके मीतिग
म्यते पवशास्त्रसंसारसत्त्वस्य गंधमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्या विषयस्य गतस्मि
काया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् न केवलं इत्येव योनयः अत्यन्तवन्तस्मादि वि
षयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तस्मत्तद्वियोगभावः अत आद्यन्तवन्तस्मादि
मप्यक्षणाभावित्वादित्यर्थः कौन्तेय न तेषु तस्मै बुधो विवेकी अवगतः पर
मार्थतत्त्वः अत्यन्तमूढतामेव विषये परतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनां २२

गमानुजभाष्ये

प्रकृतस्य वाच्यस्य सत्त्वस्य सत्त्वजनामाह येहीति विषयेन्द्रियसंस्पर्शज्ञा
ये भोगाः इत्येव योनयस्ते इत्येव योनयः अत्यन्तवन्तः अत्यन्तवर्तितवत्त्वं
भ्यते न तेषु ध्याता विदमते २२

अभिनवशुभकृतटीका

आत्मसंस्पर्शविषयात्मनि सत्त्विर्यस्यास्ति सत्त्वैव मन्यत इत्याह

स एवेभावयति वाच्यविषयभोगाः सर्वेऽऽवकाशाऽऽद्याः
तथाविधाऽऽप्यनित्याः २२

परमार्थप्रपाटीका

अथैतदेवसखशब्देऽप्यपदेशेनासदित्याह येहीति सम्प्रकृष्टशेतीति
संस्पर्शविषयास्तेभ्यो ज्ञातायेभ्यो भोगाविषयसखभोगास्तेऽऽवयोनयप
वः ३३ अकारणोभूताः परिणतिविरसत्वात् यद्वाऽऽवयोनिः कारणोये
षांते अर्जनेपिऽऽवपत्तादतएव आद्यंतवं ३३ अतिताशयर्मकतातऽऽ न
अवपत्तायव अतस्तेषु प्रयोक्तातानरमतेविषसंयुक्ता अवपत्ततितडकं
लोकपयविषयावतर्जनंऽऽवगर्भमपिमन्यतेसखं अमिशं वदिसंगभ
मप्यहोमोहतोप्रसतियदंरजति २२

वनमालीटीका

वाच्यविषयप्रीतिनिवृत्तावात्माक्षयसखानुभवस्तस्मिन्प्रसतिमहानंद
नुभवेन तद्वानंदेप्रीतिनिवृत्तेरित्युक्तं अथात कथं सखानंदेननुभ
वइत्याशंक्य विषयदोषदर्शनाभ्यासादेवतत्प्रीतिर्भवतीत्याशयेनाह
येहीतिद्वियतः ये संस्पर्शजाविषयेन्द्रियसंबंधजाभोगाः तदसखानु
भवाइहवापरत्रवारगदेषादिव्यामत्कारः ३३ अयोतयपवतेसर्वेपिब्रह्म
लोकपर्यंतऽऽवहेतवपव यावतः ऊरुतेजतः संबंधान्मनसः प्रि
यात् तावतोऽप्यनित्यंते हृदयेशोकशोकव इति श्रीवैष्णवोक्तेः पतार
शाप्रपितस्थिराः किंताद्यंतवंतः आरिर्विषयेन्द्रियसंयोगोतश्चतद्वियो
गस्तौवियेतेयेषांते अतस्तेषु प्रयोक्ताविवेकीतरमते परिणामतापसं
कारऽऽखैर्गणहतिविरोधाच्च ३३ अमेवसर्वविवेकिन इति श्रीपतेर्जलि
नास्युक्तं तसंसारेसखगंयोस्तीतिबुद्धाततः सर्वाणीन्द्रियाणिनिवर्तये
रितिभावः २२

ऊरुमवेजयन्तीटीका

ननुवाच्यस्पर्शसुखतिसखं स्यात्तत्सखं विद्यायमनस्तेषनासक्तिं क
थं ऊर्यादित्याशंकतेषुऽऽवारिदर्शनात्तविवेकिनो मनो नरमतेरत्या
ह येहीति हेकोते यतपसित्याः प्रवहीत्यप्यर्थकः योऽपि संस्पर्शजाः

गी.
री.पं.

विषयेन्द्रियसंयोगादुत्पन्नाभोगाः सात्वानिभवंति ते सर्वेऽपि उः। त्वयो न
यपवः। त्वहेतवपवसुः न त सर्वे सरनराद्योऽपि संस्पर्शजानभोगान्ज
वंतियदि तेऽः। त्वयो न यस्सुहृदिसरनराद्यः सर्वे जनास्तानेगाः कथं न
वंतीति चेत्तत्राह आसन्नवंतः। अल्पकालवर्तिनः तेषां भोगानां स
त्वरूपत्वेऽपि सल्पकालवर्तितातः। त्वयोनित्वमेव सरनरादिषु योऽप्युपः
नित्यातित्यवस्तुनिर्णयकशालः आत्मयाथात्म्यस्वरूपः सत्तेषु भोगे
पुनरमते आसक्तिं करोति येन तात्मा स्वदेहादिषु बाह्याभिमानवंतस्त
एव तेषु रमेतत्पर्यः २२ ॥ न उवाच विषयप्रीतिनिवृत्तावात्मन्यक्षयसुखानुभ
वस्तस्मिन्सति तत्पसादादेव बाह्य मयस्सुदती रीका विषयप्रीतिनिवृत्तिरितीतरे
न राश्रयवशात्कमपि सिद्धे दिव्यांशुका विषयदोषदर्शनाभासेनैव तस्यी
द्वियस्मात्तयसंस्पर्शजाविषयद्वियसंस्पर्शजाभोगाः सत्सखलवान्।
भवाः इह वायव्यवायव्यगद्देहादिबाह्यत्वेन उः। त्वयो न यपवते ते सर्वेऽपि
ब्रह्मलोकपर्यंतः हेतवपव तत्तत्कं विस्मयगो यावतः कुरुते जेतः सं
वंधात्मनसः प्रियात् तावतोऽप्यनिवर्त्यते हृदये शोकशोकवति ए
तादृशा अपि न स्थिराः किंतु आद्यैव तः आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगात्तस्य
तद्वियोगपवतो विद्येते येषां ते ह्यर्वापरयोरसत्तात्माभेदमेव दाविर्भूताः
दृष्टिा कामिण्याभूता तत्तत्तं गौरपादाचार्यैः आदावते च यनास्ति वर्म
मानेऽपि तत्र येति यस्मादेवं तस्मात्तत्रेषु यो विवेकी नरमते प्रतिकूलवे
दनीयतात्रप्रीतिमनुभवति तत्तत्तं भगवतापतंजलिना परिणामना
यसंस्कारः। वैर्णगावृतिविरोधाच्च उः। त्वमेव सर्वं विवेकिन इति सर्वम
पि विषयसखं दृष्टमात्रविकंच उः। त्वेदमेव प्रतिकूलवेदनीयता
द्विवेकिनः परिज्ञातकेशादिसंस्पृशान्न त्वविवेकिनः अस्ति यात्रक
त्वादि विद्वानत्यलः। त्वलेशेनाप्युद्दिजते यथोपात्तं तत्तत्तत्सकृमा
रोप्यति यात्रेत्यस्तः स्पर्शतः। त्वयतिनेतरेषु भेषु तद्विवेकिन एव
मयविषयसंस्पर्शभोजनवत्सर्वमपि भोगसाधनं कालत्रयेऽपि के
शा न विद्वत्तातः। त्वेन मूढस्य वद्विविधः। त्वमहिसोरित्यर्थः।
तत्र परिणामतापसंस्कारः। वैरिति भूतवर्तमानभविष्यत्काल
लेपि उः। त्वानुविद्वत्तादौ पाधिकं उः। त्वत्विषयसखस्योक्ते गणाह

निवृत्तिभवतीति परि
हारमाह +

तिविरोधाच्चेत्यनेन सप्रपत्तोऽऽवर्तते तत्र परिणामस्य तापस्य संस्कारः ।
 अतएव उच्यते त्वानितैरित्यर्थः इत्येभ्यस्तत्त्वानां तृतीया तथा हि रागादुच्यते
 द्वयवसर्वापि सावावभावाः न हितत्र न रज्यति तेन सखीचेति संभवति
 रागादुच्यते सर्वसुदृताः सन् विषयप्राप्ता सावरेण परिणामते तस्य च
 प्रतिक्षणं वर्धमानत्वेन स्वविषया प्राप्तिनिवन्धनः तस्या परिहार्यतात्
 उच्यते तत्रैव यादिभोगे सिद्धिप्राप्ता सुपशंतिः परित्यज्यता तत्सखे
 यालौल्यानुपशंतिस्तदुच्यते न चैदियाणां भोगाभ्यासेन वै तस्य कर्तुं
 शक्यते भोगाभ्यासमनुवर्धयते रागाः कौशल्यानि वैदियाणां स्मृति
 अ न जातकामा कामानासुपभोगेन शाम्यति हविषाकस्य वर्त्तेव भू
 यपवाभिवर्धयति तस्मादुच्यते तत्कामागपरिणामतादिस्य सुखमपि
 उच्यते त्वमेव कार्यकारणयोरेभ्यो दिति परिणामऽऽवर्तते तथा सावानुभव
 काले तत्प्रतिफलानि उच्यते त्वसाधनानि हेष्टिना नुपहत्य भूता सुपभोगः
 संभवतीति भूतानि च हितस्ति हेष्टस्य सर्वाणि उच्यते त्वसाधनानि मेमाभूव
 त्रितिसंवात्य विशेषः न च तानि सर्वाणि कश्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति
 अतः सुखाद्यभवकाले पितृ परिप्रेषितं प्रति हेष्टस्य सर्वादेवावधि
 तत्प्राप्तपदऽऽवर्तते त्वद्वारिहरेमेव तापो हि हेष्टः एवं च उच्यते त्वसाधनानि
 परिहर्तुं शक्नोति सत्यतिचेति मोहऽऽवर्तते त्वसाधनानि तथा चोक्तं
 योगभाष्यकारैः सर्वस्य हेष्टाद्यविद्वेष्टतत्वाचेतनसाधनाधीनता ।
 पात्रभवति तत्रास्ति हेष्टजः कर्माशयः सावसाधनानि उच्यते त्वसाध
 नानि च निवर्तयमानः प्रार्थयमानः चेष्टेकायेन वाचामनसा च प
 रिस्पन्दते ततः परमनुष्टुप्ति उपहृतिचेति यद्यत्र हृषीकेशभ्यां यमोऽनु
 पविनोति सकर्माशयो लोभान् मोहाच्च भवतीत्येवातापऽऽवर्तते त्वतोच्यते
 तथा वर्तमानः सुखानुभावः स्वविनाशकाले संस्कारमाधत्ते सच सु
 त्वस्मरणं तच्च रागं सच मनः कायवचनवेष्टं साच प्राणा प्राणकर्मो प्रा
 योतौ च जनमादीति संस्कारऽऽवर्तते एवं तापमोहयोरपि संस्कारो वा
 त्वेयो एवं कालत्रयेऽपि उच्यते त्वानुवधादिस्य सखे उच्यते त्वमेव तत्कालस्य
 तोषि उच्यते त्वतामाह गुणा इति विरोधाच्च गुणाः सत्त्वजस्तमांसि सखे

धमा ५

गी.
टी. पे

उः। त्वमोहात्मकः परस्परविरुद्धसभावाग्रचित्तैलवर्त्ययश्वदीयेषु रु-
सभोगप्रयुक्तैस्तथात्मकेमेककार्यमारंभते तत्रैकस्य प्राधान्ये द्वयोर्गुण-
भावात् प्रधानमात्रव्यपदेशेन सात्त्विकं राजसंज्ञासमिति त्रिगुणमपि
कार्यमेकेन गुणेन व्यपरिणति तत्र सत्त्वोपभोगश्चोपि प्रत्यय उद्भूतस-
त्त्वकार्यत्वेपि अनुद्भूतरजस्तमः कार्यत्वात् त्रिगुणात्मक एव तथा च सत्त्वा-
त्मकत्ववर्द्धः सत्त्वात्मकत्वे वि-
धायात्मकत्वं च तस्य प्रवृत्तिरिति उः। त्वमेव स-
र्वविवेकिनः न चैतादृशोपि प्रत्ययः स्थिरः यस्माच्च लेशगुणहृत्तमिति त-
त्प्रपरिणामिवित्तमसुक्तं तत्तैकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धसत्त्वोः। त-
मोहत्वात्मेकदा प्रतिपद्यत इति चेन्न उद्भूतानुद्भूतयोर्विरोधाभावात् सम-
हृत्तिकानामेव त्रिगुणानां युगपद्विरोधो न विद्यते महत्तिकानां यथा धर्म-
ज्ञानवैराग्येष्वर्थानि लब्धहृत्तिकानि लब्धहृत्तिकैरेवा धर्मज्ञानावैराग्य-
नैश्वर्यैः सह विरुध्यंते ततस्तत्परमार्थः प्रधानस्य प्रधानेन सह विरोधो-
न तदुर्वलेनेति हि न्यायः एवं सतरजस्तमोस्यपि परस्परप्राधान्यमात्रेण
गुणसमूहेन तत्तत्सद्भावमपि पतेन परिणामतापसंस्कारः। तेष्वपि।
रागद्वेषमोहानां युगपत्तत्सद्भावो व्याख्यातः प्रसन्नतनुविद्धि मोद-
रूपेणाक्रेशानां च तत्त्वस्थानात् तथा हि अविद्याः स्मिता रागद्वेषाभि-
निवेशाः पंचकेशाः अविद्यालेत्रमन्त्रेणो प्रसन्नतनुविद्धि मोद-
रागा-
अतित्याः शुचि उः। त्वानात्मसुनिम्युवि सत्त्वात्मात्मातिरपि रविद्यादृग्-
दर्शनशक्तेरैकात्म्ये वाः स्मिता सत्त्वानुशयी रागः उः। त्वानुशयी द्वेषः
स्वरसबाही विउषोपितथा रूपाभिनिवेशः ते प्रतिप्रसवहेया सत्त्वा-
धानहेयास्तद्वृत्तयः क्रेशमूलः कर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः स-
तिमूले तद्विद्याकोजात्पायुर्भोगा इति पातं जलानि सज्जाणि तत्रात-
स्मिंस्तद्विद्विपर्ययो मिथ्या ज्ञानमवियेति पर्यायः तस्या विशेषः संसा-
रनिरातं तत्रातिसे नित्य उद्दिश्यथा प्रवाटयिषी प्रवासचेदतारका-
योरमृतादिबौकस इति अशुचौ परमवीवस्ते काये शुचि तनुद्विद्यथा
नृषवशाशां कलेवाकमनीयेयं कन्या मधु मृतावयवनिर्मिते वचं-
द्रेभिर्जातिः सृते वजायते नीलोत्पलपत्रायतातीहावभावगर्भाभ्यां

क

मोहो*

लोचनाभ्यांजीवलोकमाशवासयतीवेतिकस्यकेनसंबंधः स्यानादीजाड
पष्टंभात्रिषंदात्रिथनादपि कायमाधेयशोवत्वात्परितायशुर्विविडरिति
चवैयामिकःश्लोकः एतेनाश्रयेप्रापप्रत्ययोतर्थाचार्यप्रत्ययोव्याख्याताः
उःखेसखस्यातिरुदाहृतापरिणामतापसंस्कारः तैर्गताहृतिविरोधाच्चः
खमेवसर्वविवेकेनइति अनात्मस्यात्माव्यातिर्ययाशरीरेमनुष्योहमित्यादिः
इयंवाविद्यासर्वकेशमूलभूतातमस्तुच्यते उदिप्रकृतयोरभेदाभिमानो
ऽस्मितामोहः साधनरहितस्यापिसर्वसावजातीयमेभूयारितिविपर्यया-
विशेषागगः सपदमहामोहः उःखसाधनेविद्यमानेपिकिमपिउःखमे
माभूदितिविपर्ययविशेषोद्देशः सतामिसः आकरभावेपेतैः शरीरेन्द्रिया
दिभिरनित्यैरपिवियोगोमेमाभूदित्याविडरंगतावालेखाभाविकः सर्वप्रा
णिसाधारणोमरणात् सत्योविपर्ययविशेषोऽभितिवेशः संधतामि
सः तडक्लेशगणे तमोमोहोमहामोहस्तामिसोऽसंधसंज्ञितः अविद्यापं
चयवैषांप्राडभूतामहात्मनइति एतेचक्लेशास्तत्त्ववस्याभवेति तत्रा
सतोऽप्यनुत्यत्रेनभिव्यक्तत्वेणावस्यानेप्रसतावस्या अभिव्यक्तस्यापिसर
कार्यलाभात्कार्यजननं तत्त्ववस्या अभिव्यक्तस्यजनितकार्यस्यापि
केनचिद्वलवताः भिभेदाविकेदावस्या अभिव्यक्तस्यप्राप्तसहकारिसंयत्ने
रप्रतिबंधेनसकार्यकरतमरावस्या एतादृशवस्याचतुष्टयविशिष्टाना
मस्मितादीनांवतप्रांविपर्ययरपाणांक्लेशानामविद्यैवसामान्यरूपादे
उप्रसवभूमिः सर्वेषामपिविपर्ययरूपत्वस्पर्शितत्वात् तेनाविद्यातिदृ
ष्टेवक्लेशानांतिदृष्टिरित्यर्थः तेचक्लेशाः प्रसमायथाप्रकृतिलीनानां
तत्त्वः प्रतिपक्षभावनयातनकृतायथायोगिनां तडभयेपिसूक्ष्माः प्र
तिप्रसवेनमनोतिरोपेनेवनिर्बीजमाधिताहेयाः येतत्सूक्ष्मवृत्तयस्तत्
कार्यभूताः सूक्ष्माविकित्राउदागशुर्विद्विचविक्रियतेनतेनात्मना
पुनःप्राडभवंतीतिविकित्राः यथारागकालेक्रोधोविद्यमानोपितप्रा
डभूतइतिविकित्रउच्यते एवमेकस्यांस्रियोवैजोरक्तइतितात्प्रासरिरक्तः
किंत्वेकस्यांरागोलब्धवृत्तिरस्यासुचभविष्यद्वृत्तिरितिसतदाविकित्रउ
च्यते येयदाविषयेषुलब्धवृत्तयः तेतदासर्वात्मनाप्राडभूताउदागउच्ये

गी.
री. पं.

तेतउभयेप्यतिस्फुलत्वाकुदसत्तमयेनभगवद्यानेतदेयानमतोतिरोधम
पेत्संतेमतोतिरोधदेयास्तसूक्ष्मापवतथाचपरिणामतापसंस्कारः खे
पुप्रसमतनुविद्विन्नशेषेणसर्वकेशाःसर्वदासंतिउदारतातुकदाचित्तक
स्वविदितिविशेषः पतेचवाधनालक्षणाःखमपजनयेतःकेशाःशब्द
वाच्याभवंति यतःकर्माशयोधर्माधर्माद्यःकेशासूलकएवसतिचमूल
भूतेकेशेनस्यकर्माशयस्यविपाकः फलजनमाशुर्भाग्येतिमचकर्मा
शयःइहपरत्रच स्वविपाकारंभक्तेनदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः एवंकेश
संततिर्द्यदीयंउदरनिशमावर्ततेअतःसमीचीनमुक्तं येदिसंस्पर्शजा
भोगाःखयोनयएवते आयेतवतइतिउःखयोनित्वपरिणामादिभिः
गाहृतिविशेषाच्चआयेतवतंगुणाहृतस्यचल तादितियोगमतेव्याख्या
ओपनिषदानांअनादिभावइयमज्ञानमविद्या अहंकारधर्माध्यासोस्मि
तागगदेषाभिनिवेशास्तद्वृत्तिविशेषास्तसूलत्वात्सर्वेप्यविद्यात्मकते विद्या
नमिथ्याभूतारजभुजंगाध्यासवन्मिथ्यात्वेपिउःखयोनयःसुप्तादिवद
द्विस्तृष्टिमात्रेनायेतवतमेतिउपोपिष्टानसात्तात्कारेणानिहृतभूम
स्तेषुनरमते मृगतस्म स्वप्नज्ञानवानिवतत्रोदकाशीनप्रवर्तते नसंसा
देसावस्यगंधमात्रमप्यस्तीतिउद्घाततःसर्वांगोदियाणिनिवर्तयेदित्य
र्थः २२ ~~इहोदकाशीनप्रवर्तते न संसादेसावस्यगंधमात्रमप्यस्तीति उद्घाततः सर्वांगोदियाणि निवर्तयेदित्यर्थः~~
~~इहोदकाशीनप्रवर्तते न संसादेसावस्यगंधमात्रमप्यस्तीति उद्घाततः सर्वांगोदियाणि निवर्तयेदित्यर्थः~~

सदानंदी टीका

ननुवाचरुचित्यागेस्वसावानुभवोभवेत् तस्मिन्सतिभवेदाह्यरुचित्या
गस्ततस्तयोः १ अन्योन्याश्रयतादोषात्रैकंमिजोदपीतिचेत् शुभावाचरु
चित्यागेदोषदृष्टिर्हिकाराणं २ विषयेंदियसंवन्धजन्यायेत्तद्वृत्तिः स
त्वांशानुभवाभोगाइहलोकेपरत्रच ३ गगदेषादिविद्वत्तातःउःखितेवप
वते विषयेंदियसंयोगआदिरंतस्ततस्तयः ४ तदंतःस्वाप्तवन्मथेषा
उद्धृतामृषात्मकाः आदावंतेचयत्रास्तिवर्तमानेपितत्रया ५ इतिन्यायेन
तेमिथ्याल्लिङ्गकानंदकारिणः यस्मादेवंततस्तेषुरतिमेतिनपंडितः ६
इजुसर्पवदध्यस्ताभोगामिथ्याभ्रमाकराः स्वप्नवद्वृष्टिस्तृष्टितादविद्याम्

लकाजडाः ० अधिष्टानावबोधेननष्टाविद्याभ्रमोउयः नतेप्रमतेयद
ननुमुषारवारिष ८ नसंसारसखस्मास्तिगोपोप्यदाततःसुधीः वास
भोगरुचिंयक्तास्वसावावभवोभवेत् ६ २२ ॥

नीलकंठीटीका

ननुसुप्रसिद्धत्वस्यमोक्षसखस्यार्थकः प्राप्तमेववाद्येदियस्युन्नपानगी
तवाद्यादिसखंयजेदित्याशंकावाप्तसखमनित्यत्वाच्चिरंति येहीति संस
र्षज्ञाः विषयसंबंधजाः उःखयोनिवेदेतः आद्यंतवंतइति जातेपुत्रेयत्स
खंतस्मिन्नेनशपतिः खंचमदत्ययच्छतीतितेपुभोगेषुयःपरिपाकदर्शो
नरमते २२ ॥

एतद्वृत्तिरेकमाह ॥

आनंदीटीका

आदिमत्वात् अप्राप्तेप्रार्थनादिः खम् अंतवत्त्वादिनाशाशंकाउःखं २२

स्वात्मतयावाप्नोति कथंबाह्यस्पर्शेष्टा रामकंटीटीका तावर्तिसखंयोगीविंदतीतिप्रतिपादयित
माह - द्विष्टाद्येहेतौयस्मायेसंस्पर्शजाः प्राद्यादिविषयसंपर्कजन्मानोभोगाः
कामाः तेजन्मविनाशप्रयुक्तत्वादित्याः संतः प्राप्तेषुसत्सुवियोगजस्य
उःखस्याद्यभिचारादप्राप्तेषुचप्रार्थनात्मकस्यउःखस्याद्यभिचारादः ख
योनयपवडः खमेवतेजनयन्ति ततस्तेषुयथोज्ञानवाप्तरमतेनप्रीति
मनुभवन्ति किमनेनोक्तंभवति कर्मयोगीसत्यंसंसारिषुरुषवदिन्द्रियै
र्विषयात्मजते नततज्जतितेनसखेनासौसखितोभवतिसहिस्वाभावि
कात्मवृत्तिसखमनुभवतीति ॥ २२ ॥

ननुदृष्टंविषयभोगसखंयत्तासिणीवसुपतीटीका येषु ऊतोदृष्टमात्मसखंपरिणामित्या

शंकाह - दियस्मात् संस्पर्शजाविषयसंपर्कजातायेभोगा आदिमत्वादेतवत्त्वा
प्राप्तित्याः तेऽःखयोनयपव प्राप्तेषुसत्सुवियोगः खस्याभिचारादप्रा
प्तेषु प्रार्थनाः खस्याद्यभिचारादः खमेवतेजनकाः अतस्तेषुभोगेषु
य उत्पन्नात्मबोधो नरमते नप्रीतिंभजते ॥ २२ ॥

॥ २२ ॥

गी.
ये.सी.

येचोलीटीका
ननुप्रियविषयभोगासपिनिवृत्तेः कथं मोक्षः परुषार्थश्च यद्वा ये
हीति द्वियस्मात् ये संस्पर्शजाविषयेन्द्रियसंयोगजाः भोगाः तेऽप्रा
यंतवन्तः उत्पत्तिनाशवन्तः उः खयो न य एव उः खहेतवः हे कौन्ते
येतेषु भोगेषु बुद्धो विवेकी न रमते २२ ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

पवं वा स स्पर्शसंगस्य राज्यस्वर्गभोगव्रक्षसापुन्यलक्षणां वि
विधं सखात्मकं फलसुक्तात्संगस्य नरकादिलक्षणां उः स्वात्म
कंतकथयंतस्ततः सकाशात् निवृत्तिमनुशास्ति ये हीति द्विषाद्वे
निश्चये संस्पर्शजाभोगा इत्येकं पदं अभोगा अभोगा इत्यन्यतर
छेदेऽप्यर्थः संधिर्वा संस्पर्शो बाह्यपुत्रमित्रादिविषये इन्द्रियाणां स
न्निकर्षस्तस्मात् जायते यो विद्वेत् जनको नैकविधविकल्पात्मको
मानसिको व्यापारस्तस्माद्देतो र्ये भोगाः भोगः भुजपालनाभ्यव
हारयोरिति यावन्न सारात् स्वधर्मपालनं तद्विपर्ययो भोगः स्व
धर्मत्यागः अथाभोगो राज्यभोगानंगीकारः अथवा भोगः परव
र्त्तो वित्तभिक्षापानादिलक्षणा उत्तिष्ठत भोगस्वीकारः तेऽप्यपि
नरकादि उः खकारणान्येव भवंति तथापि च तेऽप्रायंतवन्तो नित्याः
अतश्च तेषु विषयेषु बुद्धो दीर्घदृष्टी न रमते न रमेत नासक्तो भवे
दित्यर्थः यद्वा संस्पर्शतोक्तलक्षणादिन्द्रियार्थसन्निकर्षजायं
ते ये अभोगा विस्तारप्रार्थक्यं भीष्ममदं संख्ये इत्यादिग्रंथेन
प्रतिपादितस्वरूपविद्वेयकविकल्पानां ते उः खप्रदाय एव ते वायं
तवन्त उत्पत्तिविनाशप्रणालित्वेन न विरुद्धमवस्थापिनः अतस्तेषु
विषयेषु बुद्धो वस्तुयायात्सवेत्तान रमते तद्दृष्टो न भवेदित्यर्थः
यत्नेन च द्वितीयाध्याये मायास्पर्शस्त्वित्यत्र सूचितो र्यो विवृत्तः २३ ॥

मथभाष्य
येहीति तत्पदित्यागं प्रप्रांसति २२॥

119

भाषा अनुवाद

प्रिय जो विषय भोग तिनके निवृत्त होनेसे फेरि मुक्ति पुरुषार्थ अर्थात् परम प्रियके से है इस संशय पर कहते हैं कि जो स्पर्श आदि विषय और उन विषयों से प्रगटजो सख सो भोग समय में स्पृहा करे और का अधिक सख देवि इच्छा को हृदि ओ आसुर्दी ही भर है और भोग पीछे ऊछ नहीं हैं खाली चिन्ता मात्र करते हैं इन सब हेतु वोंसे केवल उख के कारण हैं और उन का आदि अन्त भी है इस से हे कौन्तेय विवेकी लो उस विषय सख भोग में नहीं रमित होते हैं २२

क

टोका

बाह्य विषय के भोगजो उखदायक यह होय दोते नाशों
ऊँतिसुत तिंद बुध समन न सोय ३३॥

शक्रोतीहैवयः सोढुं प्राकशरीरविमोक्ष णात् कामक्रोधोद्भववेगं सयुक्तः सखीनरः

: २३

शांकरभाष्य

अयंच श्रेयोमार्गप्रतिपत्ती कष्टतमोदोषः सर्वानर्थप्रामिहेतुनिर्वाय्यमे
ति तत्परिहारे यत्नाधिकं कर्तव्यमित्याह भगवानशक्रोतीति शक्रोत्सु
त्सहते इहैवजीवन्नेवयः सोढुं प्रसहितं प्राकशर्वं शरीरविमोक्षणात् आ
मरणात् इत्यर्थः मरणासीमाकराणं जीवतोऽवश्यंभावो हि कामक्रोधोद्भ
वो वेगः अनेतनिमित्तवान् हि सति यावन्मराणं तावन्न विप्रभगाय इत्य
र्थः काम इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये अयमागो स्मर्यमागो चानुभूते सख
हेतौ यागृभिः तस्मात्सकामः क्रोधश्चात्मनः प्रतिकुलेषु उः खेहेतुषु दृश्य
मागो पुष्ट्यमागेषु स्मर्यमागेषु वायोदेषः सक्रोधस्तौ कामक्रोधौ उद्भ
वो यस्य वेगस्य सकामक्रोधोद्भववेगः रोमांचनरूपेण च वदनादिलिङ्गान्तः
कराण प्रहोभरूपः कामोद्भववेगः गात्रप्रकम्पप्रसेदसंदष्टौष्टुष्टरुक्तेषा
दिलिङ्गः क्रोधोद्भववेगस्तु कामक्रोधोद्भववेगं य उत्सहते सोढुं सहितं श
क्रः सयुक्तो योगी सखी चेह लोकेनरः २३ ॥

उत्तरश्लोकास्तत्पर्यमाह अयंचेति श्रेयोमार्गप्र
सर्वेति प्रयत्नाधिक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुसूचयति

आनन्दगिरिकतरीका

निपत्तत्वे कष्टतमत्वे हेतुस्त्वैव हेतुनरमाह
उर्निवाय्य इति प्रसिद्धं हि कामक्रोधोद्भवस्य +

यावदिति कामक्रोधोद्भववेगं व्याख्यातमाह कामं मनोविकारविशेषत्वेन
व्याचष्टे काम इति कथमस्य मनोविकारविशेषत्वं तदाह इन्द्रियेति कामोष्ट
प्रिल्लस्मेति पर्यायाः संतः शब्दा मनोविकारविशेषे पर्यवस्यन्तीत्यर्थः ।
क्रोधश्च मनोविकारविशेषरूप इति व्याह क्रोधश्चेति तमेव क्रोधं स्पष्टयति
आत्मन इति एवं कामक्रोधो व्याख्याय तयोरुक्तत्वावस्थात्मानो वेगस्य ।
ताभ्यामत्यतिमृपस्य सति ताविति यथा क्रवेगावगमोपायमुपरिश्रिति रो
मांचनरूपेण च वदनादिना उभयविधवेगं योजीवन्नेव सोढुं शक्रोति तं पुरुष
धोरेयत्वेन स्तोति तस्मिन्पारिना २३ ॥

स्वामिहृतरीका

+ वेगस्य उर्निवारत्वेन मातरमपि चाधिरोहति पितरमपि हनि तमवश्यं परिहर्तव्यं दर्शयति शक्रोतीति यद्योक्तं
वेगेन हि रनर्थरूपेण परिणामात्मागेव देहान्तरुत्पन्नं यः सोढुं समेत तेलोति सयुक्त इति मरणासीमाकरणस्य
तात्पर्यमाह मरणेति प्रसिद्धो हि शब्दः तत्र हेतुमाह अयंचेति व्याख्येयं तानां हृदयानां च कामादिवेगा न भव
तीत्याशङ्क्याह इति ॥ +

गी.
टी.पं

युवतिभि

तस्मात्तमोक्षएवपरः पुरुषार्थः तस्यैव कामकोथवेगोतिप्रतिपत्तः यत्
स्तत्सहनसमर्थएवमोक्षभागीत्याह शक्नोतीति कामात्तकोथवेगो
तियोवेगोमनोनेत्रतोभादिलक्षणोऽहैवतउद्रवसमयएवयोत्तरः सोऽहं
तियोऽहं शक्नोतितरपिनतगामात्रेकिंतशरीरविमोक्षणात्मागादेहपातदि
त्यर्थः यएवंभूतः सपवयुक्तः समाहितः सखीवेतिभवतिनात्यः यद्वा मरणात्
धंविलसंतीभिर्गलिंगमानोपिपुत्रादिभिर्दत्तमानोपियथाशानाशूत्यः काम
कोथवेगसहते तथामरणात्प्रागपिजीवन्नेवसहते सपवयुक्तः सखीवेत्य
र्थः तउक्तैवमिष्टेन प्रागोगतेयथादेहः सखंडः खेनविंदति तथाचेत्त
गायककोपिसकैवल्यप्रयोभवेत् २३ ॥

पिशाचभाष्यम्

अयंचप्रेयोमार्गपरिपंथीकष्टतमोदोषोऽर्वाश्च अतस्तत्परिहारेयत्नं क
र्तव्यइत्याहभगवान् शक्नोतीति शक्नोतिसहतेऽहैवजीवनेतुयंसोऽहं प्रस
हितं प्रातःपूर्वशरीरविमोक्षणात् मरणात्मरणासीमाकरणाजीवतोवश्यं
भावीहिकामकोथोऽहोवेगोनेतनिमित्तवान्हिसइतियावत्मरणातावत्त न
विसंभागीयइत्यर्थः कामसंक्षिप्तगोचरप्राप्तेऽहैविषयेदृश्यमानेश्रूयमाणो
वानुभूतेसखेहेतोयागृप्तिस्मासकामः रोमीचप्रहृष्टवदननेत्र
लिंगोतक्षणाप्रतोभरपः कामोऽहोवेगः गात्रप्रकंपप्रसेदसेरंष्टोष्टुद
क्तेत्रादिलिगः कोथोऽहोवेगस्तकामकोथोऽहोवेगोयः प्रसहतेसोऽहं स
कोयोगीसखीवेदलोकेनरः २३ ॥

रामानुजभाष्यम्

शक्नोतीति शरीरमोक्षणात्प्रागेवसाधनदशायामेवात्मानुभवश्चीत्या
कामकोथभवेवेगोसोऽहं निरोद्धयः शक्नोति सयुक्त आत्मानुभावायाहः
एवंशरीरविमोक्षणात्तरकालमात्मानुभवसखेसंयतस्यते २३ ॥

अभिनवशतकतटीका

तचेत्तदः शकंरीरांतकालेयावत्कोथकामजोवेगः क्षण
मात्रेयदिसयतेतरात्यंतिकीसखप्राप्तिः २३

परमार्थप्रया टीका

विपश्चात्तमनःप्रतिकूल
उः खहेतुषुहृष्टमानेषु
यमानेषु स्मर्यमानेषु वा यो
मः सक्रोधलोकात्मको
होयस्य वेगस्य सकाम
होयोऽहोवेगः

कुं सहितं

६५ अथ सखपापुभिर्व्यजेकसामग्रीमाह शक्नोतीति यः पुरुष इहैव वर्तमाने देहे कामक्रोधो भववेगं सो दुःशक्नोति कामक्रोधाभ्यामुभयो यस्याः ६५ सोमनोवेगस्तत्सदनशीलः तदपि नैरेतर्पणोत्पादप्रामिति शरीरविमोक्षणात् प्राक्यावदेहस्यातमित्यर्थः पवभूतपवयुक्तः स पवनरः सखीपुरुषार्थी च भवति २३ ॥

वनमाली टीका

न्या० संन्यासविरोधी मदानर्थावाप्तिहेतुः कामो महतां ज्ञेय इत्याह शक्नोतीति आत्मनो न कृतेषु सखिहेतुषु दृश्यमानेषु श्रयमाणेषु स्मर्यमाणेषु तद्गुणानुसंधानाभ्यासेन योज्य इत्यात्मकोभिलाषोलोभः सकामः यदा स्त्री भोगात्स्माकामधनत्सालोभः अतएव कामः क्रोधस्तथालोभ इति श्रुत्य क्व वक्ष्यति इह तत्समासाभाभिप्रायेण कामशब्दप्रयुक्त इति लोभः एव उच्यते नोक्तः पवमात्मनः प्रतिकूलेषु हेतुषु दृश्यमानेषु तद्दोषानुसंधानाभ्यासेन तु यः प्रज्वलनात्मको द्वेषो मत्सुः स क्रोधः तयोर्लोकवेदविरोधप्रतिबंधानुसंधानप्रतिबंधकतया प्रहृत्य तत्सखित्वरूपनदीवेगसाम्येन वेग इत्युच्यते यथा मया वेगवर्षास्वतिप्रवलतया विरोधप्रतिबंधानुसंधानेनानिर्द्धृतमपि गर्तपातयित्वा मज्जयति चाधो नयति च तथा कामक्रोधयोरेव वेगो विषयाभिलाषाभ्यामाभ्यासेन वर्षाकालस्यातीयेनातिप्रवललोकवेदविरोधप्रतिबंधानुसंधानेन निवृत्तमपि गर्ते पातयित्वा संसारसमुद्रे मज्जयति चाधो महारणपात्रयति चेति वेगपरप्रयोगेन सूचितं यत्तादृशं कामक्रोधो दुर्भवं वेगमंतः करणप्रालोभरूपं संभवेदाद्यनेकवाक्यलिङ्गं शरीरविमोक्षणात् शरीरविमोक्षणापर्यंतमनेकनिमित्तवशात् सर्वदा संभाव्यमानत्वेनाविघ्नभागीयमंतर्ह्यत्र मात्रे इहैव बहिर्दिष्टव्यापारश्च दृश्यते न तत्प्रागेव योऽतिधीरस्ति मिगिल इव तदीवेगं विषयरोषदर्शनाभ्यासेन वशीकारसंज्ञावैराग्येण सो दुःखदुःखकलकार्या संपादनेनानर्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थो भवति स पवयुक्तो योगी स पवनरः पुमान् पुरुषार्थसंपादनात् इहोत्पन्नयोः कामक्रोधयोर्वेगमहते प्रसूते तयोरेव नुमन्मात्रेन दृष्टोत इति २३

ऊसमवैजयन्ती टीका

गी.
री.पं

सहितः

ज्ञानयोगस्य निरतिशयप्रतियत्तः संसारप्राप्तिहेतुतमः कामादिजनितवेग
स्त्वतिशयप्रवृत्तेनैव ज्ञानाभ्यासवता सोऽप्यवस्थाह शक्नोतीति यो ज्ञानः
योगी इहैव ज्ञानसाधनदशाया मेव शरीरविमोक्षणात् प्रागेव मरणात्
वमेव शरीरेणैव साधनसिद्धिर्स्यादतः शरीरविमोक्षणात् प्रागित्युक्तम् यदा
शरीरादिमोक्षणात् तस्मात् यावदात्मनः कामाद्यनलज्वालाया पीडितस्य शरी
रादिमोक्षणात् तस्मात् प्रागेव कामकोथोद्भवकामोऽगुरुलविषयत्वात् कामकोथः
केनचिद्विज्ञेन कामस्याभिधातोत्पन्नो मनुस्त्वाभ्यासुद्भवो ज्ञातस्ते वेगे मनोते
श्रद्धितो भगवत्पंसस्वरूपानुभवानुरागेन सोऽहं निरोद्धं शक्नोति मनः स यव
मनुष्यो नान्यः स च युक्तः आत्मानुभवयोग्यः स वसावीस्वरूपानुभवस्य
खवानुभवतोत्पत्तिः २३ ॥

सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्देनिवारोयं प्रयोमा मयः सुदनीदीका र्गप्रतिपत्तः कष्टनमो दोषमाह
तायतेन सुमुत्तणनिवारणीय इति यत्ना धिका विधानाय पुनराह ॥

धा *

आत्मसोऽगुरुलेशु सखदेतुषु दृष्टमानेषु यमागेषु स्मर्यमाणेषु वात
जुगानुसंज्ञाभ्यासेन योरत्यात्मको गर्होभिलाषस्तत्सालोभः सकामः
स्त्रीपुंसयोः परस्परव्यतिकराभिलाषेतत्पततिरुद्धः कामशब्दः पतदभि
प्रायेण कामः कोथस्तथा लोभश्च तद्वधनत्वात् लोभः स्त्रीव्यतिकरत्वात्
का इति कामलोभोऽप्युक्तो इह तत्तत्सामान्याभिप्रायेण कामशब्दप्र
युक्त इति लोभः एव उक्तः एवमात्मनः प्रतिकुलेषुः खदेतुषु दृष्ट
मानेषु यमागेषु स्मर्यमाणेषु वात दोषामुसंथानाभ्यासेन यः प्रचल
नात्मकोऽहो मनुः सकोथः तयो रूतकरावस्थालोकवेदविरोधप्रतिसं
धानप्रतिबंधकतया प्रहस्य न सखदेतुषु दृष्टमानेषु यमागेषु स्मर्यमाणेषु वात
वेग उच्यते यथा हि न यावेगो वर्षास्वतिप्रवलतया लोकवेदविरोधप्रतिसं
धानेनानिर्वृतमपि गर्ते पातयित्वा मजयति चाधो नयति च तथा कामको
थयोरपि वेगो विषयाभिधानाभ्यासेन वर्षाकालस्यानीये नातिप्रवला
लोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिर्वृतमपि विषयगर्ते पातयित्वा संसारस
मुदे मजयति चाधो महानरकात् प्रतियोगेन मूचितं पतच्छाय
केन प्रकृतो यमित्यत्र विवृतं तमेतादृशकामकोथोद्भववेगमंतः करण
प्रक्षोभरूपं संभवेदायनेकवायविकारलिंगं आशरीरविमोक्षणात् श
रीरविमोक्षणापर्यंतमनेकनिमित्तवशात् सर्वदा संभाव्यमानत्वेनाविसे

जनं

युवतिभिः

भगणीयं मेतत्तु न मात्रमिहैव वदितुं द्रिय व्यापार रूपाङ्गते पतनात्मागेव ये
 यतिर्धीरस्ति मिमिलश्च न दीवेगे विषय दोष दर्शनाभ्यास जेन वशीकारे स
 ज्ञावैराग्येण मोक्षं तदनुरूपकार्यं संपादने नानर्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थो
 भवति स एव यः क्रोयोगो स एव सखी स एव नरः पुमान् पुरुषार्थ संपाद
 नात् तदितरस्माद्वारनिद्राभयमैश्वर्यादिपशुधर्ममात्ररतत्वेन मनुष्या
 कारः पशुरेवेति भावः प्राक्शरीरविमोक्षणादित्यत्रान्यद्व्याख्याने यथा
 मरणादहं धं विलयेतीति भिरालिङ्गमानोपि पुत्रादिभिर्देहमानोपि प्राणाशू
 न्यत्वात् कामक्रोधोवेगो सहते तथा मरणात्प्राणपि जीवन्नेव यः सह
 ते स यत्कृत्यादि अत्र यदि मरणावजीवनेपि कामक्रोधानुत्पत्तिमात्रेण
 याजदेतत्कृतेन यथोक्तं वसिष्ठेन प्राणो गते यथा देहः स विदुः खेन वि
 दति तथा चेत्प्राणायामोपि सकैवल्यश्च मेव मेरिति इह तत्त्रयोः का
 मक्रोधयोर्वेगसहने प्रसूते तयो रनत्यतिमात्रं नट्यंत इति किमिति निर्वयेन

२३

सरानंदी टीका

सर्वानर्थकरः श्रेयो मार्गो शत्रुश्च रोषभूः समक्षणाति यत्नेन वारणी
 यो यमित्यजः १ यत्त्राधिक्यविधाता य पुनराह वचो मृतं स्वानुहले
 पुभोगेषु दृश्यमानेष्टेन कथा २ स्मर्यमाणेषु वाश्रूयमाणेषु चामसि
 केषु यः शोभतत्तु प्राणाप्यासो गह्वरत्यात्मकः स च ३ कामरूपादिप
 र्यायः सर्वानर्थकरो नृणां आत्मनः प्रतिकूलेषु उः खेदेतुषु वस्तुषु ४
 दृश्यमानेषु वाश्रूयमाणेषु स्वांतरेषु च तावदोषानुसंधानाभ्यासात्
 प्रज्वलनात्मकः ५ द्वेषो मत्सुः स च क्रोधस्तज्जोवेगस्तयोर्द्वयोः याचा
 स्तत्सत्केरावस्थालोकवेदविरोधिनि ६ मार्गो प्रवृत्तिहेतुत्वाद्देगोनया
 रयो यथा नद्यावेगोपिवर्षी स प्रावल्यालोकवेदयोः ७ विरोधित्यप्य
 निर्वृतेतं क्रुर्गते पातयत्यथः तथा कामादिजोवेगो लोकवेदविरोधिनि
 भोगगतेप्यनिर्वृतेतं निरये पातयत्यथः चित्तप्रक्षोभरूपं तं संभवेददिलि
 गकं ८ आत्मनोर्जातमात्रेयं हेव पतनात्तरा तदोषदर्शनाभ्यासज्ञा
 तवैराग्यतेजसा ९ मोक्षो कर्तुं समर्थोऽस्ति मयोगी स सुनरः पुरुषार्थी
 कनिष्ठत्वात् स एव पुरुषः सखी १० अन्यस्माद्वारनिद्रादिपशुधर्मैकतत्प
 दः नराकारः पशुर्ज्ञेयः पुरुषार्थपरा इमुवः ११ मेरस्मितं रुविरकांतिवि

८

ली

गी
री.पं

लामशोभिस्वाभाविकामुतरसाकरमप्रमेयं ध्यानेस्येष्टितवतोरमया
नृचितेष्टीकर्मननेवजतिनाशमयेकरोषः १३ २३ ॥

नीलकंठी टीका

कः पुनर्मायाः सखीत्याह शक्नोतीति इहैवजीवत्येवदेहे प्राकशरीरवि
मोक्षणात् यावदेहपातेमयाकामक्रोधोत्तितावितिविसंभोजनकर्तव्यइत्य
र्थः श्रुतेष्टेष्टनुमितेवाविषयेयोगद्वेष्टस्मादुपोऽतिसिद्धसकामः क्रोधा
स्तादृशेष्टविषयेष्टेष्टसौकामक्रोधोऽद्वेष्टोयस्यवेगस्यसरोमां चहृष्टेष्ट
वक्रुलिंगोऽतः करणाप्रलोभश्चः कामोद्भवेवेगः गात्रप्रकंपप्रसेदसंदेष्ट
ष्टुष्टरक्तनेत्रादिलिंगः क्रोधाद्भवेवेगस्तकामक्रोधोद्भवेवेगसोर्कुयः श
क्नोतिसपवकक्रोद्योगीसख्यः सखीचनान्यः २३ ॥

श्रान्तेरीटीका

यइहैवास्मिन्नेवजन्मनिदेहपातादर्वाक देहस्थितिपर्यंतं कामोद्भवे
गमप्राप्तेष्टार्थनार्हं यम क्रोधोद्भवेवेगं प्राप्स्यतापोविज्ञज्वलंरूपं न
सोर्कुशक्नोति सपवविधोयोगीयोगाद्भवेष्टभवति सपवसखीचनान्य
समोक्षसख्यभाजनेभवति २३ ॥

बुधस्येवंविधस्येवयोगिन्नेवसुखित्वंचप्रति रामकंठीटीका पादयितुमाह ॥

यइहैवास्मिंशरीरेतिष्टेष्टद्वयमिचारविषयसंबधवशाद्गद्गद्वादिजंसे
रंभमात्मैकनिष्ठतया सोर्कुमवधीरयितं देहत्यागादधीर्वागेवशक्नोति
प्रभवतिसयोगीसमाहितः सचसखी निरुत्तरानंदलक्षणसमाधिफ
लवान् यतस्तत्त्वविदोनेदिकेवलज्ञानवादिनोविषयेभ्यः पलायमा
नायोगमभ्यस्यन्ति तेषामंतरेषुसुष्टुतेष्टाततायिष्टुमत्सिद्धैवदेहे
इलंभोयोगस्तत्फलेवेति यदिपरंतेदेहत्यागेतदवाप्त्यति यस्तु क
र्मयोगीसत्सुविषयेष्टविलमातमस्यितिः सजीवनेवमक्तइतिसपव
चयोगीसखीचेत्युक्तम् २३ ॥ ॥

एवंविधस्योत्पत्त्यात्मबोधस्यक लासिकीवसुशरीटीका मयोगावहितस्याविर्भूतात्मा

नंदस्यवलक्षणमा
ह ॥

योयोगीहैवजीवदणायामेवशरीरत्यागात्प्रागेव कामातक्रोधात्
पन्नवेगंसंरंभं मनेनेत्रलोभादिलक्षणार्थं आत्मैकतिष्ठतयासोर्कु
मवधीरयितंशक्नोतिसपुक्तः व्युत्पानेपिसमाहितः सपवसखीचिरो

पकालेनिरुत्तरानंदरूपसमाधिफलभाक्तात्पः तदुक्तं प्रायोगते
यथादेहः सखंडः खनविन्दति तथाचेत्प्रागायकोपिसकैवल्यप्रयेभ
वेरिति चेत्तुविषयेभ्यः पलायनपरायोगमभ्यस्यंति तेषां दुर्लभो योगस्त
त्फलं चेति

पंचोलीरीका

अयंच मोक्षमार्गप्रतिबंधकः सर्वानर्थहेतुः इति वार्यश्च कामको
थोद्भववेगः अतस्तन्निरोधे यत्नाधिकं कर्तव्यमित्याह शक्नोती
ति यः प्रमान इहैव जीवन्नेव शरीरविमोक्षणात् पूर्वकामकोथोद्भव
वेगमनुभूते दृष्टे कृते स्म ते वा सखंडेनो विषये यादृशी तस्मात्सका
मः तथा दृष्टे कृते स्म ते वा इः खंडेनो विषये आत्मनः प्रतिकूलो यो
देषः सः कोथो वेगः रोमांचरूपेणैव वदनलिंगोत्तः करणप्रलोभा
रूपः सकामकोवेगः गात्रप्रकंपसेदसंदेहोष्टसुखरक्तनेत्रादि
लिंगवित्तप्रलोभरूपः सकोथोद्भववेगः तं कामकोथोद्भववेगसोदुं
शक्नोतिसनरः युक्तः योगी सखीच २३ ॥

रणावीरसमिद्धेयिनी ॥

अथयं दिनव्यययं ते ते इत्येतत्सूत्रं विवृण्वंस्तत्सदनोपायं तत्फलं
चाह शक्नोतीति पवशाब्देभिन्नक्रमः प्रागित्यनेन संबध्यते यः प्र
मान इहामित्युद्देशशरीरविमोक्षणात् निष्क्रियतेन प्राप्नुमिरेत्यहता
दृथाहेतोर्यच्छरीरस्य देहस्य विमोक्षणात् यागस्तस्मात्प्रागेव पूर्वका
लयव यावन्नविप्रुभिरेत्यनिहत्यते तावदेवेत्यर्थः कामकोथोद्भव
वेगं कामपक्षकोथपक्ष इत्यत्र निरूपितस्वरूपो कामकोथो वासं
स्पृष्टो ताभ्यामस्यं वेगमभोगलक्षणं विस्तारलक्षणं वा संमोदल
क्षणं वा सोदुं शक्नोतिसमर्थो भवति स युक्तः समतं योग उच्यते
इत्युक्तेरुक्तलक्षणसमतात्मकयोगवान् योगः कर्मसकौपालमि

सुक्तेष्वप्रवृत्तिमतलक्षणकर्मयोगविशिष्टश्च निश्चयप्रवृत्तिरु
यवानित्यर्थः अतः सयवनरः सुखी येदिकामुष्मिकानंदसूर्यः
अभवेदित्यर्थः २३॥

मथभाष्य

प्राप्नोतीति कामकोथोद्भववेगं सोढुं प्राप्नोति प्राप्तीरविमोक्ष
णात्प्राक् यथामनुष्यप्राप्तीरे सोढुं सुप्राकं तथा नान्यरेति भावः
ब्रह्मलोकादिस्तुतिनकामानामेव भवति ज्ञानिलक्षणं प्रपंचय
त्युत्तरैः श्लोकैः आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्रवृत्तपरमा
मदर्शनादिनिमित्तं तत्सुखतृपदवक्ष्ये व्यक्तं प्रवृत्तकामादि
क्षयव्यक्तमात्मसुखं स्वयं ज्योतिष्ठाद्भगवत्सह्यक्तैरंतर्ज्योतिः
सर्वेषामंतर्ज्योतिष्टेपि व्यक्तेर्विशेषः असंप्रज्ञातसमाधीनां वा सा
दर्शनात् दर्शनेष्वेकं विक्रान्देव प्राहः उक्तं चैतत् दर्शनस्य
संभाषायत्सुखं जायते नराणां आरामः सत्त्वित्तयः सुखं काम
क्षयोदितमिति नास्तीत्ये स्वज्योतिष्ठात्तद्विसोरंतर्ज्योतिश्च त
त्स्थितइति च अतः सुखत्वादेः कारणमाह ब्रह्मणि भूतइति याप
क्षयचैतद्भवतीत्याह २३॥

भाषा अनुवाद

इस से मुक्तिही परम पुरुषार्थ है और काम क्रोध से उत्पन्न जो
दोभ सोई मुक्तिका प्रति पक्ष हैं अतएव उस वेग को जो सहि सकै
सो मुक्ति भागी होयगा यही कहते हैं कि शरीर रहते अथवा शरी
र सामर्थ्य रहते ज्ये जो काम क्रोध के वेग को सहिलेने सकै सोई
नरपुक्त कहे आत्मरूप और सखी है २३

टीका

देह विनाशमें पूर्वदि सहने समर्थ इहं जोय कामक्रोध
भव वेग कहं सखी युक्त नर सोय २३॥

[illegible]

योऽन्तःसखोऽन्तरागम सन्धानान्नर्पोतिरेवयः
सयोगीब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २५

शंकरभाष्यं

कथंभूतश्च ब्रह्मणिस्थितोब्रह्मप्राप्नोतीत्याह भगवान् य इति योऽन्तरात्मनि ।
सखेयस्य सोऽन्तःसखस्तथातरेवात्मन्यगमः क्रीडायस्य सोऽन्तरागमस्त
थेवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव य ईदृशः सयोगीब्रह्म
निर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति २५

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञानस्यात्यन्ततरंगमात्रमात्मनिष्ठत्वं दर्शयन् प्रकृते ब्रह्मविदमेव विशिनष्टि
कथंभूतमेति यथान्तरेवसखेन वाप्येर्विषयेस्तथान्तरेव ज्योतिर्न श्रोत्रा
दिभिरतोविषयान्तरवित्तानरहित इत्याह तथेति यथोक्तविशेषणसमा
धिमान् जीवन्नेव मुक्तिमधिगच्छतीत्याह सयोगीति आत्मन्यन्तरेव सख
मिति वाक्यविषयनिरपेक्षत्वं विवक्षितमन्तरागमत्वं च इन्द्रियादिविषया
पेक्षामन्तरेण क्रीडाप्रयत्नफलभाक्कमभिमतमिन्द्रियादिजन्यप्रकाशश्च
त्यतमात्मज्योतिषुमिष्टं यथोक्तविशेषणसंयत्तः समाहितश्च जीवन्नेव
ब्रह्मभावं प्राप्नोतिब्रह्मणि परिसर्गोनिर्वृतिं सर्वानर्थनिवृत्त्युपलक्षितो
स्थितिमनतिशयानंदाविर्भावलक्षणात् प्राप्नोतीत्याह य ईदृश इति २५

स्वामिकृतटीका

न केवलं कामक्रोधवेगसंदहरणामोत्रागमोक्षप्राप्नोति अपितु योऽन्तर इति
अन्तरात्मनेवसखेयस्यनविषयेषुअंतरेवारागमः क्रीडायस्यनवहिः अन्त
रेवज्योतिर्दृष्टिर्यस्यनगीततृत्तादिषुसपदंब्रह्मभूतः ब्रह्मणिभूतःस्थितः
सन्नब्रह्मणिनिर्वाणंलयमधिगच्छतिप्राप्नोति २५

पिशुनभाष्यं

कथंभूतश्च ब्रह्मणिस्थितोब्रह्मप्राप्नोतीत्याह भगवान् योऽन्तर इति यः अ
न्तःआत्मतिसखेयस्यसोऽन्तःसखस्तथातरेवात्मनिर्वाणमः क्रीडायस्यसो
न्तरागमस्तथातरात्मैवज्योतिः प्रकाशो यस्यसोऽन्तर्ज्योतिर्य ईदृशंसयोगी
ब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मनिर्वृतिमिह जीवन्नेव ~~ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति प्राप्नोति~~ २५

[illegible]

यश्चित्तोवाप्तविषयानुभवे सर्वविहाय तः स तत्रात्मानुभवैकस्य तः ।
अंतरात्मः आत्मैकान्तः स्वर्णोरात्मैव स त्ववर्हको यस्य स तथोक्तः ।
तथा तज्ज्योतिरात्मैकज्ञानोपो वर्तते स ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणमात्मा ।
नुभवस्यैव प्रमोति २५

अभिनवगुप्तकृतटीका
अतस्तस्मात्तरेववापानपेति सखितत्रैव श्रमते तत्र चास्पृशकाशः व्यवहारे
तन्मूलतमिव उक्तं च तत्रैव विचरेद्वादमतिरिति २५

अथ न केवलं कामकोप सह न मात्रेण मोक्षः अपितु योतरति यः पुरुषो
तः स तवः आत्मसखवान्तथा श्रुतरारामः कीदृशस्य न वहिः स तथा श्रुत
र्ज्ञेति दृष्टिर्न स न वहिर्न त्वगीतादौ संयोगी ब्रह्मभूतः ब्रह्मस्वरूपः स न
ब्रह्मापि वनिर्वाणो लये प्राप्नोति तदेव संतस्तु दुःखं वाम इति श्रुतेः २५

जीवनमकृत्यलक्षणान्याह योतइति अंतर्वात्तविषयतिरयेतमेतरेवा।
 भिद्यक्तसंज्ञसंज्ञेयस्यसोतःसावःकृतोयतोतः आत्मन्यभिद्यक्तसंज्ञा
 नेदपवागमोरमणोकीडयस्यनतस्यादिविषयेषुसावसाधनेसोतद्वारमः
 कृतपतदेवाह अंतर्ज्ञोतिरेवयः अंतरेवात्मतिज्ञोतिर्विज्ञानेनवाप्येद्विद्ये
 यस्यसोतर्ज्ञोतिरेवकारोविशेषणात्रयेपिसंवध्यते असंप्रज्ञातसमाधौप्र
 तिभासकाभावात्तद्विज्ञादीनामनुभवः व्युत्पत्तकालेवाप्यदर्शनेपिवि।
 तवित्तेषाभावाद्वात्तदर्शनापेक्षयावाप्यदर्शनस्यदग्धपटस्यायेनवर्तमा
 नस्यापिप्राचुर्यव्यावृत्तिः सयोगीब्रह्मणिपरमानंदरचनेसखरूपेतिवीराणां
 समाप्तिर्निर्वातिरूपंसावस्वरूपंब्रह्माधिगच्छति नन्वब्रह्मभूतस्यकथं
 सभावात्तद्विज्ञाभूते ब्रह्मत्वस्यवृद्धाकृतस्यैतद्विषयादिप्रयाहतस्या

विद्यानाशे तदा विभक्तिर्भवति ब्रह्मविद्वत्त्वेन भवतीति श्रुतेः य
था भूमेऽप्यात्मा कीदृशं भवति तद्वत् अन्तेषां तच्चित्तमात्रस्य सदा
स्फुरणान्नदिनस्याहृतस्य पश्चादाविर्भावनीयस्य विशेषस्य भावा
दसंगतपदाये प्रथः २४ ॥

ऊरुमवेजयतीरीका

यस्यानुभवानुरागेण कामजो धजं वेगं सोढुं समर्थो भवेत्तमेवाह
यति योऽंतःसखः वाद्यविषयान् शब्दादीन् विहायानुतरात्मनि स्तस
रूपवत् सखमाने रोयस्य स तथा नात्येषथ न पुत्र दारधामादिपुत्रांत
रागमः अंतरात्मना स्वस्वरूपेण सदागमः जीजायस्य स तथा नात्ये
न स रतरादिना तत्र दूना जनेन वा तथा तेनैव प्रकारेण यथांतर्ज्यो
तिरेवांतरात्मने वज्योतिरिति ज्ञानाकारदृष्टिरेव लोकनेयस्य स तथा ना
त्यस्मिन् प्राकृते विषयादौ दृष्टिरित्यर्थः स योगीफलानुसंधानरहितः
कर्मयोगवान् ब्रह्मभूतः स नूतनश्च दृष्टस्वस्वरूपं स नूतननिर्वाणमा
त्मस्वरूपानुभवसखमधिगच्छति सखिनैव प्राप्तोतीत्यर्थः २४ ॥

मधुसूदनीरीका

कामजो धवेग सहनमात्रेणो वसुधायत इति न किंतु अंतर्वाह्यविषयानि
पेक्षमेव स्वरूपभूतं सखेयस्य सौतः सखो वाह्यविषयजनितसखस्य
धनेन ग्रागमणो जीजायस्य सौत रागमः तत्कर्म सर्वपरिग्रहत्वेन वाह्यसख
साधनशून्य इत्यर्थः न तु तत्कर्म सर्वपरिग्रहस्यापि यतेर्यदृच्छोपनतेः ।
कोकिलादिमधुरशब्दव्यामंथपवनस्पर्शनं चेदोदयमग्ररत्नज्वादिद
र्शनानि मधुरशीतलसंगोदकपाकेतकी ऊरुमसौ रभाय वज्राणादि
भिरग्रामैः सखोत्यत्रि संभवात् कथं वाह्यसखतत्साधनशून्यत्वमिति
तत्राह तथांतर्ज्योतिरेवयः यथांतरेव सखं न वाह्ये विषयैस्तथांतरेव
त्मनि ज्योतिर्विज्ञानेन वाह्यैरिन्द्रियैर्यस्य सौतर्ज्योतिः श्रोत्रादिजन्यशब्दा
दिविषयविज्ञानरहितः एवकारेण विशेषाणां त्रयेऽपि संबध्यते समाधि
कालेशब्दादिप्रतिभासाभावात् सुत्यानकालतत्प्रतिभासेऽपि मिथ्या
त्वनिश्चयान्न वाह्यविषयैस्तस्य सखोत्यत्रि संभव इत्यर्थः यपवेयशोक्त

न्यस्त्यर्थः ऊतो वाह्यसखभावात्
तत्राह अन्ते आत्मनो व ननु स्वादि
विषये वाह्यसखता ५

न+

न

गी.
री.पं.

विशेषासांपन्नः सयोगीसमाहितोब्रह्मनिर्वाणोब्रह्मपरमानंदरूपेक-
त्पित्तैतोपशमरूपत्वेननिर्वाणोतेदेवकल्पिताभावस्यापिष्टानात्मकता
त अविद्यावरानिहत्यापिगच्छति नित्यप्राप्तमेवप्राप्तोतिरतः सर्वदैव
लभतोनामःब्रह्मवसनब्रह्मलोपेतीतिश्रुतेः श्रवस्थितेरितिकाशकृतस्त्र
इतिन्यायाच्च २५ ॥

सदानन्दीटीका

एवंसर्वापरांमूलंताण्णत्वेनाभिधायव पुनर्ब्रह्मास्तानंदप्राप्तिसाधन
मुच्यते १ आत्मनंतःसांख्यस्यजीवायस्योतगतानि यस्यात्मन्येवविज्ञा
नंतवायैरिन्द्रियैर्जैः २ वैषयिकंसांख्यस्यसाधनंतत्सतिसाध्या एतन्न
यंपरित्यक्तंयस्यसर्वभाविकंमले ३ भूमिकावितयंतेनदर्शितंरूपाभा
स्तुटे पंचम्यारित्तरीयांतंवासिष्टेकृतनिर्माणं ४ ससमाहितधीर्ब्रह्म
सच्चिदानंदमहयं अध्वस्तुदैतष्टुत्वात्रिर्वाणामगतागतं अविद्याह
तिवाधेनप्राप्तंप्राप्तोतितद्वयः यद्भानिर्वाणविषयसारविचारणोत्पे
रापदार्थजसमाधिसावावभूतिः विस्मयतत्तविलवापसर्वांशहे
तस्तंश्रीमऊंदमनिशोरुदिभावयेदम् ९ २५ ॥

नीलकंठीटीका

कोसोयोगीयोगीश्वरःसर्वोत्पत्तंतत्राह यइति सांख्यविषयसंगजाप्रीति
आरामःप्रीतिहेतुःरूपारिभिःसहजीवा ज्योतिःजीवोपकरणानांप्रका
शः तदेतन्नयंयस्यसंतरेवसौतःसांख्योतरागमोतज्योतिस्म नतिन्द्रिय
द्वारकमितिप्रवशार्थः ययवेभूतःसयोगी किमनोयधेवंब्रह्मनि
र्वाणोतप्राप्यपरमानंदंब्रह्मइहैवाधिगच्छति यतोब्रह्मभूतोजीव
न्नेवब्रह्मदर्शनेब्रह्मभावेगतः २५ ॥

आनंदीटीका

तदेवस्थामाह - बाह्यस्यश्रीषसंगादंतःसंयमेनैवभूमिजेषुसखंयस्यसः तथैवां
तःजितायांभूमिकायामेवाराभोगार्थेविश्रामोयस्य तथैवान्तरे
वज्योतिःप्रजालोकोयस्यसःशेषंस्पष्टम् २५ ॥

रामकंठीटीका

अतएवतत्सहूपमाह ॥

सखंतत्रक्रियाफलभूतानिर्द्वितिरारम्भतेस्मिन्नारम्भः सखावभवाधि
करणाज्योतिस्तुडभयव्यक्तिहेतुप्रकाशस्तत्रितयमप्यंतरात्मन्येवयस्य
मतादृशः सर्वत्रसंवेद्यमानेवस्तुतिविमलितोत्तमप्रत्ययोत्तपवब्रह्मभू
नोब्रह्मपरमात्मस्वरूपप्राप्तः परमयोगोनिरुत्तरसमाधिगच्छतिप्राप्तोः
ति

ना

सभूतो

अस्येवयोगिनोभासक्रमेण लासिक्तीवसुतीटीका ज्ञानकाण्डधियोहमाह ॥
सखंबुद्धिदृष्टिसंवेद्यं आरामइतस्ततोभ्रमणमनोदृष्टिः ज्योतिर्ज्ञाने
न्द्रियदृष्टिर्यस्येतानि अंतरात्मनात्मन्येवनविषयेषुपवमभ्यासक्रमे
णाब्रह्मभूतोजीवनेव ब्रह्मात्मभावंप्राप्तःसन् ब्रह्मणिनिर्वाणोत्ये
प्राप्नोतिमुच्यतेइत्यर्थः नबुद्धियोगायत्यतमोमितयोगी तथाचश्रुतिः
ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति ॥ २४ ॥
तयतेमानास्तयस्यसिद्धिप्राप्ताह ॥

पंचोलीटीका

कथंभूतसब्रह्मणिस्थितोब्रह्मप्राप्नोतिइत्याह योंतरिति आत्
मन्येवातः आत्मन्येवसखंयस्यनविषयेषुसः अंतरारामः अंत
आत्मन्येवारामः जीवायस्यनवहिः सः यः अंतर्ज्योतिः आत्मन्येव
ज्योतिः प्रकाशेयस्यनसूर्यारिषुसः योगीब्रह्मचर्यः सन्ब्रह्मनि
र्वाणोब्रह्मणिनिर्द्वितिमोक्षगच्छति २५ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

योंतःसखइतियः अंतर्मनसिसखंयस्यसपुडेसंतुष्टमनाइत्य
र्थः तथांतरारामः अंतर्बुद्धेवेवासमंतादमते आसक्तिं करोती
त्यंतरारामः तथातर्ज्योतिः अंतोनिश्चयाक्रान्तमतः करणमेव
ज्योतिः कार्यकार्यप्रकाशकंयस्ययोगी सिद्धिसिद्धिविषय
विज्ञेयराहित्यलक्षणसमतात्मकयोगादूहोविद्याविनयेत्यत्र
नक्षितसाम्ययोगादूहसकर्मकौशललक्षणयोगविशिष्ट

123

अब्रह्मभूतः ब्रह्मयन्त्रवेदोभूः प्रवृत्तिकारणं यस्य स ब्रह्मभूः सम
रक्तस्मादेतोः ब्रह्मणि यन्त्रवेदोभूतिष्ठा तस्यादेतोर्वी ब्रह्मनिर्वा
णं यस्मै च रसायुज्यसुखमधिगच्छति प्रामोति ब्रह्मभूत इति प्रथ
मांते वा ब्रह्मणि यन्त्रवेदप्रतिपाद्ये पुद्गेभूतः समः समं व्यवहर
न्वित्यर्थः युक्ते स्मादेतद्भूतं प्राणिनो ते समे विशित्य मरः २४

मथ भाष्य

२४॥

भाषा अनुवाद

और केवल काम क्रोध का वेग जीतने हीसे मुक्त नहीं होय है और भी कहते हैं कि जो अपने अन्तरात्मा में सारी औ विषय भोग में सारी नहीं है और जो पुरुष आत्मागम होके आत्माही में विहार करता औ बाहर के व्यापार से विरत तथा अन्त प्रकाश है अथवा आत्माही में दृष्टि औ नृत्यगीत आदिक विषयों में दृष्टि नहीं रखता है सोई योगी इह करे जीवतेही ब्रह्मरूप ब्रह्म में लीन होता है २४

दोहा

अंतर सखी अंतर में त्यों अंतर ज्योति जोय योगी ब्रह्म निर्वाण
करुं ब्रह्म होय मिल सोय २४॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
क्षिन्नद्वेधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः २५ ।

शांकरभाष्यं

किंच लभन्त इति लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमोक्षं ऋषयः सम्पददर्शिनः सत्या-
सिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाः क्षिन्नद्वेधाः क्षिन्नसंशयाः य-
तात्मानः संयतेंद्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हिते आनुरूप्ये रता
अहिंसकारित्यर्थः २५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनान्तरमाह किंचेति यत्तदित्येकं कर्मानुष्ठाना-
त्पापादिलक्षणं कल्मषं क्षीयते ततश्च श्रवणाद्यावृत्तेः सम्पददर्शनं जाय-
ते ततो मुक्तिरप्रयत्नेन भवतीत्याह लभन्त इति ज्ञानप्राप्त्युपायान्तरं दर्शय-
ति क्षिन्नेति श्रवणादिना संशयतिरसनं कार्यकारणानियमनञ्च दयालुत्वे-
नाहिंसकतमिहेतुदपि सम्पदज्ञानप्राप्तौ कारणमित्यर्थः अन्तरव्याख्या-
ने स्पष्टत्वाच्च व्याख्यायते २५ ॥

स्वामिकृतटीका

किंच लभन्त इति ऋषयः सम्पददर्शिनः क्षीणकल्मषेऽप्येषां क्षिन्नद्वेयं संशयो ये-
षां यतः संयत आत्मा विज्ञेयेषां सर्वेषां भूतानां हिते रताः कृपालवः ते ब्रह्म २५
निर्वाणमोक्षं लभन्ते २५ ॥

पिशुनभाष्यं

किंच लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमोक्षमृषयः सम्पददर्शिनः सत्यासिनः क्षीणकल्म-
षाः क्षीणपापादिदोषाः क्षिन्नसंशयाः यतात्मानः संयतेंद्रियाः सर्वभूतहि-
ते रताः सर्वेषां भूतानां हिते अहंकारलेपे रताः अहिंसकारित्यर्थः २५ ॥

रामानुजभाष्यं

क्षिन्नद्वेधा शीतोत्सादिद्वंद्वैर्विमृज्या यतात्मानः आत्मनो वनियमितमनसः
सर्वभूतहिते रताः आत्मवत्सर्वेषां भूतानां हितेषु निरताः ऋषयः दृष्टारः आ-
त्मावलोकनपराः अतएव भूतास्ते क्षीणाः श्रेष्ठास्तानि विरोधिकल्मषाः ब्रह्म

गी.
टी.पं

निर्वाणलभते २५

अभिनवगुणकतरीका

पतत्रतैप्राप्येषांभेदसंशयस्त्वौग्रंथोविनष्टो २५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अत्राधिकारिणां आह लभते इति उच्यते: सम्पददर्शनात्तीणा कल्मषाः शुद्ध
विताः किन्तु द्वैतसंशयो येषां ते यतात्मानः संपतत्रात्मा येषां ते तथा सर्वेषां
भूतानां मुक्ताववस्थायां तारतम्यवर्जं हेतु रताः पदे विधा ब्रह्म निर्वाणलभते २५

वनमालीटीका

पापक्षया देवपतादृशं ज्ञाने भवतीत्याह लभते इति प्रथमं तिः कामकर्म
निष्कृष्टं रागधनरूपैः तीणा कल्मषाः ततोतः करणाशुद्धाश्रयः सूक्ष्मव
स्तुविवेकसमर्थाः सत्यासितस्ततः श्रवणादिपरिपाकेणा किन्न द्वैधातिह
न सर्वसंशयास्ततो मननतिरिध्यासनाभ्यां संयतात्मानः परमात्मन्येवैका
ग्रविताः सर्वभूतेषु भगवतो तया मिगोदृष्टात्मसमदर्शनात्पनेन मुक्तानां
वदन्त्येष्टमुक्तम् २५ ॥

ऊसमवेजयतीटीका

पदे भूतेन साधनेन वदवः सिद्धा ब्रह्म निर्वाणं प्राप्ता इत्याह लभते इति कि
न्न द्वैधाः किन्ना निशकलीकृतानि द्वैधानि शीतोत्पादिद्वन्द्वानियेते तथा
आत्मसाक्षात्भवेन तत्रैव तेषां मनस्तिष्ठति नान्यविषये धित्यर्थः सर्वभू
तहिते रताः स्वस्वरूपवत् सर्वेषां भूतानां हिते सखिरताः प्रीतिप्रक्ताः ईदृ
शाश्रयस्ततद्रष्टारः तीणा कल्मषाः तीणानि तपनीतानि कल्मषाः
गिविरकालसंविता निपापानियेते तथा पदे भूताः संतः ब्रह्म निर्वाणं स
स्वरूपं लभन्ते प्राप्नुवन्ति २५ ॥

सफसरनीटीका

मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनानां तराणि विहावत्राह प्रथमं यत्तादिभिः तीणा
कल्मषाः ततोतः करणाशुद्धाश्रयः सूक्ष्मवस्तुविवेचनसमर्थाः सत्या
सितः ततः श्रवणादिपरिपाकेन किन्न द्वैधाः निवृत्त सर्वसंशयाः ततो
तिरिध्यासनपरिपाकेन संयतात्मनः परमात्मन्येवैकाग्रविताः पतादृ

वा सर्वभूतहिते रताः सद्गुण
वत्सर्वभूतहितं वाकं तीत्यर्थः
पतादृशः ब्रह्म निर्वाणं व
ह्मणि निर्दिष्टं लभते लभते इ

शास्त्रहेतादर्शित्वेन सर्वभूतहिते रताः हिंसाशून्या ब्रह्मविदो ब्रह्मनि
र्वाणो लभन्ते यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मो
हः कः शोकपकत्वमनुपपन्न इति श्रुतेः ब्रह्मवचनं तयो यो देवानां मि
त्रादिश्रुतज्ञाः नियमदर्शितार्थं २५

पिदेतः सोऽप्यवस्यतः तत्र नादः ॥ ११ ॥

सदानंदीटीका

मुक्तिहेत्वात्मबोधस्य साधनोत्तरमुच्यते आदौ क्षीणमलायज्ञैश्चिन्न
मुह्यात्मदर्शने १ समर्थास्तत आत्मैकविचाराच्चिन्नसंशयाः निरि
प्पासनदोषान् ब्रह्मणोपेकाग्रचेतसः २ अहेतात्मधिग्राही राम सर्वभूत
हिते रताः हिंसाशून्या ब्रह्मविदो लभन्ते ब्रह्मनिर्घृतिं ३ २५ ॥

नीलकंठीटीका

लभन्ते इति ऋषयः सम्यग्दर्शिनः छिन्नद्वैधाः छिन्नसंशयाः यतात
मानो नितविज्ञाः २५ ॥

आनन्दीटीका

ऋषयो यथार्थदर्शिनो योगिनः क्षीणोत्तासतासभूमिषु संयमेन त
पितं कल्मषं कर्मबंधं तैः छिन्नप्रकाशावरणक्षयादिगतं द्वैतसंश
यविर्ययत्तानं येषां ते महात्मनः प्रधानजयपर्यंतया योगसिद्ध्या म
हत्वं स्वातंत्र्यं प्राप्त आत्मा येषां अतएव सर्वभूतहिते रताः निर्वाणो प्रशा
न्ते ब्रह्म परंतत्त्वं लभन्ते २५ ॥

रामकंठीटीका

यस्मात् - ये महात्मनश्छिन्नद्वैधास्तद्वैतप्रत्ययात्मकसंसारबंधशृंगवलाः य
तः क्षीणकल्मषाः विनष्टाविलंभानमयमहापातकाः ऋषयः सम्य
ग्दर्शिनः अतएव स्वरूपव्यतिरिक्तं वस्तु जातमपश्यन्तः सर्वाभूतानां
मात्मनश्च हिते च कृते वस्तुनिरता अभिनिविष्टास्ते निर्वाणो जायन्ते
येणां संस्पृष्टत्वात् प्रशान्ते ब्रह्म परंतत्त्वं लभन्ते प्राप्नुवंति न तेषां व्यतिरि
क्तत्वेन विषयात्मन्यमानास्तेभ्यः पलायन्ते ते हि द्वैतवन्ध्यादनिर्मुक्ता एव २५ ॥

गी. न केवलमागमसिद्धः पुरातन लासिहिसगुलीटीका नोयमर्थः किंतु वर्तमानकाले
टी. पं. प्रत्यक्ष+ ऋषयो बहवः सम्पदार्थिनः सर्वभूतहिते रता मेधादिसंस्कारसंय
सिद्धोपी त्वाह ॥ त्राः तदुक्तं मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सावडः स्वप्नाणां प्राणविष
याणां भावनातच्चित्रप्रसादनमिति अतएव यतात्मानः परामर्शेन
126 स्वीकृतस्वभावास्ततश्चिन्नद्वैधाब्रह्मभावावृत्त्यानुदितहेतुप्रत्या
याः अतएव लोकाकल्मषाविनष्टवर्धहेतुकर्माणाः एवंविधाश्च
चापि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणिलयं लभन्ते तदुक्तं नारदसंग्रहे यथासम
र्जिते वीजने ह भूयः प्ररोहेति (किंच नदीनां विस्तारतया मण्डपानां
समिपि नदीयस्तानि यथासंख्यं तद्वन्मण्डपानि विस्तृतानि स्यान्मण्डपानां
किंच नदीनां २५ ॥

पंचोलीटीका

किंचलभंत इति ऋषयः सम्पदार्थिनः चिन्नद्वैधाः चिन्नसंशयाः
यतात्मानः संयतेन्द्रियाः कायवाङ्मनोभिः सर्वानुकूले रताः ब्रह्म
निर्वाणं मोक्षं लभन्ते २५ ॥

रणावीरसमिद्धोधिनी ॥

लभंत इति ऋषयोरानर्घयो ब्रह्मनिर्वाणमुक्तलक्षणं लभन्ते
तत्र हेतुः क्षीणं स्वधर्मावशेन नष्टं कल्मषमनेकजन्मार्जि
तं पापं येषां ते क्षीणकल्मषाः अत्रापि हेतुः किंचद्वैधाः किंच
हरीकृतं द्वैधं भेदसंशयदूषयैस्ते इमे गुरुयितामहादयोनंद
तस्या इति विशेषदर्शनं भेदः जयो भवेन्न वेत्येवं रूपः अयं गुड
मार्गो दितः स्यान्न वेत्यादिरूपस्य संदेहः अत्रापि हेतुः यतात्मा
नः निवृत्तीनां तः करुणाः अतश्च ते सर्वेषां सतामसतां च हिते र
ताः प्रवृत्ताः दुष्टदमनेन विरुपद्रवीकरुणां सतां हितं असतां यव
धेनपापार्जितपापैककारिदेहविनाशनेन स्वर्गादिप्रापणं तदि
तिभावः २५

मथभाष्य

लभंत इति क्षीणकल्मषाभूताश्चिन्तयेथायतात्मानः हेथा
भावो हेयं संप्रयो विपर्ययो वा तच्चोक्तं विपर्ययः संप्रयो वा
यदेथ तं कृतात्मनां ज्ञानासिना तत्तच्छिन्ता सुक्तसंगः परं ब्रजे
दिति चिन्तयेथास्तपवयतात्मनः दीयमनसः सर्वज्ञा इत्यर्थः
तपवश्चिन्तयेथाः तच्चोक्तम् क्षीणपापामहात्माना जायन्ते
गतसंप्रया इति चिन्तयेथायतात्मन इति वा सुलभं च तेषां
ब्रह्मेत्याद २५॥

127

भाषा अनुवाद

मुक्ति का हेतु जो ज्ञान जिस की साधन उपाय प्रकारान्तर केहे ह
सरी तरह से कहते हैं कि ऋषि कहे सम्यक् दर्शी सम्प्राप्ती लोग जो
यज्ञ आदि नित्य नैमित्तिक कर्म करि लीगा कल्मष कहे निःपाप औ
निःपापहो के अवगा आदि से ज्ञानके द्वारा छिन्न दैय कहे संशय र
हित होगये है और जिन का चित्त औ इन्द्रियगण वशीभूत है औ
प्राणियों के हितकारी दयालुस्वभाव अर्थात् हिंसा रहित है वेई ब्र
ह्म मे लयरूप मोक्ष पावते है २५॥

दोहा

पार्वे ब्रह्मनिर्वाण कहुं ऋषिहुं भयगतपाप क्षीणहेतुमन
वशसभी भूतहिते रत आय २५॥

गी.
टी.पं.

उक्तगणानां ब्रह्मात्मेतस्य लभमित्याह कामक्रोधविषुक्तानामिति य
तीनां यत्तु शीलानां यत्तु चेतसो नियमितमनसं जितात्मनां विविक्तमन
सं ब्रह्मनिर्वाणमभितो वर्तते एवं भूतानां हस्तसं ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः २५

अभितव्यतकृतटीका

तेषां सर्वतः सर्वास्ववस्था सुब्रह्मसत्तायामर्थिकी न निरोधकालेप्येतते २५

परमार्थप्रपाटीका

किंच कामेति कामक्रोधाभ्यां परमवैरिभ्यां विषुक्तानां यत्तु चेतसो नियमि
मितमनसं यतीनां संन्यासिनां विदितात्मनां साक्षात्कृतत्वात्
अभितो जीवतां मृतानां चो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते २५ ॥

वनमालीटीका

सर्वकामक्रोधयोरुत्पन्नयोरपिवेगः सोऽप्युत्पन्नमधुना ततयो
रुत्पन्नप्रतिबंधपवकर्तव्य इत्याह कामेति कामक्रोधयोगस्तद्वत् योर्वि
तिरेव तद्विषुक्तानां कामक्रोधविषुक्तानां यत्तु चेतसं संपतचित्तानां
यतीनां यत्तु शीलानां संन्यासि विदितात्मनां साक्षात्कृतपरमात्
मनां अभितो भयते जीवतां मृतानां च तेषां ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते २५

ऊसमवैजयन्तीटीका

एवं भूतानां गणवतो योगिनां करमलकवद्ब्रह्मनिर्वाणं भवतीत्याह ।
कामक्रोधविषुक्तानामिति कामक्रोधविषुक्तानां कामक्रोधाभ्यां विरहि
ता नो यत्तु चेतसो आत्मनियतानि उपरतानि चेतसि येषां ते तथा ।
तेषां विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा स्वस्वरूपेणैवेत्येतानां विज्ञाता
त्मयाथात्म्यस्वरूपाणामित्यर्थः ईदृशानां यतीनामात्मदर्शनाय यत्तु
पराणामभितः सर्वतः सर्वास्ववस्था सत्तायामर्थिकी जन्मजगजीवनमर
णादिषु वा ब्रह्मनिर्वाणमात्मसंवे वर्तते एवं भूतानां तदहस्तगतफु
लवद्ब्रह्मनिर्वाणं भवतीत्यर्थः २५ ॥

मधुसूदनीटीका

सर्वकामक्रोधयोरुत्पन्नयोरपिवेगः सोऽप्युत्पन्नमधुना ततयोरुत्पत्तिप्रतिबंधपव
कर्तव्य इत्याह ॥

गी.
टी.पं.

+ विकल्पहीनचित्तस्य तथैव योनिसंस्तिति रिति न केवलमीदृशमहात्मनो विदेहमुक्तिरेव या
वजीवमुक्तिरपीत्याह ॥ लासिकीवमगुमीरीका

+ विदितात्मनाम् विज्ञातपरमार्थानाम् यत्चेतसाम्बुत्यानेपि आ-
त्मप्रत्यवमर्शेन नियमितान्तःकरणानाम् यतीनां ध्यानयोगाभ्यासया
द्वेन प्रयत्नशीलानाम् अतएव कामक्रोधविषुक्तानो अभितो जीवतो
मृतानो वा ब्रह्मनिर्वाणो वर्तते जीवन्मयवमुक्ता इत्यर्थः ॥
नान्यथा ध्यानयोगेन तदेव विदेहसंसाधिविदोऽपि ज्ञानयोगेन
नान्यथा विदेहसंसाधिविदोऽपि ज्ञानयोगेन ॥

पंचोलीरीका

किंच कामक्रोधेति कामक्रोधविषुक्तानो संन्यासिनो संयतोतः
करणानो अभितो यथा जीवतो मृतानो वा ब्रह्मनिर्वाणो
मोक्षो वर्तते विदितात्मनो आत्मविदो २५ ॥

रणवीरसमिद्धेयिनी ॥

कामक्रोधेति उक्तलक्षणकामक्रोधविदितानां यतीनां नि-
र्जितेन्द्रियग्रामाणां यत्चेतसां स्वायतीकृतान्तःकरणानां विदि-
तात्मनां विदिताः सर्वैर्ज्ञाताः प्रसूता इति यावत् आत्मानो य-
त्तदुतिबुद्धिस्वभावा येषां तेषां अभितः संमुखं समीप एव वा
ब्रह्मनिर्वाणो मोक्षो वर्तते २६ ॥

मधुभाष्य

कामक्रोधेति अभितः सर्वतः ध्यानप्रकारमाह २६ ॥

भाषा अनुवाद

और काम क्रोधसे विमुक्त जानी जन संन्यासी यतचित्त लोग विदित हैं आत्माजिन को ते जीवित औ मृत दोनों अवस्था में मुक्त है ऐसा नहीं कि देहान्त में वे मुक्ति पावेंगे वे जीवते भी ब्रह्म के साथ एक रूप होय जीवन्मुक्त ऐसे प्रसिद्ध होते हैं २६॥

टीका

काम क्रोधसे रहित जो यती जित वित जोदि भासे ब्रह्मनिर्वाण सम लक्ष्मि रूप जिनको दि २६॥

**स्पर्शान्कृत्वा वहिर्वाह्यं चक्षुश्चैवांतरेभुवोः
प्राणापानौ समौकृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ २७**

शंकरभाष्यं

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्यो मुक्तिरुक्ता कर्मयोगस्य ईश्वरार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मार्पणाय कियमाणाः सत्त्वप्रद्विज्ञानप्राप्तिसा-
र्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायैति भगवान्पदेपदे ब्रवीद्वदति च अथ
इदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गविस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सू-
त्रस्यानीयान् श्लोकानुपरि शतिसभगवान्वासदेवः स्पर्शानिति स्प-
र्शान्शब्दादीन्कृत्वा वहिर्वाह्यं श्रोत्रादिदोषाणां तर्द्धौ प्रवेशिताः शब्दा-
दयो विषयास्तान् विंतयतः शब्दादयोर्वह्यावहिरेव कृता भवन्ति तानेव ।
वहिःकृत्वा चक्षुश्चैवांतरेभुवोः कृतेत्येवमुच्यते तथा प्राणापानौ नासाभ्य-
न्तरचारिणौ समौकृत्वा २७ ॥

ग्रान्दगिरिकृतटीका

वृत्तमनूयोत्तरश्लोकत्रयस्य तात्पर्यार्थमाह सम्यग्दर्शनेति ईश्वरार्पित
सर्वभावेनेति भगवति परस्मिन्नीश्वरे समर्पितः सर्वेषां देहेन्द्रियमनसां
भावश्लेषा विशेषेण क्वचिदपि वहिस्तेषां व्यापारस्तेनेत्यर्थः कर्मयोगस्य ।
तत्फलस्य बाभिधानानन्तरमित्यथ शब्दार्थः स्वेतावासानां विषयाणां क-
नो वहिष्कराणामित्याशंकाह श्रोत्रादीति तेषां वहिष्कराणां कीदृशित्याशंका-
ह तानिति २७ ॥

स्वामिकृतटीका

सयोगी ब्रह्मनिर्वाणामित्यादि प्रयोगी मोक्षमाप्नोतीत्युक्तं तमेव योगं दर्शय-
न्नाह स्पर्शानिति द्वाभ्यां वात्यापवस्पर्शात्परसादयो विषयाश्चितिताः सं-
तोतः प्रविशन्ति तान् सच्चिन्नापरित्यागेन वहिरेव कृता चक्षुश्चैवांतरेभुम-
ध्ये पवकृता अत्यन्तं नेत्रयोर्निमीलनेति द्रव्यामनोलीयते उन्मीलने च वहिः-
प्रसरति तदभयदोषपरिहारार्थमर्पयति निमीलनेन भूमध्ये दृष्टिनिपायेत्यर्थः ।
उच्चासनिःश्वासश्चैव नासिकयोरभ्यन्तरे वरंतौ प्राणापानौ उर्ध्वायोगतिति

गी.
री.पं.

रोधेन समौकत्वाकुंभयित्वेत्यर्थः यदा प्राणो यथावदिर्न निर्याति यथावा
पानोर्तर्न प्रविशति किंतु नासा मध्यवद्वावपियथावतः तथामेदाभ्यास
व्यासनिःप्रासाभ्यां समौकत्वेति २० ॥

विशाचभाष्यम्

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्या
सेनां सद्यो मुक्तिरुक्ता कर्म
योगश्चेच्छर्यित सर्वभा
वेनेच्छरे ब्रह्मणादाय कि
प्रमाणः सत्त्वमुदितान
नास्ति सर्वकर्म संन्यासक
रण मोक्षायेति भगवान्
पदे ब्रवीहृदयति च

अथेदानीं सपरदर्शनोत्तरं गंधानयोगं विल्लरेणावद्वामीति तत्र सूत्र
स्यानीयानमो कानुपदिशति स्पर्शानिति स्पर्शान्प्रहादीन कृत्वा बहिर्वा
नान्यो दिहारेणांतरे बुद्धौ प्रवेशिताः प्रहादये विषयास्तान् चिंतयतो वा
ह्यावदिरेव कृता भवेति तादेव बहिः कृत्वा च तस्मैवांतरे भुवो कृत्वेत्यनुषज्यते

रामानुजभाष्यं

उक्तं कर्मयोगं सलक्ष्य भूतयोगाशिरस्कस्य संहरति स्पर्शानिति द्वाभ्यां वा
विषयस्पर्शान्बहिः कृत्वा वाच्यं विषयापारं सर्वमुपसंख्ययोगाः सने अत्र का
य उपविश्य च तर्कवोरंतरे नासाग्रे वित्यस्य नासाभ्यंतरे चारिणो प्राणापानौ
समौकत्वा उच्चासनि प्रवासौ समगती कृत्वा तावलो कृतादय उच्यते

अभिनवगुप्तकृतटीका

वाच्यस्पर्शान्बहिः कृत्वा नेगी कृत्य भुवोर्वा मरुतिगाटस्योः कोपरागात्मि
कयोरंतरे तद्दहिते स्थानविशेषे च तत्तत्तत्तानि सर्वेन्द्रियाणि विधाय
प्राणापानौ धर्माधर्मौ चित्तवृत्त्यभ्यंतरे साम्येनावस्थाप्यासीत् न सते कोटि
त्येना साम्येन कोधारिवशाद्यवहरतीति नासा चित्तवृत्तिः पतरेव वाच्ये २०

परमार्थप्रवारीका

अथ तमेव योगं सते येन ह स्पर्शानिति द्वाभ्यां स्पर्शानिति वाच्यविषयान्त्र
परसारीन्बहिरस्मरणा विषयान् कृत्वा हरतो विसृज्य तथा भुवोरंतरे भूमौ
चतः कृत्वा अत्यंतं नेत्रनिमीलनेन निद्रा भवति उन्मीलनेन च बहिः प्रसृति
तत्र भयदोष परिहारार्थं मूर्धेतिमीलनेन भूमौ पृष्ठेति पायेत्यर्थः तदुक्तं
योगमार्तुं भुवोरंतर्गतादृष्टिर्मद्रा भवति विचक्षे २० ॥

वनमालीटीका

परमेश्वरार्पितकर्मणांतः करणमुदिसतः अवगादि जन्मज्ञानेततः से

तत्र प्राणपानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ
समौकत्वा

२०

त्यासस्ततोविबिन्नस्त्रिहृदपूर्वकभगवदापरोक्षेततः प्रसादस्ततोमोक्ष
 इत्युक्तं अथनासयोगीवृत्ततिर्वाणमित्यत्र सूचितं ध्यानयोगसम्पददर्शः
 नस्योत्तरंगोसाधनंविस्तरेणावक्तुंसुखातीयोस्त्रीनृश्लोकानादस्येपत
 स्येवप्रपंचः तत्रहाभ्यासंदोषोर्गोसौयोगउच्यते तृतीयेनतततत्फलेपर
 मात्मज्ञानमित्याशयेनाहस्पर्शानिति स्पर्शान्शब्दादीन्वाच्यावहिर्भा
 वानपिश्रोत्रादिहमातत्रदाकारंतःकरणावृत्तिभिरेतः प्रविष्टात्पुनर्वहि
 रेवकृत्वापरवैराग्यवशेनततदाकारंतःकरणावृत्तिमनुत्पायेत्यर्थः अं
 तःस्वभावानामुपायसहस्रेणापिबहिर्भावो न संभवतिस्वभावभेगाप्रसे
 गात् वाच्यानांगगतोतः प्रविष्टानांवैराग्यापुनर्वहिर्भावः स्यादितिद
 र्शयितुंवाच्यानित्युक्तं वैराग्यमुक्ताभ्यासमाह चतुश्चैवांतरेभ्रवोः क
 त्वेत्पुनरुपगः अत्यंतनिमीलनेदितिद्राव्यालयात्मिकावृत्तिरेकाभवेत्
 प्रमाणोत्प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतयश्चतस्रोविदेषात्तमिकावृत्ति
 योभवेत्तः पंचापिहृत्तयोतिरोहव्याप्यर्हतिमीलनेनभूमध्येचतुर्वोर्ति
 धानेतथाप्राणापानौसमौतल्याहर्ह्योगातिविकरेननासाभ्यंतरचा
 रितोर्गोर्गभकेनकृतेत्यर्थः २७ ॥

ऊसमवेजयन्तीरीका

एवंस्वलनास्यस्वात्मशान्तिस्वलभोपायभूतस्ययोगस्यश्रेष्ठत्वमुक्तमि
 दानौकर्मयोगस्यपसंदरनसमाधिप्रकारमाह हाभ्यासस्पर्शान्कृतेति
 वाच्यानवहिस्त्वनस्पर्शान्शब्दादिविषयान् तत्तत्तत्पादिवित्तननवित्त
 स्यात्तद्विः कृत्वातत्रदक्षिणपात्यांगकृत्वाचैलानिनऊशोत्ररमितिवत्प
 माणाप्रकारेणायोगयोगे आसनेऋजकायशिरोग्रीवश्चित्तवत्समाणाप्र
 कारकोयोगीउपविश्यभुवोर्भ्रूयोरंतरेमध्येचतुःचतुर्वीकृत्वातेत्रयोः
 श्रोत्रमीलनेसतिमनसोवहिःप्रसारः संनिमीलनेचतिद्राव्यात्तस्यलयंस्या
 दतस्तदभयोर्निवारणायाहर्हतिमीलनेनभूमध्येदृष्टिनिधायेत्यर्थः त
 थेवनासाभ्यंतरचारितोर्गोनाशिकायाः अभ्यंतरेचरितंशीलेययोस्तौ
 तथाप्राणापानौ ऊर्ध्वयोगातिरूपोत्तत्रिरोधेनसमौतल्याहर्ह्युक्तार्कभयिते
 त्यर्थः २७ ॥

नभुस्तदनीटी-

हर्वमीश्वरार्पितसर्वभावस्यकर्मयोगेनांतःकरणशुद्धिततः सर्वकर्मसंन्यासः ततः अव्यक्तदिपर
 स्यात्तत्तज्ज्ञानं मोक्षसाधनमुच्यते तत्तुक्तं अथनासयोगीवृत्ततिर्वाणमित्यत्र सूचितं ध्यानयोगसम्प

दर्शनस्यांतरंगसाधने विलेखेण वक्तुं सूत्रस्यानीयां स्त्री वृक्षो कानाह भगवान् एतेषामेव
 हृदि स्थानीयः कृत्स्नः षष्ठाध्यायो भविष्यति तत्रापि द्वाभ्यां संक्षेपेण योग उच्यते तृतीयेन
 तत्फलं परमात्मज्ञानमिति विवेकः ॥+

गी.
 टी.पे

मध्यमसूदनीरीका

+ स्पर्शान् शब्दादीन् वाच्यान् बहिर्भूतान् पिश्रोत्रादिद्वारा तद्वाकारोतः क
 राणां हृदि भिरेतः प्रविष्टान् बहिरेव प्रनः कृत्वा परवैराग्यवशेन तद्वाकारं
 वृत्तिमानुत्पाद्येत्यर्थः यद्येते श्रोतरा भवेयस्तदोपायसहस्रेणापि बहिः
 नस्यः सभावभंगप्रसंगात् तत्त्वानां तदरागवशादेतः प्रविष्टानां वैराग्येण
 बहिर्गमनं संभवतीति वदितं वाच्यानिति विशेषणोत्तरेन वैराग्यमुक्त्वा
 भ्याममाह चक्षुःश्रोत्रादौ भूयोः कृत्वेत्यत्र च ज्ञाते अत्यंतनिमीलने
 दिनिद्राख्यालयात्मिका वृत्तिरेका भवेत् प्रसारोत्तममाणा विपर्य
 यविकल्पस्मृतयश्च तस्यो विदोपात्तमिका वृत्तयो भवेयः पंचापि तद्
 त्रयोनिगोपया इति अर्थनिमीलनेन भूमये च क्षयो निधाने तथा प्राणा
 पानौ समौ तस्या रूपा योगति विच्छेदेन नासाभ्यंतरवारिणो ऊं भवेन कृत्वा

सदानंदरीका

ईश्वरार्पितवित्तस्य धीशुद्धिः कर्मयोगतः ततः स्यात्कर्मसंत्यासः प्रवृत्ता
 रिपरस्य च १ मोक्षहेत्वात् सवित्तानं भवतीति पुरोदितं इदानीं ब्रह्मनिर्वा
 णासयोगीत्यत्र सवितं २ विज्ञानसाधने ध्यानयोगो मायो सुविस्तरात्
 वक्तुं त्रीन् सूत्रस्थानीयान् श्लोकानाह जगद्गुरुः ३ वृत्तिस्थानीय एतेषां
 षष्ठाध्यायो भविष्यति द्वाभ्यां संक्षेपेण योगसूत्रतीये तत्फलं स्मृतम् ४
 वाच्याः शब्दादयो बुद्धा विंदियैः संप्रवेशिताः वैराग्येणो वतान्वाच्यान् बहिः
 कृत्वा प्रयत्नतः ५ यद्येते श्रोतराः स्फूर्तवैतदोपायसहस्रकैः बहिर्नस्यः
 सभावस्य भंगः कर्तुं न शक्यते ६ वाच्यांस्त्वेतः प्रविष्टोऽस्मान् रागावेशाद्
 हि स्तदा कर्तेश्च कान् विरागेणा वाच्यानिति विशेषणान् ७ वैराग्येण
 दनेनोक्ता प्रादाभ्यासमपोक्षतः अत्यंतनिमीलने निद्राप्रसारे विभ्रमोद
 यः ८ अतो हं निमीलनेनैव भूमये च क्षयोः स्थितिः उर्ध्वयोगति विच्छेद
 दात्रासाभ्यंतरवारिणो ९ ऊं भवेन समौ कृत्वा प्राणापानौ विवक्षणाः

नीलकंठीरीका

एवं सम्पददर्शननिष्ठानां सयोऽसक्तिरुक्ता कर्मयोगश्च संगफलसागेन ई

133

२७

१२२

अथ प्रीत्यर्थमनुष्ठितः सत्वशुद्धिस्तानप्राप्तिद्वारेण मोक्षाय भवतीत्युक्तं ।
 अथेयानां सम्यग्दर्शनस्योत्तरेण साधनेन ध्यातव्ययोगविल्लरेण वक्ष्यामीति त
 त्सूत्रभूतां स्त्रीनश्लोकानुपदिशति स्पर्शानिति अत्र उक्तगर्थेन प्राणायास उ
 क्तः स्पर्शानकृत्वा बहिर्वीक्ष्यानिति प्रत्याहार उक्तः क्रवोरंतरे चक्षुः कृतेति धा
 रणा उक्ता विगतेच्छाभयकोप इति साधनभूताः फलभूता अद्विविधाय भा
 नियमाश्चोक्ताः यत्तद्विद्य इति वितर्कपक्षः संप्रज्ञातः यत्तन्न इति विचारस्य
 यत्तद्विदित्यानेदास्मिताद्यो मोक्षपरायणा इत्यसंप्रज्ञात उक्तः शेषेण
 योगफलमिति विभागः पाठक्रममनवरुपार्थः क्रमेणाक्षरार्थः स्पष्टी
 क्रियते तत्र विगतेच्छा विगतभयो विगतकोप इति संबंधः यो दिश्च्छावा
 स इष्टमित्यर्थं हिंसा नृते स्तेय स्त्रीपरिग्रहादिच्छेत् अतो विगतेच्छपदेन त
 द्विपर्ययान् अहिंसा सत्यास्तेयव्रतचर्यापरिग्रहायमा इति सूत्रोक्तात्मनान्
 लक्षयति तथाभये सोच्छेदशंका तया ह्युद्दिष्टो न शौचसंतोषतपः स्वा
 ध्यायश्चरप्रणिधानानि नियमा इति सूत्रोक्ता नियमान् स्वीकर्तुमिच्छेदतो
 विगतभय इत्यनेन तेषां प्रहणं तथा कोपाक्रान्तो मैत्रादीन् भावयितुमश
 क्यश्चित्प्रसाधनं कर्तुं न शक्नोति तच्च मैत्री करुणा मुदितोपेक्षाणां सावडः
 त्वप्राप्य विषयाणां भावना तश्चित्प्रसाधनं इति सूचितं तत्र विगतकोपः
 शान्तप्रकृतिता तत्सखितेषु मैत्री परस्परस्नेहेन ममैवेष्टमिदं जातमिति भावये
 त तथा उः वितेषु करुणां प्राप्य वत्सलमुदितं पापवत्सूयेक्ष्मां च भावयेत्
 न चैतेन प्रसाधनेन विता वित्तदर्शस्य नैर्मल्ये भवति एवं साधना वक्ष्यायां
 यमनियमवित्तप्रसाधना तौ सित्यर्थं विगतेच्छाभयकोपत्वमीमितम्
 एवं फलावस्थायामपि तदीक्षितं तथा हि संप्रज्ञातसमाधिफलभूतां याम
 फलमत्यायोगभूमौ स्थितं योगिने प्रतिदिवाः कामा उपतिष्ठंते तत्रापि विगते
 च्छत्वमिष्टं तथा हि स्वात्स्यनिमंत्रणो संगसमयाकरां पुनरतिष्ठप्रसंगा
 दिति सूत्रं स्थानिनो देवाः तैः उपनिमंत्रणोद्वाप्यतां इमे रम्या वसथा इमा
 रम्या रमाः इमानि जगमरणाहराणि रसायनानि इमे वयं किंकराः स्वपु
 रणार्जितमिदं स्थानं त्वया भुज्यतामिति प्रार्थना यो क्रियमाणा यो संगोति
 सा तत्र न कर्तव्या नापि तद्भावेनात्मनो महाभागत्वं देव प्रार्थ्य त्वं मत्वा

गी.
री.पं

134

गर्वोपिकर्तव्यस्तयोः संगसमययोर्भेदोऽतत्त्वादिति सूत्रार्थः तथाभयमपि
द्विविधं योगोत्तरायजेवितर्कजं च तत्राप्ये व्याधिरूपानसंशयप्रसारात्तस्य
विरतिर्भ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वात्तदवस्थितत्वा निवितविशेषास्तेतरायाः
उः। तस्यैर्मनस्योगमेजयत्तस्यासप्रश्नासाविलेपसहभुवश्चितिसूत्राभ्यामुक्ते ।
स्यान्तश्चकर्मण्यता अविशतिवेगगमे संगमेजयत्तकैपवापः वितर्कादिंसा
दयस्तज्जं चभये आद्यस्यानिवारणोऽस्वरप्राणिधानेन तथाचसूत्रितं तत्प्र
त्यक्षेत्तनाधिगमोत्तरायाभावश्चेति ततश्चस्वरप्राणिधानात् द्वितीयस्यप्र
तिपक्षभावेन तथाचसूत्रितं वितर्कवाधतेप्रतिपक्षभावनमिति वितर्का
दिंसादयःकृतकारितानुमोदितालोभकोयमोहमूलामुत्तमध्याधिसात्रा
उः। वात्तानानेतफला इतिप्रतिपक्षभावनमिति च आदिपदादनुत्तमेयाद
यः दिंसादयः प्रत्येकंकृतकारितानुमोदितेभेदेनत्रिविधाः तेपिप्रत्येकंलो
भादिमूलकत्वेनत्रिविधाः तेपिमुत्तमध्याधिसात्राभेदेनप्रत्येकंत्रिविधाः
तेचमूलभूतावितर्कास्तयश्चत्वारः पंचअधिकावाविस्त्रिगुणिताएकाशी
तिरिष्टेतरशतंपंचत्रिंशदधिकंशतंअधिकावाभवेति शाखाप्रशाखाभेदे
नानेताश्च उः। त्रयंपञ्चज्ञानरूपंचअनेतफलेयेषांतेउः। वात्तानानेतफला
इत्यनयाप्रतिपक्षभावनयातेनिवर्तनीया इति एवंयमनियमवितप्रसा
धनप्रतिपक्षभावतैर्निरेतरायेमृदूकृतचित्तोयोगीविविक्तेदेशासा
नः संभवदिति न्यायेन स्थिरसुखमासनमध्यासीत तत्रदेशासनेशूयेते
समेश्वौशर्करवक्रिवास्तुकाविवर्जितेशहजलाश्रयादिभिः मनोनुक
लेततचक्षुषीरनेगृहानिवाताश्रयणोप्रयोजयेत् त्रिरुन्नतंस्याप्यसं
शरीरंरुंदीद्रियाणिमनसासंनिरुध्य ब्रह्मोऽप्येतत्प्रतरेतविद्वान्स्वोतांसि
सर्वाणिभयावहानीति चक्षुरित्यत्रविसर्गलोपच्छादसः त्रिरुन्नतंकटिव
त्तःकंधराप्रदेशेष्टत्रते ततोऽजितासनः प्राणायाममभ्यसेत् तेनदिमंदरा
नोप्राणोसतितद्वृत्तादिमनोपिचंचल्यत्तजति नोचेहायुर्विदेषेणाविति
प्यते तत्रप्राणजयप्रमाणं प्राणान्प्रपीड्येहसमुक्तचेष्टः दीणोप्राणोनासि
कयोच्छ्वसीतेतिश्रुत्यक्तमेवमंष्टृह्णाति प्राणायानौसमोक्तत्वात्तासाभ्यं
तरचारिणाविति प्राणायानौसमोत्तलोऽर्धयोगतिविच्छेदेनतासाभ्यं

तरचारिणो जंभकेन कृत्वा ततो वाह्यान्बहिर्भवान्स्पर्शान् विषयसंबन्धान्
 ध्यायन् इन्द्रियहरानित्यं श्रेतुं द्वौ क्रियमाणान् योगीन्द्रियाराणं प्रत्याहारो
 नतान्बहिरेव कुर्यात् ततो विषयेभ्यो व्यावृत्तेषु करणेषु स्वप्रकाले उवा
 तर्मनोमात्रेणावतिष्ठेत् इत्यर्थः ३ मं प्रत्याहारं कर्तुं मशक्तस्याविरक्तस्य का
 गतिरित्यत आह चक्षुर्मेवांतरे भ्रुवोरिति चण्डोवाच्यं चक्षुरेव बाह्वोरं
 तरे कुर्यात् विज्ञेयं मुद्रासंभवे इत्यर्थः सा चोक्ता योगसारे लेखिको धि
 स्थिते गतेति ह्यं व्यावृत्त्यपारयेत् दृढासनश्चिरं तिष्ठेत् मुद्रैश्चावेचरीम
 ता भूमिपट्टे स्थित्येषामहारे देवेन कीर्तितेति यपवंसर्वापि वाह्यविषये
 सूर्यारौ संयमो यथोक्तं प्रत्याहारमनुष्ठानमशक्तान् प्रत्येवोपदिशत इति
 ज्ञेयं २७ ॥

ज्ञानन्योरीका

संयमसूत्रमेवाह २७

ततो नेष्कर्मयोगिनः सकाशात्कर्म रामकंठीरीका योगिनो विशेषं प्रतिपाद
 यितमाह यपवे विधौ मुनिर्यतिः सन्नोत्तरायणाः सोक्ष्णं परमेति तत्प्राप्तिकामो
 नतमक्तः हेयोपादेयतावस्तुल्यवत्तद्विज्ञतयारागद्वेषादिदोषा विभवा
 वियोगात् यस्य तस्माभ्यक्तोपाः पूर्वव्यावृत्ता उर्वागच्छितदोषाः स
 दानित्यमेव निरुगतिर्दोषस्वात्ममात्रप्रतिष्ठता दिशेषेणापुनरावृत्तिला
 लो न गताः प्रयुक्तास्मतादृशः कर्मयोगी मक्तपवयतो स्यात्मतः सा
 म्यलक्षणा स्वभावशुद्धावशक्तिर्यदा मायावशात्स्वरूपा विमर्शिणी सती
 नानादेहाद्यहं प्रत्ययतिरुद्धा हेयोपादेयं वस्तुवसारिणी विषयतमनुभव
 तितदारागादिदोषोपरं विज्ञमिति सैवाव्यते यदा तैर्दोषैर्विद्यावशादि
 युज्यते तदानित्यातन्त निरुपमनैर्मलैकलक्षणां स्वरूपं प्रतिपादयमाना
 संविता उरूपैवावशिष्यते यदुक्तं विज्ञमेव हि संसारारागादिक्लेशरहितं
 तदेव तैर्विनिर्मक्तं भवान्तराति कथ्यते (तदेव तैर्विनिर्मक्तं भवान्तराति कथ्यते)
 तदेव तैर्विनिर्मक्तं भवान्तराति कथ्यते तदेव तैर्विनिर्मक्तं भवान्तराति कथ्यते
 तदेव तैर्विनिर्मक्तं भवान्तराति कथ्यते तदेव तैर्विनिर्मक्तं भवान्तराति कथ्यते

लासिकी वसपत्नीरीका

अथ सम्पदशीनाननरमस्य ध्यानयोगस्य घट्टे ध्यायेत् स्तरेण विवक्षया सूत्रस्यानीयमर्थ
 स्थाकषपक्रमते ॥

गी.
री. पं.

135
संतो
भा
वास्याः स्पर्शरूपरसादयो विषयाश्चित्ताः संतोतः प्रविशन्ति तांश्च
चित्तात्प्रागवहिरवहन्तश्च भ्रुवोर्मध्ये कृतांतं नेत्रयोर्निमील
ने मनो लोपते उत्मीलने च वहिः प्रसरति तदुभयदोषपरिहारायः
देहाहंभावनिमज्जनेन स्वस्वभावान्मज्जनाय च भ्रुवोर्मध्ये दृष्टिं संस्तभ्य
तदुक्तं संप्रदायमिमं भेदेष्टुणः सम्प्रदायमिदं कैवल्ये जायते स योगे
त्रयोस्तु त्रयात्रयोरिति नामायाः स व्यापस व्यापनात्तदुक्तं ह्यात्मकस्य मु
खावयवस्याभ्यन्तरे चरेत्तौ प्राणापानौ समौ कृता ध्यानयोगवलेन
विषुवद्वर्तितं विदुः कृता यज्जी सामेन स्तने च अग्नीषोमावविलज्ज
गतः कारणौ तौ मयूखैः सर्गादाने सृजति भगवत्सहासद्विक्रमेण
तावेवांतविषुवतिसमौ जकृता मात्मवक्रौ ह्यावयवस्तनयसिषुगपन्
मुक्तये भक्तिं जामिति ^{॥३७॥} ~~संस्तभ्य तदुक्तं संप्रदायमिमं भेदेष्टुणः सम्प्रदायमिदं कैवल्ये जायते स योगे~~
~~त्रयोस्तु त्रयात्रयोरिति नामायाः स व्यापस व्यापनात्तदुक्तं ह्यात्मकस्य मु~~
~~खावयवस्याभ्यन्तरे चरेत्तौ प्राणापानौ समौ कृता ध्यानयोगवलेन~~
~~विषुवद्वर्तितं विदुः कृता यज्जी सामेन स्तने च अग्नीषोमावविलज्ज~~
~~गतः कारणौ तौ मयूखैः सर्गादाने सृजति भगवत्सहासद्विक्रमेण~~
~~तावेवांतविषुवतिसमौ जकृता मात्मवक्रौ ह्यावयवस्तनयसिषुगपन्~~
~~मुक्तये भक्तिं जामिति~~
तथा ध्यानयोगतिष्ठस्य समाधिं प्रवेक्ष्य तो योगिनः
प्राणापानयोर्मध्यं ताज्जं प्रशममापत्स्यमानयो र्यानि रिन्द्रियप्रदेशेन
दिमात्रे विप्रान्ति विषुवत्संस्तभ्य सैव समतये ह भगवतो विवलिता
तत ऊर्ध्वं अथास्मात्कर्मयोगिनः सकाशाद्ब्रह्मभूतस्य विशेष
घं प्रतिपादयति ॥

पंचोलीटीका

अथेदानीं ध्यानयोगसम्पदं दर्शनस्योत्तरं गसाधने विस्तरेण प्रव
क्ष्यामीति तस्य सूत्रस्यानीयानुश्लोकानुपदिशति स्पर्शानिति वा
स्यान्वहिरुत्पन्नान् स्पर्शान् विषयान् शब्दादीन् श्रोत्रद्वारेण बुद्धौ
प्रवेशितान् अचित्तयन् पुनः वहिः कृत्वा च पुनः चक्षुर्भुवोरेतरे कृ
त्वा इत्यनुषज्यते प्राणापानौ उक्ता सतिः प्राणरूपो नासाभ्यन्तरे चरे
त्तौ समौ कृता तद्व्यापारनिरोधेन ऊर्ध्वं भवित्वा ३७ ॥

३॥ वीरसमिद्धेतिनी ॥

इत्थं ससंन्यासं कर्मयोगं फलसुत्याद निरूप्याधुना तत्त्वधान
 भूतं वा रा मोक्षविधिं प्रवृत्तिरुच्छायव्युद्गदेः सकाशात् निर्ग
 मनरूपेण परं ब्रह्म सायुज्यरूपेण च फलेन सफलं प्रकटी
 ऊर्वन्नादस्य प्रानितिहृभ्यां वाद्यौ वेतसो बदिरेव संभविनः
 बदिर्वर्तमानेभ्यः पितृपुत्रमित्रादिभ्यः प्रागतान् न पुनः स्वा
 भाविकान् अथ च ववयोरेकाहसान्वादयितुं हरीकर्तृयोग्या
 नस्य शान् इन्द्रियैः स्पृश्यमानत्वाप्रसादादीनि यथा विक्षेपक
 संकल्पान् शुबदिः कृत्वा वेतसः सकाशाद् हरीकृत्य वेतसागृ
 हीतेति यावत् चक्षुर्नेत्रं च भुवोः सादृश्याद् अनुषोतरे मध्यपर
 कृत्वा वा रास्य लक्ष्यादव्युत्पत्यर्थमिति शेषः बाणालक्ष्योन्मु
 खं सम्यग्यनुधिसंधार्येति यावत् तद्यान संते कौटिल्येना
 सामान्येन कीथवशाद्यवदरं त्यस्यामिति नासायुद्गभूमिः
 यद्वा अनासेति छेदः आसनमासायुक्श्च दल इत्यप्रत्ययः
 न विद्यते प्रासा आसनं विप्रमोयत्रेत्यनासायुद्गभूमिरेव त
 स्या अभ्यंतरे मध्ये च रितं शीलं ययो सौ नासाभ्यंतरवारिणा
 वनसाभ्यंतरवारिणौ वा प्राणापानौ प्राणा प्रश्चादयः प्रा
 णिनः प्रपानारथादयः तावुभावपि समौ कृत्वा विद्यावि
 नयेत्यत्र व्याख्यात ॥ २० ॥

मथभाष्य

स्पर्शानित्यादिना वासात्स्पर्शान्त्वदिः कृत्वा श्रोत्रादीनियो
 गेन नियम्येत्यर्थः चक्षुर्भुवोरेतरे कृत्वा भुवोर्मध्यमवलौ
 क्यनित्यर्थः ऊर्ध्वं नासाग्रे वा भुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निधा
 रयेदिति प्राणापानौ समौ कृत्वा ऊर्ध्वं के स्थितेत्यर्थः ध्येयसा
 द २० ॥

भाषा अनुवाद

इसी अध्याय के २४ श्लोक से कहा कि योगी मोक्ष पावे हैं सोई के
वि संक्षेप से कहते हैं कि शब्दस्पर्श आदि बहिर्विषयों को बाहर
कारि के और चक्षु कहें दृष्टि को भोंदके मध्य में राविप्राणा अयान
वायु को सम करि के कुंभक प्राणायाम करें भूमध्य में दृष्टि इसलि
ये कहा कि नेत्र बन्द करने से निद्रावशा हो मन लय कहे लीन हो
जाता और खुले रहने से मन विषयों पर धावता है अथ खुले र
खने से भूके बीच निकर दृष्टिरहती है औदोतो वायु सम करि ना
सिका रन्ध्र से संचार करती है जिसमें प्राणा वायु बाहर औ अयान
भीतर संचार न करें इस वास्ते कुंभक प्राणायाम योग करें २७ ॥

टीका

बाह्य विषयको बहिर्कर नेत्र द्वंद्व भृङ्गटी मांदि ॥
समकर प्राणा अयान कहुं नासामे चलतादि २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिं मुनिर्मोक्षपरायणाः वि
गतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्तपवसः २८

शांकरभाष्ये

यतेन्द्रिय इति यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानिन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च
यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मननात् मुनिः संन्यासी मोक्षपरायणाः पवेदे
ह संन्यातो मोक्षपरायणो मोक्षपवपरमयने परागतिर्यस्य सोऽयं मोक्षप
रायणो मुनिर्भवेत् विगतेच्छाभयक्रोध इच्छाभयं च क्रोधश्च इच्छाभ
यक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः य एवं वर्तते सदा सं
न्यासी मुक्तपवसन् तस्य मोक्षोऽन्यः कर्तव्यो नास्ति २८ ॥

आनेदगिरिक्तरीका

विषयप्रावृत्त्यपरित्यक्त्यवतरपि भ्रवोर्म विक्षेपपरिहारार्थं कृता प्रा
णापानौ नासाभ्यन्तरचरणाशीलौ समौ त्नाधिकवर्जितौ कुंभकेन
निरुद्धौ कृता करणानि सर्वाण्येवं संयम्य प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्या
दित्यपेक्षायामाह यतेन्द्रियेति इन्द्रियादिसंयमं कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो
मननशीलः स्यादित्यर्थः ज्ञानातिशयनिष्ठस्य सर्वदेच्छादिभूत्यस्य संन्या
सिनो मुक्तेरनायाससिद्धत्वात् तस्य किंचिदपि कर्तव्यमस्तीत्याह विगतेति
एवादीक्षराणि व्याकरोति यतेत्यादिना द्वितीयादीक्षराणि व्याचष्टे विगतेत्यादिना

२८

स्वामिक्तरीका

अनेनोपायेन नियताः संयताः इन्द्रियमनोबुद्धयो यस्य मोक्षपवपरमयने
प्राप्येयस्यात्तपव विगता इच्छाभयक्रोधा यस्य य एवं भूतो मुनिः स
सदा जीवन्नपि मुक्तपवेत्यर्थः २८ ॥

पिशचभाष्ये

तथा यतेन्द्रियमनोबुद्धिः यतानिन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च यस्य सः यते
न्द्रियमनोबुद्धिर्मननात् मुनिः संन्यासी मोक्षपरायणाः मोक्षमेव परमय
ने परागतिर्यस्य सः य एवं वर्तते संन्यासी सदा मुक्तपवन् तस्य मोक्षादः

गी.
री.पं.

न्यःकर्तव्योक्ति २८

आत्मावलोकनादन्यत्रवृत्त्य रामानुजभाष्ये

नर्हद्रियमनोबुद्धिः अतएवविगतेच्छाभयकोपोमोक्षपरायणोमोक्षैक
प्रयोजनोमनिरात्मावलोकनशीलोयःसदासुक्तपवसः साध्यदशाया
मिवसाधनदशायामपिसुक्तपवसस्त्यर्थः २८

अभिनवगुप्तकृतरीका

एवेविधोयोगीसर्वव्यवहारानवर्तयन्नपिसुक्तपव २८

परमार्थप्रपारीका

नारोगोमरांतत्रननिद्राक्षुद्रादय इति तथानासाभ्यंतरवारिणोप्रा-
णापातौसमोक्तवाक्यमयित्वेत्यर्थः अनेनोपायेनक्रमेणायतेन्द्रियमेना
बुद्धिर्मुनिर्मननशीलः मोक्षपवपरमयनेगतिर्यस्यसतथा अतएव
विगतेच्छाभयकोयःससदैवसुक्तः जीवनमक्लेवासक्तः स्यादित्यर्थः
तदुक्तंदिष्णीकासुपराहतंचितंयदिभवतिवाच्यवद्वृत्तेरसत्तायाः
सत्यंकलयति तदाभ्यासवशातः क्षुधार्तःसंविष्टः क्षणमनुभवत्सम
मशनंमृषामन्तानोपपन्नरपिचभोक्तेप्रयतते अथतिरुपितार्थविष
येसर्वशाखोक्ताःकृतयश्च तद्विस्मोःपरमंपरेसदापश्येतिस्वरयः दिवी
वचक्षराततंतद्विप्रामोविषम्यवोजाटवोसः समिधतेतद्विस्मोःपरमं
दे अत्रपव भाष्ये विस्मोर्वापनशीलस्यापिपरमात्मनः तस्यपरमं
रमार्थिकंपर मभिव्यक्ति नर्हद्रिविस्मृद्धिभूमयेवर्ततेविपादस्यामृते-
दिवीतिश्रुतेः सत्यज्ञानानेरात्मकेविस्मोःपरेतद्विद्यं सूर्योमहानुभा-
वासक्षराततंविस्मृतमिवहृतासदा प्रतिपादनेनपश्येतिनिरंतर-
सात्तात्कर्वेतिपदाचक्षरार्थप्रकाशकंरूपवकारार्थे आततमपरिच्छिन्न
मेवयथास्यातथापश्येति ततस्माद्विप्रामोविप्राः श्रेष्ठमतयःविषम्यवो
मेधाविनः जागरेचकुरितिजाटवोसः दृश्यप्रपेक्षादीर्घसमात्सका
शाजागरेप्राप्तास्त्यर्थः प्रोक्तवटनभूयमानेपदेसंमिधतेसमृद्धिन
येति सर्वात्मकत्वेनपश्येति अत्रैतदुक्तंभवति अभ्यासदशायांसु

स्या

सुस्नाविवरेण भूमये प्रापितया दृष्ट्या तं पश्यंति व्यवहारदृष्ट्या येन
 सकलविषयप्रतीतिरूपेण तदेव पश्यंतीत्यर्थः अथेतदर्थे सामान्य-
 त्वके अन्याश्रुतिरपि विवेदेवातामुदगातीदके वक्ष्यमित्रवशात् ^स
 येः आप्राद्यावा एथिवीरेतरिते सूर्य आत्मा जगतस्त- ^स
 योतयेत्यर्थान् प्रकाशयंति ते देवाश्चक्षुराद्यानेषामप्येव विवेदपरमस्य
 श्रीगोपशहृष्टाहकं जुनीकं तेजः समूहं रूपं उदगा उदये प्राप्ते किं भूते
 मित्रस्य वक्ष्योपि दैतस्य वक्ष्यः प्रकाशकं तत्तच्छक्तिप्रदमित्यर्थः अथै-
 वं विधायित नो तदृश्येण परिच्छिन्नः किं तथा वा एथिवीयां एथियो अत- ^{वा}
 रितमाकांशं वशात् प्राप्ताः आश्रितवान् व्यापक इत्यर्थः तथा सूर्यस्तस्य
 काशकश्चात्तापकः यतो जगतो जगमस्य तस्यैवः स्यं वरस्य चांतरीयमी-
 अथ प्राणापानावित्यत्र शातपथी श्रुतिः तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राणा-
 वैवापानाचनेत्यापानास्य मृत्युराजवदिति पथे न चरेत्समापि यश्चे-
 नोपतस्यै देवतायै सा पुज्यं सलोकतो जयति य एवं वेद भाष्यं अथातो
 व्रतमीमांसेत्यादिना चक्षुरादिव्रतमात्मज्ञानोपयोगिन भवतीत्यु-
 क्तमप्यतस्मादित्यप्यसंहरति तस्मात्कारणादेकमेव व्रतं चरेत् तत्किं प्रा-
 णावैवापानावेति प्राणाज्जातः प्राणः अपानाज्जातो अपानो यो य-
 मभासस्तस्मात्प्राणपानाव्रतं चरेदित्यर्थः अथ तत्किं कारणाभित्या-
 ह नेदिति निपातो निषेधार्थं पाप्माचातको मृत्युर्मा इति मानेदाश्रु-
 वत् नागच्छतीति अथ उ इति निश्चित्य पथे तद्व्रतं चरेत्तर्हि समापि यश्चे-
 त्समाप्तिनेतमिच्छेत्तथावत् प्राणापानमः मिश्रोता वन्न त्वज्येदित्यर्थः
 तेनैव व्रतेन उ इति निर्धारयितव्यं इति वक्ष्यार्थं पंचमर्थो भिहितः यत-
 स्माः सुखप्राणादेवतायाः सा पुज्यं सलोकतो जयति प्राप्नोति य एवं वेद
 तथा अंतश्चरति रोचनास्य प्राणादपानतीत्यादि सामान्यकमपि दर्श-
 नीयम् २८ ॥

व्रतमालीटीका

उक्तोपायेन संयता इन्द्रियमनो बुद्धयो येन सः मोक्षपरायणाः सर्वविष-
 यविरक्तः मुनिर्मनशीलः विगते क्लामयकोयः व्याख्यातेश्च कपताद-
 शो देहादौ वर्तमानोऽपि मुक्तपदसः २८ ॥

गी.
टी. पं

कृष्णसर्वज्ञयन्तीटीका

किंचयतेन्द्रियमनोबुद्धिः यतानियमिता इन्द्रियमनोबुद्धयोयेन सतः
या आत्मदर्शनादत्यत्र प्रवृत्तः योगेन्द्रियमनोबुद्धिरित्यर्थः मोक्षपरा
यागः मोक्षपदपरमत्तकृष्टमयत्तप्राप्यस्थानेयस्य सतथा मोक्षैकप्र
योजन इत्यर्थः विगतेच्छाभयकोपोयस्मात्सतथा यदाभयं वक्रोय
स्रभयकोपो न भयकोपावभयकोपो इच्छावाभयकोपो चिच्छाभयको
पाः विशेषेण गताः प्राप्ता इच्छाभयकोपो न भयकोपो चिच्छाभयको
पायेन सतथा आत्मप्राप्तीच्छायमादिभ्यो मारणा रूपेभ्यो भयं विमु
कारिभ्यो देवादिभ्योऽक्रोशः प्राप्त इत्यर्थः कृतपदं भूतो यतो मुनिरात्म
स्वरूपमननशीलः ईदृशो योगी आत्मावलोकनायैवाष्टांगयोगा
भ्यासी स सदैव साधनसिद्धयवस्थायामेव मुक्तपदप्रकृतिविशुद्धा
त्मावलोकनैव प्रयोजनतया न्यविषय प्रयोजनाभावात्मुक्तपदेत्यर्थः

सफसूदतीटीका

अनेनोपायेन यताः संयता इन्द्रियमनोबुद्धयोयस्य सतथा मोक्षपरा
यागः सर्वविषयविरक्तो मुनिर्मननशीलो भवेत् विगतेच्छाभयकोप
इति वीतरागभयकोप इत्यत्र व्याख्याते यतादृशायः सत्यासी सदा भव
ति मुक्तपदसः नततस्य मोक्षः कर्तव्योस्ति अथावा यतादृशः सस
दा जीवन्नपि मुक्तपद १८ ॥

सदानंदीटीका

संयता इत्युपायेन यस्येन्द्रियमनोपियः विषयानिषवत्पक्षा समुनि
र्मोक्षतत्परः १ इच्छादिरहितो योगी जीवन्नेव विमुच्यते २ १८ ॥

नीलकंठीटीका

यतेन्द्रियेति यस्मिन्कस्मिंश्चित्सूत्रे विषये सूर्ये तद्विषयवा विस्मृ
तिमायां वाऽनादृतधनौवान्यत्र वा वत्तराय न्यतमद्वारा मनोधारयेत् ।
तच्च मनस्तद्विषयाकारतां प्राप्ते तत्रैव स्थिराभासेन विप्रोते स्वदेहम
पिनयप्रपत्तिसेयं महाविदेहानामधारणा अस्मिन्निहायामिन्द्रियगणः

स्वसेविषयं न तदुक्ताति सोयं बहिर्विषयप्रत्याहारः पूर्वोक्तस्तोत्रं इति
 भेदः अतएव तयोस्तुल्यफलत्वं सूचितं ततः क्षीयते प्रकाशावरणमिति
 ततः श्रुत्यंतरप्रत्याहारात् तथा बहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहात् संयमान्
 प्रकाशावरणान्नयति यदा विज्ञेदेहमविस्मये वहठेन पुरस्थितमूर्त्याद्या
 कारं क्रियते तदा सा विज्ञस्य मूर्त्याकाररूपावृत्तिः कल्पिता यदा तन्निखशेषे
 गादेहं विस्मयते तः केवलं ध्यायाकारमात्रं भवति तदा सामहाविदेहाना
 मधारणा तस्याश्रयिफलं ते देव तत्संयमान् तस्यां चेतसो निग्रहात् प्र
 काशावरणान्नयो भवति सोयं वा अविषयः समाधिः वितर्काद्योदिवि
 धः सवितर्कनिर्वितर्कभेदात् तत्रायस्य लक्षणं सूचितं शब्दार्थज्ञान
 विकल्पैः संकीर्णसवितर्कं सवितर्कानामसमापत्तिः समाधिरित्य
 र्थः यदा विष्णुप्रतिमादौ पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोलेखेन च भावना
 प्रवर्तते तदा सवितर्कसमापत्तिः अस्मिन्नेवालेखने पूर्वापरानुसंधा
 नेन शब्दार्थोलेखनमंतरेणा भावना प्रवर्तते तदानिर्वितर्कानामसमाप
 त्तिः तथा च सूत्रे स्मृतिपरिमुद्धौ स्वरूपमूले वार्थमात्रनिर्भासानिर्वित
 र्का स्मृतेः शब्दार्थस्मरणास्य परिमुद्धौ वर्तने सति भावयितः स्वरूपेणाशू
 न्यातदाहमिदं भावयामीत्येवमाकारावृत्तिरपि भावयितुर्नास्तीति भा
 ति यतोर्थमात्रनिर्भासाध्यै वार्थमात्रमस्यां भासते न त्वन्यदिति सूत्रार्थः
 अस्यांसिद्धायां योगीजितेन्द्रिय इत्युच्यते नितमना इति आभ्यंतरप्रत्याहा
 रपूर्वकं यदा मनः कल्पिते सूक्ष्मे विषये पूर्ववत् शब्दार्थोलेखेन पूर्वकं तदुर्ज
 वमनसो भावना प्रवर्तते तदा तेऽभेदसमापत्ती सविचारनिर्विचाराद्ये भव
 तः तथा च सूत्रे एतयेव सविचारानिर्विचारवत्सूक्ष्मविषया व्याख्यातेति
 अत्र सूक्ष्मविषयेति प्रहणान्तरं स्यात् सूक्ष्मविषयत्वे गम्यते एतयेव द्विवि
 धवितर्कसमापत्त्येव निर्विचारसमापत्तौ दृष्टायां योगीजितमना इत्युच्यते
 यदा पुनश्च तसो मूर्त्याकारतां परित्यज्य सत्त्वोदेकात् समष्टिमनो मयवि
 षया अहमेवेदं सर्वं स्मीत्येवमाकाराभावना प्रवर्तते सोयं सानंदः समा
 धिः यदा ततामपि भावनां परित्यज्य विषयवेदनमंतरेणा स्मीत्येतावन
 मात्राकाराभावना प्रवर्तते सा मिता अस्मितादेकारयोर्भेदस्तु क्रमेणावि
 षयवैमल्यतदा भिसुखमात्रकृतः यथैकपदपूर्वाभिसुखः पश्चिमाभि

गी.
दी. पे.

सुखमेतितद्वत् अस्यामवस्थायां योगी बुद्धिः विविक्त सत्त्वं पदार्थस्य
साक्षात्कारात् जितबुद्धिरित्युच्यते तदेतत्तु यत्तद्विद्यमानो बुद्धिरिति प
तामेव प्रसाधनानि उपायवर्गाण्युच्यंते तथा च सूत्रे विशेषाविशेषलिंगमा
त्रालिंगानि उपायवर्गाणीति तत्र विशेषाः स्थूलभूतानि पकारशेन्द्रियाणि
च अविशेषाः पंचतन्मात्राणि अहेकारश्च लिंगमात्रं महत्तत्त्वं अलिंगं प्रधा
नं तत्र विशेषादविशेषं प्रविविक्ततो योगिनी नैर्दिनलयाभासात् समन
स्कान्तीन्द्रियाणिलीयंते सलयः बहिर्मुखत्वेनैव वा भवन्ति सविज्ञेयः ए
वं अविशेषेभ्यो लिंगमात्रं विविक्ततोऽपि लयविज्ञेयोक्तः लिंगमात्रात्परं
रुषं प्रविविक्ततोऽपि तौक्तः तावेतौ लयविज्ञेयो हेयोऽश्रूयेते लयविज्ञेय
हिते मनः कृत्वा सति अलं यदा यात्सु तन्मनी भावंतदा तत्परमं पदमिति प
तेषु विपुलीनेष्टाद्यः सप्त एव द्वितीयो विगलितदेहाहेकारत्वादिदेहसं
ज्ञः तृतीयः प्रकृतिलय इति एतयोः समाधिर्गोपाः अतएव सूत्रितं भ
वंस्यो विदेहप्रकृतिलयानामिति भवप्रत्ययोजनमांतरदेहत्वे तरेषां समा
धिर्भवति यदा जन्मांतरेपेतेषां जन्मनैव समाधिसिद्धिः पक्षिणां माका
शगमनसिद्धिर्वज्रवतीति सूत्रार्थः सर्वथापितेषां सयो मुक्तिर्नास्तीति
सिद्धं यदा तु अस्मितामात्रस्यापि निर्विकल्पे चिन्मात्रे लयो भवति तदा
यं विद्वान् कैवल्यं धर्ममेव समाध्यायमनुभवति यमधिकृत्य श्रूयते ।
क्षान्मेकं कृतशतस्य चतः सप्तत्यायत्फलं तदवाप्नोतीति अयमेव मो
क्षाव्यः परं अयने प्राप्ते स्थाने यस्य स मुनिर्मोक्षपरायण इत्युच्यते यतो
स्यामेवावस्थायां योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते विगते व्याभयकोथ इति ।
पादः प्रागेव व्याख्यातः य एवं भूतः स सदा मुक्तः बंधप्रतीतिकालेऽपि स
मुक्त एवास्ति अज्ञानमात्रव्यवधानात्मुक्तेः एतेनाहेकारादेर्वंधस्य
कालत्रयेऽपि असंज्ञोक्त्या मिथ्यात्वं दर्शितम् २८ ॥

ठयं श्लोकम्

ग्रान्दीरीका

सप्रकाशार्थमिदम् एवं विवर्तितोपाययोगे प्राणापमायया समास
म ईश्वरप्रणित्यानां धर्मेति त्रितोयमुपायमासूचयति २८ ॥

रामकंदीरीका

तदेवं सत्त्वं विषयेषु रागादिषु नैव धृत्वात्परमार्थसमापन्नः कर्मयोगी जीवन्नेव मुक्तः
यत्त्वं तद्वति निरुक्तलक्षणं एवं विधौ योगी स परं मोक्षप्रवण एव न तमुक्तः कीदृशः ॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिः यतानिन्द्रियाणि करणानि मनवि ज्ञेसं
 कल्पात्मकं बुद्धिरप्यवसायात्मिका येन सतादृशः किंकृतैर्विधः बाह्यान्
 ग्राह्यत्वेन व्यतिरिक्तं ग्राह्यादीन् स्पर्शानिन्द्रियैः स्पर्शमाणात्वात् स्पर्शशब्दा
 व्यान् विषयात् तद्विः कृतेन्द्रियैश्च ह्येतेन वेत्तस्य व्यतिरिच्येत्तेन विशेषे
 वेत्तं विद्यात्तां विषयेभ्यः प्रत्याहं रत्नत्वां योगांगं प्रतिपादितं तेन सर्वं
 भावीत्यासनप्राणजयादीन् ग्राह्यातिमानि अत्यन्त किंकृताभ्रवोरत्न
 रेवमप्येव तद्देशान् ग्राह्यं कृतेत्यनेनापि धारणालक्षणां योगांगमुक्तं
 बुभुक्षलक्षणां देशान् ज्ञेमात्रालंबनतया चित्रस्य वंधोहि अनेनोक्तः
 किंचनासाभ्यंतरचारिणो नामायासव्यायसव्यनाडीहयात्मकस्य मुखं
 वयवस्याभ्यंतरे चरितं शौलं ययोस्तौ तथाविधो प्राणापानसंज्ञो शारी
 रौमारुतौ समौ योगयेत तत्स्वरूपं तथा वहतात्ममानौ संपायेत्येन
 नैकं बुद्धिं संपायेत्पानलक्षणां योगाङ्गमुक्तम् एकवस्त्रालम्बनेन
 नः करोग्रपानसंपत्तिस्तद्वलादिषु वृत्तिप्राणापानौ समाश्रयेत्
 इति त्रिविधेन कर्मणा यतेंद्रियमनोबुद्धिर्योगी प्रत्याहारधारणा ध्यान
 पर्यंतं योगाङ्गं कर्मप्राप्नो भवति न तद्बुद्धेरत्यंततिरोधानाभावात् समाधि
 समावधिच्छूः सद्यस्मदेहविमुक्तिं विना न सिध्यत्यादेहस्थितेर्बुद्धिद्वि
 संस्कारशेषस्य सत्त्वाभ्युपगमात् एवं चित्रवृत्तिनिरोधलक्षणा योगभ्यास
 निष्ठस्य योगिनः सकाशात् सदा स्वरूपप्रतिष्ठं विष्कर्मयोगी विशिष्टः प्र
 तिपादितः ॥ २८ ॥

लासिकीटीका

+ यस्य चित्त्वाभयको धासित्ते रोषाः सर्वदा विसर्गतो विशेषेण गताः
 प्रधत्तः सतादृशो ब्रह्मभूतो मुक्तपद इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पंचोलीटीका

किंचयः मनिः यतेंद्रियमनोबुद्धिः यतानीन्द्रियाणि मनोबुद्धिः
 अयस्य सः मोक्षपरायणाः मोक्षपदपरमागतिर्यस्य सः विगते च
 भयकोऽथः यः एवं वर्तते सः संन्यासी सदा मुक्तपद ॥ २८ ॥

दशावीरसमिद्धोयिनी॥

समदर्शित्वेन लक्ष्यीकृत्य यो मुनिः मनुते श्रुत्या सो यदिष्टम
र्थं याथार्थ्येन निश्चिनुत इति मुनिः यद्वा किं नो राज्येन गोविंद किं
भोगैर्जीवितेन वा इत्येवं प्रकारेणैकविधविकल्पोऽप्येकवाक्या
लापे मंदादरात्वेन जोषं स्थितः असुदेवतात्मं शत्रुत्वं शत्रुत्वं स्मरन्वा
यतेन्द्रियमनोबुद्धिः यतानि स्वायतीकृतत्वेन स्वकार्यप्रव्यावक
प्राज्ञादिविषयविज्ञेयकसंकल्पसंशयभ्यः प्रत्यावर्तिता निश्चि
द्याणि चक्षुरादीनि मनःसंकल्पात्मकं चित्तं बुद्धिरध्यवसायात्मि
कावयेन सः अतएव विगतेष्वाभयक्रोधः इच्छा पुत्रमित्रादिवि
षयः स्नेहः प्रवृत्तिनिरोधकः भयं महाबलेभ्यः परेभ्यः सकाशात्
जातं यद्वा कथमदं पुद्गेस्त्वबंधुन्यातयित्वा जीवामीत्येवं रूपस्त्रा
सः क्रोधः सर्वेषां बन्धादीनां विच्छेदको यं पुद्गलमार्गः कथं हितः स्या
दिति द्वेषः एतन्नयेण रहितः केवलं मोक्षपरायणः मोक्षे वारण
मोक्षे परायणस्तत्परो भवेत् स सदामुक्त एव व्युदादेः सकाशादि
पुन्यातयित्वा निर्गमः स्यात् न केन चिद्गुणं प्राकृत इति भावः अथ
च परब्रह्मसायुज्यं प्राप्तश्च भवेदिति २० ॥ २८ ॥

मयभाष

१८११

भाषा अनुवाद

और इसी उपाय से जिस की इन्दी ओ मन बुद्धि आदि वशीभूत
है और मुक्ति प्राप्ति के योग्य है और जिस ने इच्छा भय क्रोध को
हर किया है ऐसे गुणों से सदा युक्त जो मुनि सो जीवन काल में
भी मुक्त अर्थात् वह कर्म रहित जीवन्मुक्त है २८

दोहा

इंद्रि मनबुद्धि वशाकरे मोक्षयुक्त मुनिजोय ईक्षाक्रोधभय
रहित है सदा मुक्त यह सोय २८॥

142

~~भोक्ता~~ रंयत्ततपसां सर्वलोकमहेश्वरस्य स
 हृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति २५
 इति श्रीभगवद्गीतायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन
 संवादे संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ५

शंकरभाष्ये

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमिति बोधते भोक्तारमिति भोक्तारे य
 ज्ञाता तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च यस्य सर्वलोकमहेश्वरे सर्वे
 पां लोकाणां महान्तं ईश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सहृदं सर्वभूतानां सर्वप्रा
 णिनां प्रत्यपकारतिरोपेततयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदये शयं सर्व
 कर्मफलाप्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारो
 परतिमृच्छति शान्तिमिति २५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां शंकरभाष्ये पंचमोऽध्यायः ५ ॥ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

अधिकारिणो यथोक्तस्य कर्तव्याभावे ज्ञातव्यमपि नास्तीत्याशंक्य
 रिहरति एवमित्यादिना प्रसिद्धं भोक्तारं व्यवहिनस्ति सर्वलोकोति ततो
 ह्यस्य वत्सविपर्ययावितिन्यायेन सर्वफलदातृत्वं दर्शयति सहृदमि
 ति उक्तेश्वरज्ञाने फलं कथयति ज्ञात्वेति यत्तत्र तपःसचद्विधा भोक्तृत्वं
 व्यनक्ति कर्तृरूपेणेति हिरण्यगर्भादिव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि महान्त
 मिति स्वपरिकरेण उपकारिणं ज्ञातानं व्यावर्तयति प्रत्यपकारेति ईश्वरस्य
 तादृश्यं व्युदस्यति सर्वभूतानामिति तर्हितत्र तत्र व्यवस्थितकर्मतत्
 फलसंसर्गित्वं स्पष्टित्याशंकाह सर्वकर्ममिति नवतस्य बुद्धितद्वृत्तिसंब
 न्धोपि वस्तुतोऽस्तीत्याह सर्वप्रत्ययेति यथोक्तेश्वरपरिज्ञानफलमभिदा
 याति मां नारायणमिति तदेवं कर्मयोगस्यास्य सत्यासौपेक्षया प्रशस्त
 त्वेऽपि ततोऽस्य सत्यासस्याधिक्यात्तदतो बुद्धिप्रवृत्तिसंज्ञकस्य कामकोयो
 इव वेगमिदं मोहं शक्तस्य शमदमादिमतो योगाधिकृतस्य त्वेपदार्थ

भित्तस्य परमात्मानं प्रत्यक्तेन जानतो मुक्तिरिति सिद्धं ३८ ॥
इति श्रीमान्दत्तगिरिकृतटीकायां पंचमोऽध्यायः ५ ॥

नन्वेवमिन्द्रियारिसंयममात्रेण कथं मुक्तिः स्यात् न तावत्मात्रेण किं
तु ज्ञानद्वारेणोत्पाद भोक्तारमिति यत्तानोत्पसाच्च स्वभक्तैः समर्पिता
नांतदिच्छया भोक्तारपालकमिति वा सर्वेषां लोकाणां महान्तमीश्वर
सर्वेषां भूतानां सख्यदं संतर्प्या मिश्रणं मोक्षानामतः प्रसादेन प्राप्तिं मोक्षम
क्षति प्राप्नोति २५ विकल्पशंकायो हेनयेनैव सांख्ययोगयोः सम
चयः क्रमेणोक्तः सर्वज्ञेनोमिते हरिं २५ ॥
इति श्री भगवद्गीतायां सवोपनिषां टीकायां पंचमोऽध्यायः ५

पवंसमाहितचित्तेन किंचि ज्ञेयं तु व्यते भोक्तारमिति यत्तानां तपसां च
कर्तृश्रेयादिव तारुण्याभोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वलोकानां महो
तं ईश्वरं लोकमहेश्वरं सार्वदे सर्वभूतानां सर्वपाणिनां प्रत्युपकारनि
रपेक्षतया उपकारिणं सर्वभूतहृदये शंसर्वकर्मफलाभ्युत्पत्ते सर्वप्र
त्ययसाक्षिणं सकललोकवीजभूतं सदा शुद्धं सत्यं तत्सविमलं
ज्योतिषां परमात्मनं नारायणं मां ज्ञात्वा शान्तिं मे सारोपरतिमृकति प्रा
प्नोति २५॥

समस्तजगत्

उक्तस्य नित्यनेमिन्निककर्मैतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्क
स्य सशक्ततामाह भोक्तारमिति यत्तत्पसंभोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं
सर्वभूतानां स ह्येव मोक्षादांतिमुख्यतिकर्मयोगकराण्यवस्येवमुच्य
तिसर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकेष्वरेष्वगतामपीश्वरं तमीश्वराणां प
रममहेश्वरमिति श्रुतेः सो सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसह्यदेजातामदारा
धनरूपः कर्मयोगएवसत्वेन प्रवर्तत इत्यर्थः सह्यदामाराधनाय सर्वे प्रवर्तन्ते
इति श्रीभगवद्गीतायां रामानुजाचार्यविरचिते भाष्ये पंचमोऽध्यायः ५

अभिनवगुप्तकृतरीका

यत्तफलेषुभोक्तात्यंतदलत्वात् एवंतपस्वीदृशंभगवत्तत्त्वेविदित्य
थातथास्थितोपिमुच्यतइतिशिवम् ५ अत्रसंग्रहश्लोकः सर्वाणोपवा
उभूतानिसमतेनानुपश्यतः जडवह्यवहारेपिमोक्षायैवावकल्पंते
आचार्याभिन्नवगुप्तविरचितेश्रीगीतार्थसंग्रहेपंचमोध्यायः ५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथमहाकार्येविद्यानोवाहल्यात्तमनोबुद्धीदियनिग्रहोप्याश्रयविनाक
र्तमशक्यइत्याह भोक्तारमिति सर्वभूतानोसहृदं परमप्रेमस्पृष्टमेतर्था
मिनंमोक्षात्ताशांतिमोक्षमुद्धतिप्राप्नोति अथतदेवाह किंभूते सर्वय
त्तानोतपसावाभोक्ता तं सर्वदेवांतर्यामित्वात् सर्वलोकमहेश्वरं सर्वलो
कान्तोभूर्भवः स्वरादीनामहंतमीश्वरंतिरतिशयैश्वर्यवंतंमोक्षात्तेति अ
थाध्यायतामर्थं ज्ञानं संपाद्य सम्यक्कर्मविरचयतः कर्मणोद्भासमानिः से
त्यासं कर्मयोगः सपदेमलधियः कर्मकोशल्यमाभ्यो ब्रह्मण्यधीयते
यत्तत्सकृत्प्राप्तजया कर्मसर्वेन्द्रियोत्तमं प्राणायामेनचित्ते
ब्रजतिपरपदेपंचमेप्रोक्तमेतत् २६ ॥
इतिश्रीमदैवतपंडितसूर्यविरचितायांभगवद्गीताटीकायांपरमार्थी
प्रपायांसन्यासयोगानिरूपकः पंचमोध्यायः ५ ॥

वनमालीटीका

एतादृशंमहोपायेनकिंसेयंयत्तानोमुक्तिसुखाहसर्वेषोपज्ञानोतप
सांभोक्तारेयत्तादिरुपांशुजांशुहीत्वातत्फलदातारमित्यर्थः सर्वेषो
लोकानोमहंतमीश्वरंहिरण्यगर्भादीनामपिनियंतारं सर्वेषोभूता
नांप्राणिनांसहृदं प्रत्ययकारनिरपेक्षं तयोपकारिणंसर्वान्तर्यामिणो
परिपूर्णसंविदानंदैकरसंमोक्षात्ताशांतिमुक्तिमुद्धतिप्राप्नोति महेश
्वरमित्यनेनयतावाश्मानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंत्यत्यमि ति^४ य^४
संविशंतीत्यक्तेजगददयादिकर्तृत्वं सत्यंज्ञानमनेतंब्रह्मेत्यक्तेसत्यता
दिकंसमस्तूणांसेयमुक्तम् अनेननिर्विकल्पब्रह्मज्ञानेकृतिजन्य

गी.
री.पं.

मोक्षहेतुरितिवदन्तो निरस्ता न च जगत्कर्तृत्वादिकं शास्त्राच्चैदं न्यायेन त
दस्य लक्षणं सत्यमेव स रूपलक्षणमिति वाच्यं सत्यत्वादेर्हि स्वरूपमि
त्रत्वे मिथ्यात्वं गीकारे कर्तृत्वं तत्पत्त्यापत्त्या स्वरूपलक्षणत्वा संभवात्
सत्यत्वे चाद्वैतज्ञानेः तेषां ब्रह्माभिन्नत्वे लक्षणत्वा संभवात् न हि च दोष
दस्य लक्षणं शास्त्रोपस्थाप्य वेदगतप्रकृष्टप्रकाशस्यैव कर्तृत्वाद्युपस्था
प्यस्य धर्मिसमसत्ता कस्य धर्मस्य तन्मते ब्रह्मापभावेन कर्तृत्वा संभवाच्च
श्रुतो यावद्वैद्यभाषित्वं रूपं स्वरूपलक्षणमेव जगदुत्पत्त्याद्युक्तलक्षितिर
पस्य कर्तृत्वस्य भगवतिसदासत्त्वेऽपि प्रदानेन तत्संबन्धापादकस्य सृष्ट्या
दिकालस्य सदासत्ताभावान्न सदा सृष्ट्या यन्निरिति हरेरायथैकैर्ज्ञेयो
हरिर्नामैः कदाचन तत्तज्ज्ञानादेव मुक्तिः स्यात्तात्पर्येण कृतवान् हरिः ।
इति श्री भगवद्गीतायां वनमालीटीकायां पंचमोऽध्यायः ५ ॥

इत्येवमेव जयन्तीटीका

इत्येवमात्मावलोकनपूर्वकं कर्मयोगे स्थितस्य मुमुक्षोर्मतप्राप्तिरिति स
लभेत्याह भोक्ता रमिति यत्तत्तपसा यत्तानोपेक्षयत्तादीनां तपसा च चोद
याणादीनां च भोक्तारं न त्विन्द्रादयो देवा यज्ञेऽप्यतपः स च भागं दृष्टं तितेऽपि त
त्रोक्ताः कुतो न संतित्वमेवैको भोक्तेति कथं विजानीयमिति चेन्न ज्ञाह ।
सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां ब्रह्मरुद्रं ईशदीनां लोकानां जनानां महेश्वरं महं
श्राप्तावीश्वरं श्रेष्ठमहेश्वरं स्तुम् ईशराणामपि महेश्वरमित्यर्थः तमीश
राणां परममहेश्वरं ते देवतानां परमं च देवतमित्यादि श्रुतेः ननु यद्येवं त
मसितदिग्गुणगोत्रादिव धर्ममहद्वोरकर्मकर्तृममकर्मणा कथं प्रश
न्नो भविष्यसीति चेन्न ज्ञाह सदृशमिति सर्वभूतानां सर्वेषां ब्रह्मादिपिपीति
कांतानां भूतानां प्राणिनां सदृशं निरपेक्षोपकारकं सर्वसंस्तुतात्ममारा
धने सर्वयथाकृवंति तथात्वमपि कुरुत्वत्कर्मणा हं प्रसन्नो भविष्यामी
त्यर्थः इदं शंसां सर्वेश्वरं सर्वपुरुषार्थप्रदं ज्ञात्वा ममाराधो यमेवेत्यनु
भूय रान्नि भगवद्वापापतिं मुक्तिं मुच्यति प्राप्नोति इत्येवं ज्ञातगर्भकः क
र्मयोगो मुमुक्षुरावश्यं कर्मैव कर्तव्य इति पंचमाध्याये भगवत्पाठार्थ
सारथिना पाठार्थो यप्रोक्तः कर्मैवावश्यं कर्तव्यं ज्ञातगर्भं मुमुक्षुभिः इति

शोक्नोर्जनीयेनपंचमेतंसदाश्रये २६ इतिऊसमवैजयेत्पापंचमोप्यायः

सधसूदनीरीका

सर्वेषोयज्ञानांतपसांचकर्तृरूपेणादेवतारूपेणाचभोक्तारेभोगकर्तारं
पालकमिति॥ सर्वेषोलोकांनामदांतमीश्वरंहरिणपगर्भादीनामपिनि
येतारंसर्वेषांप्राणिनांसहृदं प्रत्युपकारनिरेपलतयोपकारिणंसंवीत।
यीमिणंसर्वभासकंपरिसृष्टीसद्विरातेदैकरसंपरमार्थसत्येसर्वात्मानेना
रायणंमंजात्वाआत्मनेनसात्ताकृत्यशातिसर्वसंसारोपरतिंमुक्तिंमूळ
तिप्रामोतीत्यर्थः त्वंपश्यन्नपिकथंताहंसुक्तइत्याशंकानिवारणायवि
शेषणानि ३ कृतेरूपेणैवममज्ञानंमुक्तिकारणमितिभावः २६ अनेक
साधनाभ्यासनिष्पन्नहरिणोरितं स्वसूत्रपरिज्ञानंसर्वेषांमुक्तिसाधनम्
इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्य
श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां स्वसूत्रपरिज्ञानेनामपंचमोप्यायः

सदानंदरीका

एवंयोगान्वितःकिंवाज्ञातामुच्यतग्राहतत् कर्तृरूपेणासर्वेषोयज्ञानो
तपसांतथा ॥ भोक्तारेदेवरूपेणापालकंवाजगत्पतिं ब्रह्मादीनांसम
स्तानानियंतारमसंगिते २ अनेपलोपकर्तारंप्रत्युपकारमीश्वरं सर्वेषां
प्राणिनांसर्वबुद्धिबुद्धेकसातिणं ३ सर्वावभासकंरूपांसद्विरातेद्वि
यहं नारायणंहिमांसम्पकसात्ताकृत्यात्मरूपतः ४ संसारोपर
तिंशंतिंमोक्षाख्यालभतेजसा पश्यन्नहंकथंताहंसुक्तइत्यपवृत्तये ५
विशेषणानितेवैवज्ञानेमेमुक्तिकारणं ६ निरवधिसखवादिशंतिकां
ताश्रितंश्रीप्रमुखगणनिवासेसर्वयज्ञेज्यमूर्ति सकलसहृदमीशंसर्व
वेदांतभूमियदपतिमभिवेदेभान्तिविकेदहेतु ७ २६ निष्कामःकर्मयो
गःसपरिरतिकरोयस्यपादारविंदेज्ञानेचैराग्यप्रक्तंभवतिचसलभंयस्य
भक्तानराणां कामकोधोनिरस्यस्मिरमतिरमितलभ्यतेयत्प्रसारातेसा
रायैकहेतुंनवजलदरुचंरुसमेवानतोस्मि ॥

इतिभावप्रकाशेश्रीसरानंदरविदाकृतेजीवन्मुक्तिफलाख्यानः पंचमोप्यायः

नीलकंठीरीका

गी.
री.पं.

145

एवंसमाहितचित्तेनकिंविज्ञेयमित्युच्यते भोक्तारमिति सोपाधिकेनरूपे
गायज्ञानांतपसांचकर्तृरूपेणादेतावभोक्तारेतथासर्वेषांभूतानांहरिणाय
गर्भादीनामपिमहान्त्यापकं ईशितारमंतर्यामिणो सृष्टदेसर्वभूतानांश
गितानंप्रत्ययकारनिर्णयेदातयाउपकारिणोसर्वप्रत्ययसालिगांनारायणो
मोप्रत्यगभेदेनज्ञात्वासाक्षात्कृत्यतद्भावंशाय्य शान्तिमनुपाधवस्था
निरुपायांकेवल्यसंज्ञांउच्छ्रितशामोति एवंवसोपाधिब्रह्मभावश
निसर्वकेवनिरुपाधिशान्तिरितिगम्यते यथोक्तंवार्तिकसारे सोपाधि
निरुपाधिस्रहेयाब्रह्मविड्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाधोनु
पाधिकः जलतन्त्रीउत्तरतिशामरिति सोपाधिकस्यतु ह्यंदोग्येसर्वका
माभिः सर्वात्मात्स्यहमीरिता अहमन्नंतथाज्ञादः श्लोककार्यप्यहो
अहं इतितत्त्वविदः सामगानेसर्वात्मताश्रुता अत्रापिचक्रदृष्टता
सोपाधिसत्त्वविच्छ्रुतः अहंनपरशुक्ताश्रोत्यतेनिरुपादक इति २६
इति श्री भीष्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावरीये पंचमोऽध्यायः ५

संविन्ननिरोधात्त्वियोगे प्राणायामाद्यभ्यासानेदीरीका समासश्चेत्सरपरिधानाहेति द्वितीयमुपा

माह्वयति भोक्तारमिति

सांख्येदिष्टेवासदेवाद्येपरंनिर्वाणोब्रह्मशब्देनोच्यमानेयज्ञानासक्त
पूर्वाणान्तपसांश्रुतिर्चेदितानांक्रियाणांब्रह्मार्पणप्रकारेणानुष्ठेयानां
भोक्तारं सर्वेषांभूतानांप्रकृतिविकृतीनामहंतमनस्यापेतिगांरेश्वर
सर्गास्थितिप्रलयेप्रप्रवृत्तिनिवृत्तिममर्थं सर्वेषांभूतानांस्मृतिरंहितोप
देशकेज्ञात्वाशान्तिमृच्छति पतेनादिविहांकेशकर्मविपाकाशयेरय
रामृष्टः पुरुषविशेषो निर्माणाकायमधिष्टाय संपरायप्रयोनकैवशाह
कश्चेतिपरमेश्वरतत्त्वणंसर्वसंयुतम् २६ इतिभगवद्गीतायाश्चाने
दीरीकायांपंचमोऽध्यायः ५ ॥

ती०

समकंठीरीका

संविन्नोनिर्वाणोब्रह्मशब्देनोक्तमतत्तरमपेयंपरमात्मानेज्ञात्वात्मतेतप्र
तिपाद्य शान्तिनिःशेषविकल्पतोभविरतिललागांनिवृत्तिमृच्छति सत
तस्वरूपज्ञानादेवमुच्येत्यर्थः कीदृशंसांज्ञात्वायज्ञतपसांभोक्तारमिह
नात्तायज्ञतपः प्रभृतयः क्रियाशास्त्रेणानुष्ठीयतयाचोदिताः तासाम

ज्ञानमोहिताः अजुष्टातारः परस्परभिन्नमात्मानं तत्र तत्फलभोक्तारं मन्यं
ते परमार्थविदस्तु कर्तृभेदाभावात्सर्वक्रियाफलनामहमेवैकः कर्ता च
भोक्ता चेति यत्तत्तत्पसंभोक्तारं तथा सर्वलोकमहेश्वरं सर्वस्य कस्यचि
जन्तुजातस्य क्रीडा मात्र प्रयोजनतया खेच्छामात्रेणैव नानात्वेनावभा
सितस्य महेश्वरं तासतासु क्रियाखेकविनियोजकत्वात् परमं प्रभुम् त
था परमार्थतो भेदाभावात्सर्वेषां भूतानां सारम् सर्वदानिसर्गनिर्दीप
स्वात्ममात्रप्रतिष्ठितत्वात्तत्र कस्यचिद्दिष्टं नाप्यत्र कम् एवंविधं मां ज्ञाता
महदेव कर्मसु प्रवर्तमानः कर्मयोगी शान्तिं मुक्तिमाप्नोतीति पूर्वस्मा
योगिनो विशिष्टत्वमेवास्य वितत्य प्रतिपादितमित्योम् यत्रैकतां यमुन
या गगनापगो वसंत्या स भीरुपगता सहयोग बुद्ध्या अप्याय मे न सभिग
च्छत सर्वतीर्थसारं प्रयागमिव पंचममात्मसिद्धौ ॥ २६ ॥ इति श्रीम
द्रामकण्ठविरचिते वाक्यार्थव्याख्यानसर्वतोमदनासिभागवद्गीतावि
वरणोपेचमो ध्यायः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ ध्यानयोगसंबन्धभाव लक्षिकी **वसुधैवी टीका** स्पष्टफलकारणमाह ॥
मामहंता प्रत्ययं परमात्मानं ज्ञात्वात्मत्वेन प्रतिपाद्य शान्तिनिःशेष
विकल्पोपशमरूपं निर्द्वन्द्वं मुच्छतिं प्राप्नोति मत्स्वरूपज्ञानादेव मु
च्यते इत्यर्थः तथा च कुलार्णवे न वेदाध्ययनात् मुक्तिर्न शास्त्रपठना
दपि ज्ञानादेव हि कैवल्यं नाम यावीरवन्ति ते इति तथा च कृति तमे
व विदित्वा तिम्रुमेति वाच्यः पंथा विद्यते यनायेति त्वं साक्षात्पश्यन्न
पि कथं नारं मुक्ता कृत्याशं कानि राकराण्य पेक्षरं रूपसूचकानि
विशेषणान्याह सर्वेषां यज्ञानां तत्पसंभोक्तारं यास क मिति वा त
था सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं हि रापगभादीनामपि नियंतारं
सर्वेषां भूतानां सारं दमंतरीमि नमित्यो आत्ममेवैकता न तां हन्
द्वातिक्रममवधीत् संन्यासयोगरूपं यस्मै वन्दे प्रार्थये च तम् ॥ २६ ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां **वसुधैवी टीकायां** पंचमो ध्यायः ५ ॥
लक्षिकी

गी.
प टी.

पंचोलीटीका

एवं समाहितचित्तेन किं ते यमिसुच्यते भोक्तारमिति मांयज्ञानां तप
सां कर्तृत्वेन देवतात्वे च भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं ~~सर्वलोकेश्वरं~~
सर्वलोकानां महोत्तमं सर्वभूतानां ससृते प्रत्ययकारि रियेत्
या उच्यते कारिणं पदे विधे मां ज्ञानां प्राप्तिं सर्वसंसारोपरतिं कुरुति
प्राप्नोति २६ इति श्रीभगवद्गीता पंचोलीटीकायां पंचमोऽध्या
यः ५ ॥

श्रीभगवत्समिद्धोऽयिनी ॥

इदं वाच्यं कर्मयोगी मत्साक्षात्प्राप्तं भयलोकसिद्धिमागमवतीत्याह
भोक्तारमिति यज्ञतपसां पुद्गलजादि रूपनियमानां भोक्तारं पाल
यितारं साक्षात्कर्तृत्वा मिति यावत् अथ च यज्ञतपसा मनु
ष्ठितस्वस्ववर्णाश्रमोचितकर्मफलानां भोक्तारं स्वीकर्तारं तत्रैव ते
वां समर्पणात् तथा सर्वेषां लोकानां च तद्दशाभुवनानां महेश्व
रं परस्वामिनं मां यज्ञो वै विस्वरिति श्रुतेर्यज्ञमूर्तिथरं यज्ञभोक्तारं
यज्ञफलधातारं च सर्वभूतानां मध्ये सहृदं सदा ये ज्ञात्वा ईश्वरप
वममात्राख्ये कर्माणि प्रारभन्ते प्राप्नुयान् कृत्येति यावत् अ
थ च यज्ञमूर्तिथरस्य समविष्णोः प्रीणार्थं स्वयमी चारपव
परलोकं यातमनुव्रजतीति प्राप्नुयान् कार्ये पदेषां भ्यां सम्यग्नि
श्चित्य तथा च प्राप्नुं अथ च सर्वभूतानां सर्वत्र विद्यादिगुण
युक्तब्राह्मणस्य पाकादेभूतानां युक्ते द्वादाहते भूतं प्राणिनीते
समे विक्षित्यनुप्रासनात् समाने समदर्शितं च ध्यातायां सामा
न्यमाततायित्वलक्षणं निमित्तं पृच्छातां क्षत्रियप्रवराणां सह
दंसाधे साक्षात्कर्तृत्वा सिद्धिकरमिति यावत् ज्ञात्वा निश्चित्य
अतएव साम्येनैव प्रवर्तमानः कर्मयोगी प्राप्तिं प्रारब्धकार्यसमा

मिज्जन्यं सुखं राज्यभोगादिलक्षणां मेदिकं पारत्रिकं स्वर्गप्राप्त्या
दिलक्षणां मायवर्गिकं ब्रह्मसायुज्यप्राप्तिलक्षणां वेति त्रिवि
धमृच्छति प्राप्नोति अथ च मांडलिकः स्वस्मादधिकराष्ट्राधि
पत्यवलसंपत्त्यादिप्राप्तिलिने देयकरमधिराजानं सदायं लब्ध्वा
राजांतरकृतो यद्वान्निर्मुक्तः स निश्चितो भूत्वा राज्यसुखमनु
भवतीति ध्वनिरिति भद्रं ३५ ॥ इति श्रीरघुवीरसमिद्धोधि
न्यांगीताव्याख्यायां पंचमोऽध्यायः ५॥

~~मधुभाष्य~~

~~भोक्ता इति ३५ ॥~~ इति श्रीमदनंदतीर्थ भगवत्पादवा
र्यविरचिते गीताभाष्ये पंचमोऽध्यायः ५॥

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भावा अनुवाद

जो कहो कि इन्दीमात्र वरा करने से कैसे मुक्त होय तिसपर क
हते कि हां मुक्ति ज्ञानहो के द्वारा होती है देवो हमारे भक्तों से स
मर्पित यज्ञ औ तपके अयाचितरूप भोक्ता औ प्रतिपालक सर्वा
लोक मे श्रेष्ठ ईश्वर सब से निरपेक्ष अन्तर्यामी रूपरुम को जानि
के योगी लोग भरी अनुग्रह से प्राप्ति कहे मोक्ष पावतेहैं २९
श्रीधर स्वामी कहते कि जो अर्जन की कर्म योग औ ज्ञान योग
को दृष्टक शङ्कानिवारि जिस ने कमसे दोनो को पक कहा है सो
ई जगत गुरु श्रीकृष्ण को हम प्रणाम करते हैं ॥
इति जगन्नाथ सत्त्व विरचितायां मनभावनीरीकार्या पंचमोऽध्यायः

दोहा

यज्ञतपभोगनद्वारजो सर्वलोकपतिजोहि समजनमित्र
दिज्ञान मोदिशांतिप्राप्त सो दोहि २९ ॥ इति ॥

5155 5156

॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
 अथ श्रीगणेशस्तोत्रम्
 ओम् नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 एकं सत्यं कृष्णं ब्रह्म तत्त्वज्ञानदायकम् ॥
 सर्वभूतहिते रतं प्रणम्यैव नमस्कृतम् ॥
 देवदेवेश्वरं शशिधरं वन्दन्ति मुनिवराः ॥
 ध्यायेत्पुनश्च पुनर्मुनिर्विनाशकपादकाः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥

四

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥